

Т 326.125
ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО

КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

для вищих клас середніх шкіл

Вид. Т-во „ВЕРНИГОРА“

1921

ВІДЕНЬ

КИЇВ

ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО

КУРС ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

для вищих клас середніх шкіл

Вид. Т-во „ВЕРНИГОРА“

1921

ВІДЕНЬ

КИЇВ

Друкарня Іг. Унґера, Відень ІV.

З м і с т.

	Сторінки:
1. Частина перша. Доісторична минувшина нашого рідного краю. Населення української землі в дословянські часи. Українські племена. Їх розселення, побут і релігія.	1—13
2. Частина друга. Початок української держави. Перші київські князі. Культура і побут на Україні в перші часи християнства. . . .	15—28
3. Частина третя. Українська держава до половини XII віка. Боротьба з степовиками. Княжі усобиці й боротьба за Київ. Занепад Київ. Відокремлення земель.	29—47
4. Частина четверта. Галицько-Волинська держава. Татарське лихоліття. (XIII—XIV ст.)	49—60
5. Частина пята. Литовська доба. Від половини XIV ст. до 1569 р. Початки козащини. Громадський побут і культурне життя на Україні в XIV—XVI століттях.	61—83
6. Частина шоста. Польське панування і боротьба з ним українського козацтва. Релігійна Унія.	84—102
7. Частина сьома. Козацькі війни в першій половині XVII століття.	103—114
8. Частина восьма. Хмельницина.	115—144
9. Частина девята. Громадський устрій і культурне життя на Україні в другій половині XVII століття.	145—152

10. Частина десята. Мазепа й нова боротьба за самостійність України. Скасування російським урядом автономного ладу на лівобережній Україні і зруйнування Запорожжя. 153—174
11. Частина одинадцята. Правобережна Україна під польським пануванням у XVIII ст. Розділ Польщі й доля західньо-українських земель. 175—184
12. Частина дванадцята. Культурне життя на Україні на початку і в першій половині XVIII століття. 185—190
13. Частина тринадцята. Доба національного відродження українського народу. 191—203
14. Частина чотирнадцята. Великі реформи в Росії та Австрії й українське життя в другій половині XIX в. 204—216
15. Частина п'ятнадцята. Успіхи українського національного відродження в кінці XIX і на початку XX століть. 217—222
16. Частина шістнадцята. Велика світова війна і відродження української державності. 223—231

Курс історії України.

Частина перша.

Доісторична минувшина нашого рідного краю. Населення української землі в дословянські часи. Українські племена. Їх розселення, побут і релігія.

§ 1. Наш край зветься Україною. Назва ця дуже давня, слово „Україна“ для означення простору, де живе наш народ, зустрічається вже в пам'ятках XII віку, але в ті часи вживалася здебільшого книжна назва „Русь“, яка почасти вдержалася й до наших часів (переважно в Галичині). Україною наш народ називає свій край уже в XI — XII століттях, як про це свідчать пісні та думи, що дійшли до нас з того часу. Тепер ця назва закріплена за нами і за нашим краєм наукою й широким признанням серед своїх і серед чужих людей.

§ 1.
Назва нашого
краю.

Земля, заселена тепер українським народом, простяглась широко від верхівів Попрада й Тіси на заході, аж за Карпатськими горами в угорській долині, і до Дону й Донця на сході: на півночі від Прип'яті й верхньої Десни до Чорного моря й гирл Дунайських на півдні. Крім того великими кольоніями живуть Українці по за своїм краєм: на Кубані між Азовським та Чорним морем, по-над Волгою в Московщині, в середній Азії, в Сибіру, по-над Амуром, в північній Америці в Сполучених Штатах, в Канаді та в південній Америці — в Бразилії та Парагваї. На своїй землі по-над Дніпром та Дністром з їх допливами живуть

Обшир
української
землі.

Сліди людського життя на Україні в доісторичні часи.

Українці дуже давно, з тих часів, коли до нас дійшли перші про їх звістки, себ-то з IV віку по Різду Христовому, а може й раніше. Але ще перед ними жили на нашій землі різні народи; од де-яких з них заховалися певні останки в землі — сліди їхнього побуту, як про це буде мова далі; од інших зосталася сама тільки назва про них других, більш освічених народів, а сами вони зникли без сліду. Ввагаліж сліди людського існування на нашій землі сягають дуже далеко в глибину віків, і про ці часи, од яких не могло дійти жадних писаних пам'яток, бо не було й самого письма, вчить нас наука археологія. Вона досліджує пам'ятки т. зв. матеріальної культури, себ-то предмети людського побуту, які заховалися до нашого часу — звичайно в землі або в печерах, чи навіть у воді, на дні річок та озер. Про тіж часи, коли ще не було людського життя, вчить особлива наука геологія, наука про минуле самої землі, про ті переміни, що відбувалися з землею корою (поверхнею), поки не настав той період, коли на землі почалося людське життя. На Україні сліди людського життя появляються в кінці т. зв. ледової доби себ-то тоді, як величезні леди, що вкривали були нашу землю в її північній частині, почали потроху танути, уступати все далі й далі на північ. На тих просторах, що увільнялися з-під льоду і почали вкриватися рослинністю, з'являється людина. Найстарші пам'ятки перебування людини на українській землі досі знайдено в кількох місцях: у Києві (на Кирилівській вулиці), на Полтавщині (с. Гонці над річкою Удаєм), на Чернігівщині (с. Мізин над Десною). Тут під землею, при випадкових розкопках знайдено кістки різних звірів (тієни, печерного ведмедя, лева, мамута та ин.) з виразними ознаками людської руки: кістки обпалені, розбиті (для добування мозку), а де-які прикрашені немудрим візерунком, накарбованим для окраси; так, наприклад, у Києві знайдено мамутові икли, на яких накарбовано малюнок риби, якоїсь болотної птиці, то-що. Тут же знаходжувано вуглі, кам'яний

струмент, за допомогою котрого поралася людина коло вбитих звірів: крем'яні ножі, молоти й голки. На Чернігівщині знайдено й маленькі фігурки з мамутової кости.

§ 2. Доба, до якої належать ці знахідки, зветься в Старокамянний вік. археології старокамянним віком (палеоліт, з грецької мови, що й означає „старий камінь“). Людина, що жила в цю добу, стояла на дуже невисокому ступні свого розвитку: жила в печерах або в гущавині дерев, одягалася в звірячі шкури; але вона не вдовольнялася вже сирим мясом, а вміла добувати вогню й пекти на ньому собі страву; орудувала кам'яним струментом, або костяним і обробляла його і навіть прикрашувала ріжним візерунком; навіть робила з кости подобу людську або звірячу.

Минуло певно кілька тисяч років, поки природа на нашій землі стала лагідніша, позникали великі звірі, такі як мамут, а людина навчилася краще виробляти собі зброю й струменти, поліруючи й шліфуючи свої ножі, сокирки, молотки, а головно навчилася робити собі посуд з глини. Настала нова доба — новокамянний вік (неоліт — „новий камінь“), од якого до наших часів дійшло вже чимало ріжнородних памяток. Майже скрізь по нашій землі знаходжувано й досі знаходять сліди перебування людини новокамяного віку. Особливо багато їх понад Дніпром (правий беріг од Межигіря вище Києва і до Катеринослава). Знаходять дуже багато глиняного посуду, випаленого на вогні й прикрашеного візерунками й мережанням: ріжні миски, глечики, тарілки та инше. Людина новокамяного віку привчила вже до себе деяких звірят і мала з них домашню худобу, годуючись її молоком та мясом. І житло своє вона могла вже вибрати краще і вигідніще: викопувала землянки, а згодом навчилася ставити вже й хатки, подібні до справжньої хати. Привчалася і хазяйнувати біля землі, сіючи зерно і потім розтираючи його на кам'яних жорнах. Люде новокамяного віку вже ховали своїх небіжчиків у могилах: часами закопували в землю в кам'яних гробовищах, а

часами палили трупи, а потім теж закопували, зсипавши попіл до глиняного глечика. Поруч небіжчика клали й найпотрібніші йому за життя річі: кам'яне знаряддя, а іноді й страву в горщику. Це свідчить, що в тогочасної людини вже виробилася віра в загробне життя і погляд на його, як на продовження життя сьогосвітнього. Трапляються могили, де кістяки окрашено в червоний колір: це від того, що небіжчиків часом посипали червоним порошком (охрою), який потім осідав на кістках потому як згнивало тіло. Мабуть це роблено на знак жалоби, бо червоний колір, як колір жалоби, траурний, зберігся в нашому народі в звичаю покривати домовину козаків червоною китайкою „заслугою козацькою“, як співається в думках.

Бронзова та залізна доба.

Людині важко було дійти до перших успіхів свого культурного життя, — навчитися робити посуд, сіяти зерно і т. ін., потім уже було легше, тому й новокам'яний вік був коротший од старокам'яного віку. Помалу люде навчилися уживати для своїх потреб металів, спочатку бронзи, а потім заліза; через те археологія розрізняє бронзовий вік, а далі залізний, коли люде почали робити собі зброю, струменти і навіть окраси — спочатку з бронзи (сплаву міді й цинку), а потім і з заліза. Майже одночасно з бронзою почали люде вживати й золота, пізніше срібла, але виключно для окрас. Бронзи почали люде вживати в Європі приблизно за дві тисячі років до Різдва Христового. До нас бронза почала приходити з південних країв над Чорним морем, звідки взагалі йшла до нас культура.

Грецькі кольонії над Чорним морем.

§ 3. В наших землях люде ледве навчилися уживати металів, коли над Чорним Морем, на північному його побережжю, вже процвітала досить висока культура. Її приносили з собою греки, які ще з VIII. віку перед Різдом Христовим почали засновувати свої осади (кольонії) вдовж чорноморського побережжя. В їх рідній стороні, в стародавній Елладі було тісно й неспокійно, не ставало землі для прожитку, не було спокою через вічні свари та усобиці; через те греки рано почали шукати щастя — долі за

морем і помалу вкрили своїми кольоніями західній, а потім і північні береги Чорного моря: на Дністровому лимані повсталала кольонія Тіра, на Дніпровому — Ольбія, в Криму коло теперішнього Севастополя — Херсонес, там же на півдні, Феодосія (на тому місті що й теперішня Феодосія), на місті теперішньої Керчи — Пантікапея, на другому березі, де тепер Тамань — Фанагорія, при вусті Дона — Танаїс та ще багато менших. Осідаючи на нових місцях греки заводили сільське господарство, сіяли хліб, розводили садовину, особливо виноград, завязували торговельні зносини з сусідніми народами, які мешкали в степу по — над морем. Вони не порвали звязків з своїм рідним краєм і на нові місця приносили свою високу культуру. Од греків ми маємо перші писані звістки про племена, що жили на північ од їх, в теперішній Україні. Греки називали їх скитами або скифами. Ближче до моря жили скифи, їяких грецькі письменники називають хліборобами, далі в степу жили скифи — пастухи, яких вони звуть царськими скифами. Греки вели з ними дуже жваву торговлю, продаючи їм вино, оливу, матерії й окраси, посуд, зброю; деякі з цих річей, чудової грецької роботи — срібні та золоті річи, розмальовані вази — знаходять до цього часу по могилах скифських царів та вояків. Скифи спродували грекам хліб, шкури, міхи, мед, віск, невольників. Грецький історик Геродот, побував сам в Ольбії, бачив скифів і описав їхнє життя й побут. Він малює скифів завзятим воевним народом, що кохавсь у війні, в скотарстві і в конях. Такими ж бачимо скифів і на тих вазах, що їх вимережили й розмалювали греки, а потім ті вази попали до могил царів скифських: на цих вазах бачимо сцени з скифського життя, вояцького й пастушого коло коней.

Скифи.

Геродот.

Окрім скифів греки називають ше й інші племена, які кочували в українських степах; де-які з них вняли гору над скифами, так що й саме імя скифів зникає з сторінок історії, а замість них появляються інші кочовники, котрі майже нічого не полишили по собі, ніякої памятки крім

Кочові орди.
Сармати й
алани.

назви. Ці кочовники належали до іранського племені (як і теперішні перси). Вони приходили зі сходу, з Азії, де їх тіснили інші орди, т. зв. тюркського або турецького походження. Грецькі письменники називають окрім скифів і після них ще сарматів (або савроматів) та аланів. Звістки ці припадають на III та IV віки вже по Христовому Різдві. А ще раніш і грецькі й римські письменники подають звістки по слов'ян, які жили в теперішній Галичині та на Волині.

Велике переселення народів.

§ 4. В IV столітті на південному сході Європи почався великий рух народів, який ростягся на кілька століть і який в історії називається звичайно великим переселенням народів. Німецькі племена готів, що сиділи в II — III століттях по Р. Хр. над Вислою, Одрою й Лабою, рушили на південь до Чорного моря. Їхній рух одкрив широкі простори для розселення слов'янам, які слідом за ними рушили й заняли середню наддніпрянщину. Ці слов'янські племена, яких греки називали антами, й були напевно предками теперішнього українського народу. Найбільшої сили набула готська держава за панування короля Германариха (350—375), який розпросторив межі своєї держави на широкому просторі від Дніпра до нижнього Дунаю. Але скоро прийшов кінець тій готській державі: в кінці IV віку з Азії насунула тюркська орда Гунів: вона розгромила готську державу на Дніпрі й посунула далі на захід, тягнучи за собою недобитків готів і де-які слов'янські племена. Гуни на короткий час заснували велику державу в середній Європі, але ця держава швидко розсипалася по смерті її основателя, гунського царя Атіли (444—453). Тимчасом по відході гунів та готів увільнились широкі простори теперішньої України і на їх розсілися наші предки анти.

Рух готів.

Гуни.

Авари.

З часом про їх з'являється все більше та більше звісток у грецьких письменників у Візантії — через те, що анти стали сусідами греків на чорноморському побережжю. В середині VI віку з Азії прийшла нова орда аварів або обрив, які наробили багато лиха нашим

предкам. Але авари скоро пересунулися на захід і держава їх дуже швидко загинула під ударами могучого короля франків Карла Великого. Пройшло століття ще, і на сході появилася орда хозарів (кінець VII віку). Але хозари не були такі дикі та хижі, як гуни або авари; розселившись між азовським та каспійським морями, хозари на деякий час захистили собою зі сходу українські племена і дали їм змогу спокійно розселитися і покласти початки державного життя. Трохи пізніше, в VIII—IX вв. хозари навіть підбили під свою владу де-які українські племена, але ця залежність наших предків од хозар не була важкою, вони її швидко скинули, а потому зруйнували й саму хозарську державу.

В IX столітті історія знає вже на просторі від Карпатів до Дніпра й Десни цілу групу українських племен; їх перелічує зложена пізніше київська літопись, а де-які з них звісні й грекам. В осередку української землі, по — над Дніпром в теперішній київській околиці сиділи Поляне, або як їх инакше називали, Русь. На схід од них за Дніпром, по-над Десною, Сеймом, верхньою Сулою, сиділи Сіверяне. На захід од полян, по Тетереву, Горині, Припяті жили Деревляне. Ще далі на захід, в теперішній західній Волині жили Дуліби; в Галичині — Білі хорвати; на південь од Дулібів, над верхнім Бугом та Дністром — Тиверці, а низче їх, близче до Чорного моря — Уличі або Угличі. Мабуть були ще й інші дрібніші українські племена, але імена їх до нас не дійшли.

§ 5. Українські племена за тих часів, як їх застає історія, так само як і всі інші словянські племена, жили великими родами, себ-то великими семьями: дорослі діти й оженившись не покидали своїх батьків, не виділялися з спільного батьківського господарства, а жили й працювали всі вкупі. Брати не ділилися й після батькової смерті, а вели спільне господарство. Так помалу семья розросталась у великий рід, члени якого були родичами між собою. На чолі роду стояв найстарший віком дід або й баба.

Розселення українських племен.

Родовий устрій.

Спільне життя й господарювання зберігалося найдовше у других словянських народів, наприклад, у москвинів та сербів — майже до наших часів; на Україні ж великі роди рано почали розвиватися на менші, на семі, люде виділялися з спільного хазяйства й заводили своє власне, зберігаючи тільки довго память про спільне походження та близьке сусідство. З родів складалося вже ціле племя, звязане спільним перебуванням на якійсь одній території, звичаями, інтересами оборони від лихих сусідніх народів, а почасти й мовою: хоча всі українці говорили однією мовою, але в ріжних племенах помічалися й де-які місцеві відміни, так само як і тепер існують у нашій мові відміни — діалекти: трохи инакше говорять або вимовляють, скажемо, в середній та північній Чернігівщині, ніж у Київщині, а ще инакше на Поділлю або в Галичині.

Важніші справи, які торкалися цілого племені, вирішались авичайно на сходинах старших людей („старців“) з усіх семей, на т. зв. „вічах“. Люде жили розкиданими селами, але для оборони й захисту від ворогів будували собі укріплені міста, „городи“, вибираючи для цього місце, захищене самою природою, — на березі річки, на горбі, серед лісів. Таким побутом усі найстарші міста на Україні, як, наприклад, Київ, Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, повстали на берегах річок — Дніпра, Десни та инш. В ці городи, на випадок небезпеки, сходилися люде з сіл, зносили найцінніше своє добро, зганяли худобу, й за його огорожею та валами відсижувались од ворогів. Але крім військового значіння городи з часом робилися взагалі осередком життя цілого племені, сюди сходилися люде для торгу, сюди приїздили й чужоземні купці, і город робився центром, біля якого купчилася велика околиця або й ціле племя.

Сімейне життя.

В давні часи шлюби відбувалися між людьми одного роду, часами й між дуже близькими родичами. З часом круг взаємин людей між собою ширшав, і жінок брали і з чужих родів. Правильних шлюбів не бувало, а звичайно чоловік або купував собі жінку в її семі, сплачуючи „віно“

— викуп за те, що забірає в тої семі робітницю, робочу силу, або викрадаючи собі жінку підчас забав „ігрищ“ сільської молоді. Київський літописець, пишучи вже в ХІ столітті, каже, що тільки в полян були правильні шлюби, а інші українські племена жили „звіриним звичаєм“, не бувало, мовляв, у них шлюбів, а викрадали собі жінок на ігрищах біля води, змовившись з ними наперед. Мали часом по дві і по три жінки, це залежало від достатків. В давніших часах куплена жінка була такою ж власністю чоловіка, як і його худоба, він міг її вбити, і це не вважалося за провину. Так само дивилися і на дітей, над ними було батьківське право навіть убити їх або продати в неволю. Тільки помалу, згодом, ці погляди мнякшали і жінка — матір здобувала в семі поважне місце і по смерті чоловіка робилася головою семі. А суворий погляд на батьківське право почав виводитися значно пізніше, вже з прийняттям християнства.

Память про спільне походження довго держалася в формі звичаю родової або кривавої помсти: коли кого вбивали, то родичі вбитого вважали за свій обов'язок помститися за його, вбивши, коли не самого винуватця, то хоч когось з його родичів. Цей звичай також почав виводитися тільки з християнством, коли церква почала дуже проти його повставати. Взагалі на вбивство, на всяке насильство, довго дивилися не як на злочинство, а як на шкоду, заподіяну або самій людині, або, коли її вбивали, — то її родові. І цей погляд тримався довго, навіть якийсь час і по заснуванні держави й прийняттю християнської віри.

§ 6. Наші люде з найдавніших часів працювали коло землі, орючи і засіваючи її зерном. Рано, при звичаї вони до себе домашню худобу, працюючи нею і годуючися з її. Зерно рільного збіжжя і хліборобське знаряддя, так само як і кістки коней та іншої худоби, трапляються в найстарших могилах українських племен. Розуміється, що лови на птицю й на звіря були не менш важною частиною

прожитку наших предків; звірячі шкури й міхи йшли на одержу, а пізніше зробились одним з важніщих предметів торгівлі. Звіря й птиці було дуже багато, і в лісах та степах водилися такі звірі, які давно вже тепер позникали. А тури, олені, дикі коні й кабани були звичайною звіриною ще в княжі часи. По — над річками й озерами займалися риболовством. До дуже давнього промислу належить бжільництво: займалися ним переважно по лісових сторонах і бжіл держали в бортах — вуликах, привязаних високо до дерева, або в дуплах.

Торговля.

Торговля виникала найбільше вдовж річок, бо річка за давніх часів була найприроднійшим і найлекшим шляхом. По річках, особливо по таких великих як Дніпро, приїздили й чужоземні купці, привозили свій крам і вимінювали на продукти місцевого господарства. Пізніше почала входити в ужиток торгівля за гроші. Городини ставали торговельними пунктами, ніби ярмарками, куди в певну пору в році сходилися місцеві люде й приїздили чужоземні купці і де переходувався крам на складі. З тимчасових ярмарок городини з часом повернулися в постійні торговельні осередки. Спочатку українські племена торгували з найближчими сусідами, — хозарами, чорноморськими греками, потім круг торговельних зносин ширшав, на Україну почали приїздити варяги, араби, перси, царьгородські греки, західно — європейські купці. А потім і наші люде складали торговельні дружини — каравани, й пробиралися на Волгу, впливали в Каспійське й Чорне моря. Слідами перебування в нас чужоземних купців являються скарби, які раз-у-раз знаходять у землі по нашому краю і де трапляються монети арабські, перські та інші. Про каравани наших купців на Волзі згадують у своїх записках арабські купці, які приїздили туди також і стрічалися з нашими купцями. В IX. століттю, коли вже засновувалась українська держава, головна торгівля йшла з греками. З наших сторін вивозили на продаж на чужину предмети натурального господарства й промислу: зерно, міхи, шкури, віск, мед; до

сього прилучався ще й особливий рід краму — невольники, — люде або захоплені в полон на війні, або такі, що вже вирости в неволі від полонених батьків. До нас привожено різні дорогі матерії — особливо цінилися грецькі шовкові „паволоки“, різні вироби з металу, окраси з срібла та золота, зброя, посуд, вино, заморські ласощі й присмаки.

Головна торгівля відбувалася по різних шляхах. Ходили через небезпеку в дорозі великими валками — караванами, а потреба захистити змогу вільної торгівлі була одною з важніщих потреб життя українських племен при народженню держави. Доводилось іноді наймати сторонню озброєну силу для охорони торговельних міст і шляхів. Такою силою являлися звичайно варяжські дружини. З своїми князями на чолі вони залишалися в головних торговельних пунктах для оборони, а з часом забирали до рук і власть як над самими цими городами, так і над їх околицями. З літописі ми знаємо, що в ті часи, коли варяги почали верховодити над українськими племенами, де-які з цих племен мали й своїх власних місцевих князів, але їх витіснили князі варяжські, а династія Рюриковичів запанувала в кінці IX віку в осередку земель українських — у Києві.

§ 7. Релігія українських племен, як і взагалі словянських племен до їх зближення з культурнішими народами — греками й німцями, була поганська. Українці обожествляли сили природи, і їх релігія була тісно звязана з працею коло землі, це була справжня релігія хліборобського народа. За найвище божество вважали сонце, звучи його іменем Хорса або Даждь-Бога. Другим по значінню був бог грому й блискавки Перун; бог огню соняшного й громовинного, бог небесного світла був Сварог; бог Велес або Волос був богом „скотіім“, оборонцем і опікуном худоби, покровителем скотарства. Крім цих головних богів вірували ще в різних духів, добрих і злих, які жили серед природи і навіть де-які близько людинь, як от Домовик, що жив у кожній хаті; його треба було

Релігія.

шанувати, інакше міг накоїти лиха. В кущах жили лісові боги „лісовики“ або полісуни, в річках і озерах — водяники, а крім того русалки та мавки. Природа здавалася стародавнім українцям одухотвореною, її сили й прояви втілювалися в цих духах або істотах. Згодом, коли українці прийняли християнську віру, постає де-яких святих, про котрих вони почули від духовенства, злилися в їхній уяві з рисами поганських богів; так вірування про Перуна перенесено на пророка Іллю — громовика, святий Власій став опікуном худоби, як раніше бог Велес. Злі болотні, лісові й водяні духи прийняли подобу бісів або демонів, про яких навчала церква.

Віра в життя за гробом, в існування невмірущої души, помічається в людей, що стоять на найнижчому ступні культурного розвитку; про це свідчать сліди похорону небіжчиків, опоряжених на той світ зброєю й потрібними річями, як це ми бачимо в усіх могилах доісторичної доби на нашій землі. Само собою, й наші предки вірили, що з смертю людини не кінчиться її життя, тільки, що душа її переходить на інший світ, де продовжує життя й має потребу в усьому, що їй було потрібно на цьому світі. От через те давні слов'яне, в тому числі й українці, ховаючи своїх небіжчиків ховали в домовину зброю, окраси, страву, а іноді вбивали й коней, коли це була яка значна людина. Мерців палили, а найчастіше закопували в землю. Один з арабських подорожніх бачив, як ховали українські купці одного свого померлого товариша над Волгою 922 року. Він каже, що вдягли його в найкращу одягу, поклали коло нього зброю, страву й напитки, вбили двох коней, двох котів, собаку, півня й курку, поскладавши те все до човна, в якому посадили й мерця. Потім убили одну новольницю — за її згодою, щоб була помершому за жінку на тому світі, і все те спалили, після чого насипали високу могилу. Після того справляли поминки по небіжчику — „тризну“.

В українців не було ні храмів, ні жерців, як майже і у всіх інших слов'ян (за винятком надбалтійських). Не було в їх і ідолів, і тільки вже за князя Володимира поставлено в Києві ідоли Перуна. Молилися в лісових пущах або біля води. Віра виявлялася не стільки в молитвах, скільки у виконанню празникових звичаїв, тісно зв'язаних з зміною пори року. В грудні святкували народження нового сонця, співали коляд та щедрівок, справляли кутю. Весною, в час теперішніх масниць, вітали прихід весни різними ігрищами й піснями. В літку справляли Купайла з забавами в ночі, — палили вогні й скакали через них, плели вінки, співали особливих пісень. Більша частина цих свят злилася пізніше з християнськими святами, а різні забави, ігрища й пісні зберіглися до наших часів, не вважаючи на те, що християнська церква довгі століття боролася з ними і старалась їх винищити, як ознаку поганства. В цих піснях та обрядах дійшли до нас відгуки далекої поганської старовини.

Частина друга.

Початок української держави. Перші кийівські князі. Культура і побут.

§ 8. Начальна літопись, зложена в Київі десь аж на початку XI століття, оповідає, як переказ, про заснування держави в Київі варяжськими князями, які прибули з півночі через Новгород, заснувавши державу попереду в землі новгородських словян. Варяги це предки теперішніх скандинавських народів, Шведів, Норвегів і Данців. Живучи на малоплодючих, кам'янистих землях, вони здавна привчилися до мореплавства і складаючи ватаги „вікінгів“ — лицарів — пускалися в море шукати здобичі або заробітку на службі в інших народів. Починаючи з IX століття варяги, звісні на Заході під імям Норманів („північних людей“), наводять жах на ціле побережжя Західньої Європи, грабуючи й плюндруючи прибережні міста й села. В де-яких місцях варяжські дружини позасновували й свої держави, підбивши під свою владу місцеве населення, як це було, наприклад, при усті Сени у Франції, де повстало герцогство Нормандія, або в Сицилії. Де-що подібне сталося і в нас. В IX столітті варяги проложили собі дорогу через нашу землю аж у Візантію, куди вони мандрували, щоб вступати на службу до візантійських цесарів. Це був славнозвісний шлях „з варяг в греки“, який ішов Фінською затокою Балтійського моря, далі Невою й Ладожським озером, потім у гору річкою Волховом через Ільменське озеро, потім річкою Ловатю до верхівів Дніпра, а Дніпром одкривався простий шлях аж у Чорне море. Тільки в одному місці переривався цей шлях на Дніпрі, там де пороги, і доводилося тут витягати човни на беріг і воло-

Літописне
оповідання про
закликання
варягів.

чити їх де-який час сушею. Варяги, їдучи до Італії, за-
водили зносини з словянськими племенами, які жили вдовж
їхнього водяного шляху, вели з ними торгівлю, втягали
за собою в торговельні взаємини з греками, а часом осі-
дали серед них і засновували свої держави. Бувало нераз
так, що місцеві словяне й самі горнулися під їх військову
власть, бо варяжські князі з своїми дружинами давали
охорону від інших сусідів і забезпечували вільні торго-
вельні зносини з ними, а траплялось і так, що варяги
запановували над місцевими словянськими племенами. Але
це панування не було дуже тяжким, та й самих варягів
було не багато і вони скоро змішувалися з словянським
населенням, зникали серед його маси. Літописець оповідає,
що в другій половині IX віку новгородські словяне, що
жили навколо Ільменського озера, не вмючи дати собі
ладу й оборонитися від ворогів, самі закликали до себе
варягів, і на їх ніби то заклик прийшли 862 року з-за
моря три брати Рюрик, Синеус і Трувор з своїми дру-
жинами. Але вони не довго всиділи на півночі, і син Рюрика
вже запанував у Києві, серед українського племені полян
або русів. Він прийшов сюди з своїм дядьком Олегом і
застав уже тут других варяжських князів Аскольда й
Діра, які ще раніше встигли захопити тут власть у свої
руки. Олег звелів убити Аскольда й Діра, поставив князем
Ігоря, а поки той був ще дуже молодий, правив князівством
сам, підбив під свою власть ближчі українські племена - сіверян,
деревлян, ходив походами на хозарів та греків. Літопись
передає багато легендарних подробиць про Олегові дії й
походи. Відгуки Олегової діяльності, яка мусіла робити
вражіння на своїх сучасників, збереглися і в народній
поезії — в „билинах”, які заховалися серед москвинів на
півночі, — давніх виходців з України. Походи Олега на
греків за море не були новиною для українських словян:
грецькі літописі на протязі IX століття зазначають кілька
морських походів „русів“ і нападів на грецькі кольонії в
Криму й на саме візантійське побережжа. А літопись не

тільки дої, але оповідає з легендарними подробицями про Олегові походи 907 й 911 року, але наводить й тексти тих умов, які заключив Олег з Візантією після своїх удатних походів. Окрім чорноморських походів Русь робила походи й на Каспійське море: арабський письменник Масуді оповідає, що в 913 році руси виплили Доном, а потім, переволікши човни у Волгу, у Каспійське море, пограбували його береги.

Коли вважати за казкове оповідання про заклик Рюрика, Синеуса й Трувора, то в усякому разі діяльність Олега має історичний характер і Олега можна вважати за справжнього засновника української держави в Києві. Ще більш певний характер має діяльність його небожа Ігоря. Він також зробив похід на Візантію в 944 році, але цей похід не був такий щасливий як Олевий: греки потопили частину його човнів з військом, запаливши їх своїм „грецьким огнем“, і через те договір, яким закінчилася ця війна з греками, не був такий вигідний для Русі, як Олевий умови. Ігорь дбав про те, щоб українські племена, які признавали його зверхність над собою, сплачували йому дань і силоміць примушував їх до того, „примучував“, як каже літописець. Він сам ходив у походи збирати цю дань, „на полюддя“, як тоді казали. Деревляне, які мали й свого місцевого князя на прізвисько Мала, не стерпіли того „примучування“, повстали проти Ігоря і вбили його.

§ 9. По Ігоревій смерті якийсь час правила державою його жінка Ольга, поки підріс їх син Святослав. Держава Ігорєва обіймала майже всі українські племена і навіть північно — слов'янські племена новгородців і вятичів, предків теперішніх москвинів. Про правління Ольги літопись оповідає багато легенд, вихваляючи її мудрість і добре господарювання. Ольга прийняла християнську віру, зїздивши за -для цього в Царь-Город (Візантія). Ще за життя її чоловіка Ігоря в Києві було чимало християн, особливо з поміж варягів, і є звістка, що вже тоді існувала на Подолі церква в честь пророка Іллі.

Особливо вславився своїми походами й вояцьким завзяттям Ольжин син Святослав. Це був типовий варяжський вікінг, що зовсім нагадував і вдачею і життям своїх варяжських предків. Літопись оповідає про його, що він зібрав дуже хоробру дружину, з якою робив свої походи і поділяв з нею всі труднощі військового життя; він не возив за собою обозу, не мав казана, не варив мяса, а пік його на вуглях і так їв; спав на голій землі, підклавши під голову сідло. Походи відбував дуже скоро, ходив легко „як барс“ і завжди попереджав своїх ворогів наперед, що йде на їх.

Він робив дуже далекі походи, ходив на хозар і зруйнував зовсім хозарську державу; воював з ясами й касогами — теперішніми осетинами — на північному Кавказі; підбив під свою владу вятичів, які перед тим платили дань хозарам. Ці походи мали велике значіння для розвитку економічних відносин української держави, odkриваючи їй безпосередні торговельні шляхи на схід, а разом з тим odkривали і простір для кольонізації безмежних просторів на по-Донщині й навіть за Азовським морем на Кубані. Там скоро повсталала велика українська кольонія Тмуторокань, в трьохкутнику між Азовським та Чорним морем.

Таке ж велике значіння мали й походи Святослава в Болгарію на Дунай. В цю війну втягли Святослава греки. Візантійський імператор Никифор, не маючи змоги відборонитися на Балканському півострові від болгар, які вже більш двох сот літ перед тим заложили над Дунаєм свою державу і вічно непокоїли Візантію, напустив на болгар Святослава. В році 963 Святослав вирушив походом на Болгарію, побив болгарське військо під Доростолом (теперішня Сілістрія) і заняв західню Болгарію. Очевидно його думки сягали дуже далеко і він мав на увазі засісти твердо в Болгарії і звідти поширювати свою владу на Балкані ще далі. Коли в його відсутности на Україну напала кочова орда Печенігів, прийшовши степом з Азії, і обложила самий Київ, він мусів вернутися до дому і

відбив печенігів. Але дома він довго не всидів. Його вабила до себе Болгарія, багатий край з широкими торговельними зв'язками. Коли його умовляли в Києві залишитися вдома, він казав: „Не любо мені в Києві жити, хочу жити в Перяславці на Дунаї, — там середина землі моєї, туди всяке добро сходиться: від греків паволоки (дорогі шовкові матерії, вишивані ріжними малюнками), золото, вино, всякі овочі; від чехів та угрів срібло й коні, з Русі міхи, віск, мед, невольники. І справді Святослав скоро покинув Київ, посадивши князувати в Києві старшого свого сина Ярополка, в Овручі в землі Деревлян — Олега, а в далекому Новгороді — наймолодшого Володимира. Сини були ще молоді і їхнім імям мали правити старші дружинники бояре.

Але в Болгарії Святославу довелося тепер мати проти себе не тільки болгар, але й греків. У Візантії зрозуміли, якого небезпечного сусіда придбали собі в Святославові і стали тепер піддержувати повстання болгар проти його. Новий візантійський імператор Іван Цимісхій, добрий вояка, пішов походом на Святослава, а тимчасом грецький флот заступив дорогу коло гирла Дунаю, щоб недопустити з Русі поміч Святославу. Становище Святослава зробилося дуже важким. Сили були не рівні, і він вже думав не про те, щоб перемогти, а щоб хоч недатися ворогам у полон і полягти з славою. Літопись каже, що перед великим боєм з греками Святослав умовляв своїх воїнів „стати кріпко і не соромити землі руської“; „лучче“, казав він, „бути вбитим, ніж віддатися в полон, бо мертві сорому не мають“. Військо відповідало: „Де, княже, твоя голова впаде, там і ми поляжемо!“ Цимісхій обложив Святослава в Доростолі, і по трьохмісячній облозі вороги помирилися на тому, що Святослав зрікся Болгарії, обіцяв не зачіпати грецьких кольоній в Криму і ставав союзником греків. За те вони випускали його з усім військом з Доростолу та ще давали потрібні запаси на дорогу. Грецькі історики, які докладно оповідають про цю війну, кажуть, що в Свя-

тослава залишилося військо 22 тисячі, а загинуло на війні коло 38 тисяч.

Ці ж історики розказують, що перед відїздом Святослав забажав побачитися з імператором. Той згодився і зустріч відбулася на Дунаї. До берега приїхав на коні з великим почетом, у багатій блискучій зброї Іван Цимісхій і з другого берегу приплив човен, в якому сиділо кілька людей, всі в однаковій одежі, і всі гребли веслами. Серед них був і сам Святослав, котрий відрізнявся від своїх товаришів тільки чистіщою одежою та золотою сережкою в усі. Убраний він був у полотняну сорочку й шаравари, з себе був кремезний, середнього зросту, мав довгі вуси й на голові чуб; зовсім нагадував собою пізніших козаків - запорожців. Він сидючи в човні побалакав трохи з імператором та й поїхав назад.

Святослав вертався в багату здобиччу. Про це прочули печеніги й заступили йому дорогу. Він мусів перезимувати біля Дніпрового лиману, а весною рішив пробитися Дніпром до дому. Але коло порогів застукали його печеніги і тут наложив він головою в тяжкому бою з ними (972). Літопись каже, що печеніжський хан звелів зробити з його черепа чашу, і з неї пили на пиру в пам'ять перемоги над славним князем, який, мовляв, „чужої землі шукав, а свою втратив“.

Святославові походи мали велике значіння для України: не тільки торговельне, як ми вже згадували, але й культурне, втягуючи її у відносини з іншими, більш освіченими народами, поширюючи світогляд наших предків і знайомлючи з іншим, більш культурним життям.

Володимир.

§ 10. Сини Святослава не жили в ладу між собою. Ярополк пішов війною на свого брата Олега, що сидів в Овручі й держав під собою деревлянську землю розбив його військо під самим Овручем, де загинув і сам Олег, і загорнув під свою владу деревлянську землю. Скоро потому забрав Ярополк і Новгород, а Володимир утік звідти до варягів за море. Там він набрав собі військо,

вигнав ярополкових воєвод з Новгороду і став лаштуватися до походу на Київ. А тимчасом він завоював князівство Полоцьке, заселене білоруським племенем Кривичів. Попереду Володимир посватався до дочки полоцького князя Рогволода Рогніди. Але до неї сватався і Ярополк. Рогніда не схотіла йти за Володимира. Тоді він пішов походом, узяв Полоцьк, убив Рогволода, а Рогніда мусіла стати йому за жінку. Од неї Володимир мав сина Ізяслава. Пізніше він одіслав Рогніду з сином до Полоцька, і од Ізяслава пішов окремий рід князів полоцьких.

Коло 979 року Володимир пішов походом добувати Київ. Ярополк не вдержавсь у Києві і втік до малого міста Родні (коло теперішнього Канева). Тут його обложив Володимир. Довго державсь Ярополк, терплячи велику біду в Родні від недостачи припасів, і нарешті піддався Володимирові. Але той звелів його вбити. Тепер Володимир опанував усі землі, що були під його батьком Святославом і заходився збирати й решту українських земель. Він пішов походом у Галичину, покорив її і одбив у поляків „червенські“ міста, якими вони були заволоділи: Перемишль, Белз Червень та інші (981). Він прилучив до своєї держави не тільки українські племена, але й племена білоруські та московські: вятичів та радимичів. Неслухняні племена він примушував до послуху силою, а щоб взагалі всі землі краще звязати з осередком у Києві, він порозсаджував скрізь своїх синів, яких мав багато, бо був кілька разів жонатий. В Новгороді посадовив він Ярослава, в Смоленську Станіслава, в Турові — Святополка, у Володимирі на Волині — Всеволода, в далекій Тмуторокані — Мстислава, в Ростові — Бориса, в Муромі — Гліба, усе переважно на окраїних землях, щоб краще держати їх в залежності. Біля синів ставив він довірених людей, старших дружинників, які були його синам за помічників і порадників. Таким побитом Володимир заснував велику державу, яка об'єднала майже всі східно-словянські племена, українські, білоруські й московські.

§ 11. Не менш великої ваги ділом Володимира було охрещення в православно-християнську віру. Ми вже бачили, що християнство почало ширитися на українській Русі ще за Ігоря й Ольги, через зносини з греками. Од греків перейняли християнство варяги, а за ними й русини. В дружинах Ігоря було вже багато християн, і сама Ольга, як ми вже казали, прийняла християнство. Болгарія була вже християнською стороною, і зносини з нею за часів Святослава ще дужче поширили християнські впливи, тим більше, що болгаре мали вже переложеними на свою мову святе письмо і багато інших книжок духовних і навіть світських, а тому, що тодішня болгарська мова була близька до української, то й християнська наука лекше могла проходити через болгарські книги.

Наші давні літописці, люде духовного стану — ченці, надавали найбільшій ваги справі охрещення Русі в православно християнську віру, вони ставили цей факт над усе і Володимира вихваляли як наймудрішого й святого князя. Через те й оповідання в літописі про охрещення Володимира прикрашено цілим рядом легенд. Літопись оповідає, що до Володимира приходили місіонери з різних країв і намовляли кожен прийняти його віру: греки — на православіє, німці — на католицьку віру, волжські болгари — на магометанську, хозари — на жидівську. Володимир, щоб переконатись, чия віра краща, вирядив своїх людей об'їздити чужі сторони, познайомитися на місці з ріжними вірами, щоб уже потім самому скласти певну думку. Послам Володимира найбільше вподобалася православна віра греків, на їх зробила величезне вражіння врочиста служба Божа в Царь-Городі, в храмі св. Софії. Тоді ніби-то Володимир вирішив охреститися в грецьку віру, але не схотів прохати про це греків безпосередньо, а вигадав инший спосіб. Він пішов походом у Крим і обложив грецьке місто Корсунь (Херсонес), обложив його і, здобувши, послав сватів до Візантії, щоб за його видали царівну Ганну. Її брати, Василь і Костянтин, що

правили тоді в двох, одповіли, що не можуть видати сестри за поганина. Володимир одповів, що охоче вихреститься. Тоді приїхала до його Ганна, Володимир охрестився, звінчався з нею, взяв з собою духовних грецьких з Корсуня й поїхав до дому, хрестити киян і всю свою землю. Так оповідає літопись, додаючи до цього багато різних легендарних подробиць. Це все свідчить, яке велике вражіння зробило прийняття християнства на сучасників і на найближчі покоління.

І справді це була подія величезної ваги. Володимир охрестив киян у 988 році. Сталося це без великих труднощів, бо очевидячки населення вже звикло до християнства, і воно не здавалося йому чимсь надто чужим. Грецьке духовенство привезло з собою церковні книги на болгарській мові, зрозумілій тодішнім українським людям, хоча ця мова, розуміється, й одріжнялась од живої народньої мови на Україні. Вона залишилася на завжди в церковному житті, і тепер ми зємо її церковно-словянською. Вона мала дуже сильний вплив і на пізніше витворення книжної української мови. Християнство відразу пустило глибокі коріння в Києві, але далі воно приймалося не так швидко. Хоча формально всі землі Володимирової держави і прийняли з його наказу нову віру, але дуже часто не обходилося без примусу: московські племена новгородців і вятчів Володимирові вовводи приводили до хреста „вогнем та мечем“. Та й прийнявши християнство, народ зберіг давні поганські погляди й вірування, і церкві було роботи на цілі століття, щоб викорінити останки поганства, прищепити справжні християнські поняття. Проте поганські вірування й погляди, святкові обряди й після зосталися в народі аж до наших часів, бо переіменити народній світогляд дуже важко, і на це треба довгого часу.

Проте християнство мало величезне культурне значіння для українського народу, зблизило його духовно з Візантією й її блискучою ще тоді культурою, улєкшило звязки з християнським заходом Європи. Разом з тим воно вплинуло

на внутрішнє скріплення і об'єднання великої Володимирової держави, зв'язавши її однією вірою й установою скрізь церковної ієрархії з осередком в Києві, де сидів митрополит, голова нової християнської церкви української.

Літопись каже, що у Володимира з прийняттям християнства зовсім перемінилася вдача: наскільки він, поки був поганином, одзначався жорстокістю й суворістю вдачі, на стільки тепер, зробившись християнином, став дуже ласкавий, людяний і лагідний зо всіма. Таким він залишивсь і в народній пам'яті: в билинах він прославляється як ласкавий князь Володимир „красне сонечко“.

Культура й побут на Україні в перші часи християнства.

Церква. Її організація і вплив на громадське й культурне життя.

§ 12. Християнська церква принесла з собою на Україну стройну організацію в формі церковної ієрархії: на чолі церкви стояв митрополит, який настановляв єпископів котрі правили великими округами — єпархіями і поставляли священників. По-над ріжницею окремих племен з їх місцевими інтересами, звичаями, змаганнями стала одна спільна ієрархія, яка спювала їх і прив'язувала до одного центра. Митрополити були спершу все греки, і тільки за часів Ярослава бачимо першого митрополита українця — Іляріона. Митрополитів призначав константинопольський патріарх, і київські князі добилися тільки того, що пропонували йому своїх кандидатів, а він затверджував і посвящав. Це завжди піддержувало зв'язок з Візантією. Церква принесла з собою й свої писані закони, як жити й правуватися духовенству й „людям церковним“, що жили коло неї — як от причетники, дяки, паламарі — або селились на її землях; це був так званий по-грецьки „Номоканон“ або книга „Кормча“, як звано її у нас в перекладі. Світське громадянство ще не знало писаних законів, і церква дала приклад і зразок писаного законодавства. Вона вводила свої власні, нові для поганського громад-

янства, погляди на життя державне, на обовязки держави що — до громадян і навпаки, вчила, що власть князя — од Бога і через те дуже підіймала її авторитет: вчила, що насильство над кимсь, не єсть тільки кривда або шкода заподіяна комусь, але гріх проти Бога і злочинство проти всього громадянства, одже держава повинна за це карати. Виступала проти невольництва, проти самоволі батька в семі, проповідувала милосердя до вбогих, сиріт і калік. Це все мало великий вплив на змякшення звичаїв, на розвиток більш людських відносин серед українського громадянства.

Хоча народня маса дуже помалу засвоювала собі дух і поняття нової віри, але серед усіх клясів громадянства знаходилися люде, які з усім запалом души переймали науку християнської віри і старалися здійснити її в житті. Вони переймалися поглядом на марність свого життя, на гріховність цього світу і вважали, що треба тікати від його спокус, віддаючись молитві й подвигам спасення души. Через те на Україні дуже рано прищепилося черництво і почали засновуватися монастирі. Але ці монастирі зробилися не тільки місцем служення Богові й аскетичних подвигів, але й культурними осередками, звідки широко розходилася просвіта по всьому краю. В монастирях пере- ховувались і переписувались книжки, засновувались школи, захисти для вбогих, шпиталі, тут же почалося в XI столітті і перше літописання. З монастирів найславнішим був Київський Печерський Монастир, заснований св. Антонієм і Феодосієм. До життя строго згідного з християнською наукою щиро прихилились і члени княжої семі, як наприклад сини Володимира, князі Борис та Гліб, убиті пізніше братом Святополком і причислені церквою до святих.

Разом з церквою вперше прийшла на Україну просвіта і наука. Книжки, привезені грецьким духовенством на болгарській мові, поклали початок письменства на Україні. Потім почали перекладати на цю, прийняту в нас яко церковну мову, й інші книги як духовного, так і світського характера.

Володимир, як оповідає літопись, привіз з собою з Корсуня грецьких майстрів, які побудували в Києві перші кам'яниці — церкви й княжі палати. В осередку верхнього Київва, на високому березі над Дніпром, поставлено було церкву в честь св. Василя, християнського патрона князя Володимира; на утримання цеї церкви призначив Володимир десяту частину своїх прибутків, через що вона й здобула собі назву Десятинної. Проти неї через площу, звану „Бабин торжок“ і прикрашену мідяними фігурами коней, привезеними Вододимиром з Корсуня, стояли муровані княжі палати. Крім Десятинної церкви почали будувати й інші церкви в Києві і по всіх значних містах Русі-України. Спочатку будівничими були грецькі майстри, але скоро українці навчились од їх самі і, в XI столітті, ми вже знаємо українських майстрів у ріжних галузях мистецтва. Зразками служили на першій порі грецькі вироби, але українці виявили себе дуже здібними учнями і скоро почали розвивати в себе мистецтво з ознаками свого власного смаку й стилю.

Сусіди давньої
України-Руси.

§. 13. Сусідами українських племен на півночі були племена дреговичів і радимичів — предки теперішніх білорусів. Дреговичі жили по-над північними допливами Прип'яти в теперішній Мінській губернії. Радимичі жили по-над середнім Дніпром і по Сожу в теперішній Могилевській губ. Своім життям ці племена мало відрізнялися від українських племен і дуже рано ввійшли в склад української держави київських князів. Далі на захід від білорусів, почасти межуючи й безпосередньо з українцями в північно-західній частині басейну Прип'яти, жили литовці, які поділялися на кілька племен: прусів, жмудинів, властивих литовців, ятвягів та инш. До початку XIII ст. вони жили розріжнено окремими племенами, і тільки тоді почали будувати свою спільну державу. На північному сході від українських сіверян, в дрімучих пущах по-над верхів'ями Оки мешкало словянське плем'я вятичів, які пізніше разом з слов'янами новгородськими й до-

мішкою чудських (фінських) племен склали народність московську. Вятичі якийсь час платили дань хозарам, потім перейшли під владу київських князів і увійшли в склад їхньої держави. Кольоністи з-по-між вятичів і новгородців дуже рано почали селитися серед обширних просторів між верхньою Волгою й Окою та по-над їх допливами. Тут жили чудські (фінські) племена, але населення було рідке і словянські кольоністи засновували свої осади на чудській території. Так виникли дуже старі словянські городи серед Чуді—Ростов та Муром. Пізніше словянська кольонізація дуже збільшилась. В кінці XI і в XII ст. почало виселятися багато людей з України, тікаючи від неспокійного через половецькі наїзди життя вдома. Вони давали новим осадам на півночі назви колишніх своїх городів у рідному краї: так виникли на півночі Стародуб, Переяславль, Звенигород та інші міста, безперечно засновані виходцями з українських земель. Але головну масу переселенців складали виходці з вятичів та новгородців. Вони помалу підбили під себе слабких і розріжнених фінів, які стояли на дуже низькому щаблі культури і по-малу засимілювали деякі з фінських племен, як наприклад Мерю і Весь. Сильніші фінські племена збереглися і до сього часу — Мордва, Черемиси, Зиряне та інші. Од змішання словянських кольоністів з тубільними фінами склалася нова словянська народність, т. зв. московська, яка позначилася вже в XII столітті. На південному сході, в області Дону в IX — Хвв. запанували хозари і якийсь час вдержували натиск східних кочових орд, але в X. віці хозарську державу зруйнували самі ж українці, і південні степи знову стають відкритими для кочових орд. В половині Хвіку появляються в степу печеніги, за ними торки а в XIст. половці, які мало-по-малу відрізають Україну від Візантії і від грецьких кольоній в Криму та на Чорноморщині; та й самі ці кольонії підупадають і зникають під напором степовиків. На Дунаю сиділи болгари, які прийшли зі сходу через українські степи в кінці VII століття і з якими

українці воювали при Святославі, і взагалі мали з ними торговельні і культурні зносини. За Прутом, на південь від Карпат, жили Волохи, які в політичному життю IX—X вв. не грали ніякої ролі. За карпатськими горами оселились угри або мадяри, що теж прийшли з-за Волги і перейшли через Україну в 896 році; заснована ними держава трохи згодом почала брати живу участь в справах української Галичини або Червоної Руси. На північному заході від українських волинян та білих хорватів жили словянські племена поляків, або ляхів, які майже одночасно з українцями почали будувати свою державу, і також майже в один час з нашими предками прийняли християнську віру, тільки по римо-католицькому обряду від німецьких проповідників.

Частина третя.

Українська держава до половини XII віка. Боротьба з степовиками. Княжі усобиці й боротьба за Київ. Занепад Київа. Відокремлення земель.

§ 14. Вже за часів князя Святослава київська Україна-Русь зазнала багато лиха від нових кочовників, які при-мандрували степом зі сходу, з Азії, — від печенігів, племені тюркського походження. Ще в кінці IX століття мандрувала українськими степами орда угрів або мадярів, але вона, не зупиняючися, перейшла нашу землю, переправилася через Дніпро низче Київа, потім перейшла карпатські гори і спустившись в родючу й багату середне-дунайську долину заснувала там свою державу. Спускаючися по той бік Карпатів угри застали на їх західніх схилах українське населення, але вони його не займали; навіть більше — в своїм поході через Україну угри потягли за собою й певну частину вкраїнських переселенців, які заселили південно-західні схили карпатських гір. Кілька століть наші люде жили мирно під владою угорських королів, і тільки пізніше, вже з XVI століття почали зазнавати утисків од угорської влади. Осередками вкраїнського життя на Закарпатті зробилися міста Мукачів і Ужгород (або Унгвар).

Страшними сусідами явилися печеніги. Це було напів дике хиже плем'я, яке мандрувало по степах, везучи на арбах своїх жінок та дітей і женучи перед собою отари худоби. Печеніги не мали ніякого господарства, були дуже войовничі й старалися пожитись, нападаючи на осілі й більш заможні народи, грабуючи їхнє добро. Прорвавшись

Нові кочові
орди в степу.

Печеніги.

між 860—880 роками через Хозарську державу, печеніги запанували в степах на широкому просторі від Дону до нижнього Дунаю і звідти робили свої хижі наскоки на грецькі городи на чорноморському побережжю, а ще більше — на українські землі. Вперше з'явилися вони аж під самим Київом за Святослава і з того часу не було від їх спокою українській землі. Печеніги нападали несподівано, запалювали міста й села, вбивали людей або забирали в неволю, худобу й майно грабували. Вони облягали значніші й укріплені міста, такі як Київ або Білгород (тепер село Білогородка недалеко Києва) і з їми доводилося провадити дуже тяжку боротьбу. Під їх натиском українські оселі, які почали вже доходити до Чорного моря і навіть з'явилися на Кубані, мусіли відступати назад, на північ; дороги, що вели до Візантії й Болгарії (особливо Дніпровий водний шлях), робилися небезпечними і зносини зменшались. Київські князі мусіли вживати дуже пильних заходів для оборони краю від печеніжських наїздів: укріпляли пограничні міста, будували по-над Стугною, Сеймом, Трубежом, Сулою кріпости і ставили тут постійну сторожу. Але й се не завжди здержувало печенігів і вони проривалися трохи не до самого Києва.

Боротьба Во-
лодимировичів
за Київ.

§ 15. Володимир ще за свого життя посадовив своїх синів по різних землях української держави. Він мав на увазі тісніше звязати окремі краї своєї держави, заселені різними племенами, які ще не забули про своє колись окреме й самостійне життя, держати їх у більшому послухові, краще доглядати за тим, що серед їх коїться. Але розкидані на широкому просторі, сидючи серед населення, яке пам'ятало про вільне життя, Володимирові сини звикали до незалежного князювання і ще за Володимира між ними й батьком виникали на цьому ґрунті непорозуміння. Коли ж року 1015 Володимир помер, то між його синами відразу виникла кривава сварка. Святополк, що сидів близько Києва в Турові, захопив батьківський престол і заходився внищувати своїх братів. Борис муромський ще з наказу Воло-

димира вирушив з військом проти печенігів і стояв над річкою Альтою. Святополк вислав своїх післанців до війська, збунтував його проти Бориса, і тоді Святополкові люде вбили молодого князя. Так само загинув од руки надісланих Святополком убивців і князь Гліб муромський. Святослав деревлянський, щоб урятувати життя, кинувсь утікати на Угорщину, але в Карпатах його наздогнали Святополкові слуги і вбили. Тепер зоставалось упоратися з Ярославом, що сидів у Новгороді, бо Мстислав у своїй Тмуторокані був дуже далеко і не здавався таким небезпечним. Та Ярослав, так само як колись його батько, покликав собі на поміч варягів і з варяжським та новгородським військом пішов на Київ, оповістивши, що йде мститися за своїх братів. Святополк закликав і собі на поміч свого тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Поляки прийшли до Київа і помогли відбити його в Ярослава, що встиг був захопити місто в свої руки. Помагали Святополку й печеніги. Київ кілька разів переходив з рук до рук, поки нарешті Ярослав не побив Святополка та його спільників над Альтою, тою самою, де вбито було Бориса; Святополк мусів утікати на Захід, — до Польщи та до Чехії і вже ніколи не вернувся на Україну. Ярослав запанував у Київі (1019). Ця трагічна боротьба між братами зробила глибоке вражіння на сучасників. Усі симпатії були по стороні Ярослава, а Святополк перейшов у літописне оповідання з іменем „Окаянного“ — проклятого. Бориса й Гліба церков оповістила мучениками, і вже в половині XI віку чернець печерського монастиря Нестор зложив їхнє житіє.

Але Ярославові не вдалось одразу стати князем усієї української землі. Зостався ще Мстислав у далекій Тмуторокані, де він придбав собі славу боротьбою з Ясами й Косогами, — кавказькими горцями. Це був завзятий войовник, що дуже нагадував свого діда Святослава. Він не зміг спокійно дивитися на те, як Ярослав забирає собі всі українські землі, всю батьківщину і заявив свою пре-

Боротба між
Ярославом та
Мстиславом.

тензію на участь в спадщині. Передчуваючи тяжку боротьбу, Ярослав знову поїхав у Новгород набірати військо з варягів. Тимчасом прийшов Мстислав з своєю дружиною, де були також хозари й яси. Але Київ не піддався йому. Тоді він сів у Чернігові і підгорнув під свою владу лівобережні українські землі, заселені сіверянами. В осени 1024 року Ярослав прийшов на Україну з своїми варягами. Брати стрілися коло села Листвена на Чернігівщині (недалеко від самого Чернігова, на північний схід од його) і тут сталася кривава завзята бійка, поетичний опис котрої зберегла нам літопись. Билися в ночі. Почалась буря, гремів грім і світила блискавка, ішов великий дощ. При світлі блискавки рубалися вороги, з боку Ярослава — варяги, з боку Мстислава його дружина й сіверяне. Спочатку варяги проломили були ряди сіверян, але Мстислав вдарив з своєю дружиною з боку і побив варягів. Ярослав мусів утікати. Але Мстислав не схотів далі воюватись і післав до Ярослава сказати, що хоче миритись. Брати погодилися на тому, що Київ і всі землі на правому березі Дніпра залишались за Ярославом, а лівобережні — за Мстиславом. Такий поділ проістнував до 1034 року, коли Мстислав помер бездітним, і його землі прилучилися знову до держави Ярославової.

Мстислав у
Чернігові.

Мстислав зробив Чернігів своєю столицею і почав її приоздоблювати. Чернігів зробився другим містом на Україні після Києва. Мстислав заложив у Чернігові величній собор Спасо-Преображенський, але сам не встиг його закінчити. Коли він умер, то мури було виведено доти, каже літопись, доки можна досягти рукою, сидючи на коні. Собор цей зберігся до цього часу і є найстаршою пам'яткою будівництва на Україні. Мстислава поховали в цьому соборі (р. 1034).

§ 16. В руках Ярослава зібралися всі українські, білоруські й московські землі, вся Володимирова батьківщина. Він поширив межі новгородської волости аж за Чудське озеро і заложив там город Юріїв (пізніший

Дорпат), а на заході успішно воював з литовськими племенами, забезпечивши цим собі пагування над білоруськими землями. Скрізь по волостях сиділи його сини або намістники і тільки в Полоцьку сидів рід Ізяслава Володимировича. За князювання Ярослава Україна досягла великих успіхів як у зовнішньому політичному життю, так і у внутрішньому. Перш за все вдалося захиститися на деякий час від небезпеки з півдня, — од печенігів. Року 1036 печенігів було страшно побито під самим Київом, а недовбитки печеніжської орди подалися на Дунай і зникли з наших степів. Невеликі останки печенігів були розселені по Україні і памятою їх лишилися назви сіл Печеніги (на Харківщині) й Печеніжин (у Галичині). Правда, на місце печенігів прийшла орда Торків, але вони не були такі страшні. Упоравшись на сході й на півдні, Ярослав звернув свою увагу на захід. Там, користуючися з усобиць після Володимирової смерти, польський князь Болеслав захопив був західню частину української Галичини (або Червоної Русі, як тоді її звали), разом з Червенськими городами, що їх здобув Володимир (див. § 10). Замирившись з Мстиславом, Ярослав за його допомогою пішов походом на Польщу, спустошив її і забрав назад червенські городи. Скоро в Польщі почалися чвари, і внук Болеслава Казимир прохав помочи в Ярослава. Ярослав посилав йому своє військо, віддав за його свою дочку і поміг йому засісти на польському княжому столі. Тільки в війні з Візантією, яку почав Ярослав року 1043, потерпів він невдачу: його флот спалили візантійці своїм „грецьким вогнем“.

Ярослав зробився одним з сильніших володарів Європи. Слава про його досягла далеких країв і різні королі Європи запобігали його ласки й старалися поріднитися з ним. Сам Ярослав був жонатий на дочці шведського короля Олафа Інгігерді (Ірині), а його син Всеволод одружився на візантійській царівні. Одну дочку, як ми тільки згадували віддав за польського князя Казимира; другу Єлисавету —

Дінастичні звязки Ярослава з Західною Європою.

за норвежського короля Гаральда - Сміливого, славного лицаря, про якого складено багато скандинавських саг (дум); третю Ганну віддав аж у Францію — за короля Генриха. Четверту дочку віддав за угорського короля Белу й п'яту за візантійського царевича. Певна річ зносини України з різними державами Європи не обмежувалися династичними зв'язками, але мали також економічний та культурний характер. Київ після Візантії зробився визначнішим торговельним і культурним осередком на сході Європи.

Пишний розви-
ток Києва.

Ярослав дуже поширив і прикрасив свою столицю. Він прилучив до міста велике (т. зв. „Рожне“) поле, на якому р. 1036 побито було печенігів і заложив на ньому велику церкву в честь св. Софії, на зразок славної Софійської церкви в Цар-Городі. Саме місто обніс Ярослав валом і поставив кілька брам. Одна брама, над котрою збудовано церкву Благовіщення з золотою банею, прозвана „Золотими воротами“, зберігалася довгі часи і до нас дійшли її руїни. Літопись каже про заходи Ярослава коло просвіти, про збирання ним бібліотеки, про заснування в Києві школи на триста душ хлопців, про його прихильність до церкви й духовенства. До історії перейшов Ярослав з іменем „Мудрого“.

Скріплення
внутрішньої
організації
держави.

У внутрішньому життє держави при ньому скріпилася; встановлено суди княжих урядовців і заведено таксу на оплату їхньої праці. З іменем Ярослава зв'язують збірку законів, відомих під іменем „Руської Правди“, хоч в дійсності ця збірка була уложена вже за його синів і не мала урядового характеру. Але в усякому разі його заходи коло встановлення адміністрації й суду мали велике значіння як для його часу, так і для пізнішого, і Ярослав перейшов у пам'ять потомства як мудрий і діяльний князь, устроїтель землі української.

Розділ Київ-
ської держави
між синами
Ярослава.

§ 17. Ярослав помер року 1054. Ще за свого життя він роздав окремі землі (волости або уділи, як їх почали звати) своїм синам. Старшому Ізяславу призначив Київ, слідуєчому по ньому Святославу дав Чернігів, Муром і

Тмуторокань третьому — Всеволоду, Переяслав, Ростов і Суздаль, четвертому — Ігорю Володимир (Волинський) і п'ятому — Вячеславу — Смоленськ. З цього часу починається поділ української землі і взагалі держави Володимира й Ярослава на окремі уділи. Спочатку серед князів переважала думка, що, як член одного княжого роду, кожен з них має право на свою частину в українській землі, як спільній власності одного княжого роду. При цьому вважали, що старшому в роді належить княжити в Києві й мати ніби батьківську владу над іншими князями („бути в отця місці, як казали тоді) і слідуєчий по ньому брат мав сидіти в Чернігові, як в другому по своєму значінню городі української землі, третій — в Переяславі і так далі. Встановлялася ніби черга: коли вмів старший князь київський, то наслідував його стіл і переходив до Києва слідуєчий його брат, що сидів перед тим у Чернігові, — а не син, бо дядько вважався завжди старшим од свого небожа. Коли ж який князь умів, не встигнувши покняжити в своїй черзі у певному городі, то його сини тратили право коли-небудь десь князувати; їх називали „ізгоями“. Але в дійсності цього порядку дуже мало додержувались, вже сини Ярослава почали сваритися між собою за княжі „столи“, а згодом ці сварки ще побільшились. Нарешті українська держава распалася на окремі князівства і в кожному почала правити окрема княжа сім'я: рід Ярослава распався на окремі галузі — „лінії“. Дуже багато вносили смуту й претензії князів — ізгоїв, які відстоювали принцип „батьківщини“, себ - то, що волость князя - батька єсть власністю й його дітей і мусить по його смерті до них перейти. Свари, які раз у-раз починали ізгої, примусили князів задовольати їх претензії, але й це не зменшило княжих усобиць, якими наповнена вся друга половина XI століття й ціле XII. Усобиці коїли багато лиха українській землі, і то тим більше, що князі вмівували в їх сторонню силу, закликала на поміч степові орди, і ті ще більше руйнували й плундрували українську землю.

Князювання Ізяслава Ярославовича (1054 — 1077 з перервами) було дуже неспокійне. Року 1062 в українських степах появилася нова орда — половців або куманів. Це була дужа й численна орда, котра як раніше печеніги, розсілася в степу від Дону до Дунаю й більш як півтора століття не давала спокою українському народові. Спочатку половці напали на Переяславщину, де князував Всеволод, і сильно спустошили її. Через кілька років вони прийшли знову. Всеволод попросив у братів помочи, і ті послали своїх людей. Але половці розгромили українське військо і розсипалися по Сіверщині й Київщині, грабуючи й руйнуючи край. Кияне хтіли йти відбивати половців, але Ізяслав не зважився дати їм зброї, щоб вони не звернули її проти нього самого: кияне його не любили. Тоді скинився бунт, Ізяслав утік до свого шваґра, польського князя Болеслава, а кияне посадовили на княжий стіл полоцького князя Всеслава, що сидів у Києві, в неволі. Але Всеслав не всидів довго в Києві, і втік на свою батьківщину, — в Полоцьк, покинувши неспокійний Київ. Тоді Ізяслав за допомогою поляків вернувся у свою столицю. Та за якийсь час Святослав, що сидів у Чернігові, змовившись з Всеволодом, вигнав знову Ізяслава з Києва і сів на його місце (1073). Але він скоро помер (1076) і Ізяслав у друге вернувся до Києва, на цей раз піддержаний в своїх правах німецьким імператором Генрихом IV, у якого він побував у Майнці. Піддержував Ізяслава й знаменитий папа римський Григорій VII, до якого вислав Ізяслав в посольстві одного з своїх синів. Коли між князем Всеволодом і синами Святослава Олегом та Давидом виникла боротьба за Чернігівщину, яку Всеволод забрав од своїх небожів, то Ізяслав став у цій боротьбі по стороні брата й наложив головою в битві на Нежатиній Ниві коло Чернігова (1078). По його смерті сів на київському престолі Всеволод (1078 — 1093). Він загорнув під свою владу більшу частину українських земель і мусів провадити довгу боротьбу з своїми небожами — ізгоями, що все

претендували на свою батьківщину. По смерті Всеволода Київ дістався до рук Святополка (1093 — 1113), сина Ізяслава, так як і належало по тодішнім поняттям. Але сини Святослава чернігівського Олег (прозваний Гореславичем) та Давид не вгавали й домагалися повороту їм Чернігівщини, їхньої батьківщини.

Вони наводили з собою половців і страшно пустошили Україну. Половці ще в перший рік князювання Святополка напали на Київщину і розбили військо Святополка, при чому в річці Стугні втопився молодший брат Святополка, князь Ростислав. І потім не було року, щоб половці не набігали на Україну. Вони облягали міста і тримали їх в облозі доти, доки ті не піддавалися. Силу людей забирали вони в неволю і гнали в далекі степи. З половцями завзято воював князь Володимир Мономах, що сидів на своїй батьківщині в Переяславі, найбільш загроженому від половців. Щоб покласти край усобиці й задовольнити князів-ізгоїв, Святополк та Володимир Мономах скликали року 1097 князів на раду коло Любчого озера під Києвом. Тут постановили, щоб кожний князь сидів на своїй батьківщині, та щоб не було сварок між князями. Одже відступлено було Київську й Туровську землі Святополкові, Чернігівщину й Муромщину Олегові й Давидові, а другим ізгоям, унукам Володимира Ярославовича, Василькові й Володареві дали уділи на Волині й Галичині. Переяславщину, Смоленщину, Ростовську й Новгородську землі віддано Володимирові Мономаху; Волинь — Давидові Ігоревичу. Але тільки що сталася ця угода, як сам Святополк і Давид Ігоревич схопили Василька Теробовельського, без жалю осліпили його й так пустили до дому. Знову почалася війна, яка тяглася три роки і скінчилася новим зїздом князів у Витичеві. На цьому зїзді відібрано в Давида Волинь і віддано її Святополкові.

§ 18. Велика небезпека від половців примусила князів замиритись і почати спільними силами боротьбу з хижаками. Героєм цієї війни став Володимир Мономах. Це здобуло

Любецький
зїзд князів.

Володимир
Мономах.

йому таку популярність, що коли помер князь Святополк (1113), то кияне не схотіли бачити в себе нікого, окрім Мономаха. Володимир Мономах зробився київським князем. Мономах був надзвичайно діяльний і працьовитий князь. Справедливо вважають його за ідеал князя, як він уявлявся людям того часу. Мономах змалку привчився до військової справи, був відважний, хоробрий і не боявся ніяких трудів. Цілий вік провів він у подорожах, у походах, а улюбленою його розвагою були лови на диких звірів. У своїм „Заповіті“ дітям він докладно розповідає про своє життя і наказує їм добре пильнувати своїх обов'язків перед підданими, бути справедливими, милосердними, гостинними і дбати про добру славу перед своїми і чужими. Не дурно був він улюбленим князем свого часу.

Всі сили й енергія цього талановитого князя пішли на боротьбу з половцями. З успішних походів проти половців, які робив Володимир сам і в спілку з іншими князями, — особливо славна була його перемога року 1111 над річкою Донцем —, але половці все залишалися справжнім бичем божим для населення південних українських земель. Людність перяславського князівства і київського, не маючи змоги терпіти раз-у-раз половецькі наскоки, починає потроху кидати свої оселі й виселятися далі на північ, під захист лісів, куди трудно було пробиратися степовим хижакам. Багаті, родючі простори теперішньої середньої й північної Полтавщини й середньої Київщини, стають порожніми, і границя української держави від Києва віддалена всього на яких-небудь 50—60 верстов на південний захід. Володимир Мономах та й інші князі починають усе більше звертати увагу на свої північно-східні володіння, заселені вятичами й фінськими племенами, колонізують їх виходцями з України й шукають собі опори на цих нових просторах, бо на Україні чим далі, тим тяжче стає вдержатися. Половці відрізують далеке Тмутороканське князівство від України, і в половині XII віку вже зникають усякі звістки про його. Пере-

пинюються зносини з Візантією, і це веде до упадку української торгівлі по Дніпру.

Після смерти Володимира (1125) починається нова боротьба за Київ між його нащадками і нащадками чернігівських князів „Ольговичів“ (нащадків князя Олега Святославовича). Якийсь час сидять на київському столі одиі по одному сини Мономаха, але їх виганяють Ольговичі; через кілька років знову переходить Київ до Мономаховичів, і так на протязі кількох десятків літ переходить він з рук до рук. Столиця української землі, стародавній Київ, страшенно терпів од цих перемін, князі-супротивники, добуваючи його, немилосердно пустошили й грабували, торгівля його й так підірвана половцями падала все більше й більше. Дуже гострий характер мала боротьба за Київ між Мономаховим сином Юрієм і його небожем Ізяславом Мстиславовичем II. Та найбільше потерпів Київ року 1169, коли внук Мономаха Андрій Юрієвич (на прізвище Боголюбський), що сидів на Ростово-Суздалькому столі, прийшов його добувати від Мстислава Ізяславовича (з роду Ольговичів) з своїм військом, зложеним з суздальців та володимирців. Ці люде чужі українцям і мовою й звичаями, немилосердно поруйнували й пограбували Київ. Завойовники віддирали в церквах шати з образів, здіймали дзвони, грабували по хатах усе, що попадало під руку. Людей немилосердно вбивали або забирали в неволю. Після цього погрому Київ уже ніколи не міг піднятися на свою прежню висоту. Він переходив з рук до рук і перестав грати ролю столиці української держави.

Боротьба за Київ між Ольговичами й Мономаховичами.

§ 19. Часта зміна князів, їх непосидючість сприяли тому, що поодинокі землі київської держави почали відокремлюватися. Не вважаючи на своє об'єднання під рукою Володимира й Ярослава та на прийняття християнської віри з спільною церковною управою, окремі землі не забували зовсім ні своєї племінної окремішности, ні своєї колишньої самостійности. Коли князі, спочатку Володимир, а потім Ярослав, почали садовити по окремих землях своїх синів,

Відокремлення земель київської держави.

то землі стали змагатися до того, щоб добути собі окремого князя і вже потім zostаватися під управою його роду. Ще за Володимира виділилося білоруське полоцьке князівство з своїм окремим княжим родом Ізяславовичів. Потім потроху відокремилися в самостійні князівства київське, чернігово-сіверське, галицько-волинське, турово-пінське, новгородське, смоленське, ростово-суздальське, муромо-рязанське. Київський князь ще якийсь час уважався старшим, „великим“ князем, але після погрому 1169 року падає й це значіння Києва; велика держава Володимира й Мономаха розпадається, Київ перестає бути осередком українських земель; кожна з цих земель починає жити своїм власним самостійним життям і виділюється в зовсім окрему державу.

Це відокремлення почалось уже в другій половині XI віку. Тоді виділилося князівство галицьке. Князі-ізгої, брати Рюрик, Василько і Володарь, внуки Володимира Ярославовича, одержали собі в уділи Галичину. Вони зуміли її добре оборонити від небезпечних сусідів угрів та поляків, особливо князь Володимирко, син Володаря, котрий повиганяв своїх двоюродних братів і сам запанував над усією Галичиною. Сюди не сягали половецькі наїзди, через те життя було спокійніше, і сюди переселялося багато людей з других українських земель, через що Галичина добре залюднилась і скоро зробилась одним з найбагатіших князівств на Україні. У XI стол. тут були вже значніші міста: Перемишль, Ярослав, Теробовля, Галич, Звенигород і Коломия. Син Володимирка Ярослав Осмомисл (1153 — 1187) був уже трохи чи не найсильнішим українським князем свого часу. Він забезпечив собі панування успішними війнами з ріжними претендентами на Галичину, завів дружні зносини з німецьким імператором Фридрихом Гогенштауфеном і з Угорщиною; він розширив межі свого князівства на південь вздовж Дністра і Прута аж до Дунаю; співець „Слова о полку Ігоревім“ прославляє його, як могутнього володаря, що „високо сидить на своїм золо-

токованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками, заступивши дорогу королеві, зачинивши Дунаєві ворота“. Столиця його держави, Галич на Дністрі був великим і багатим містом.

Майже одночасно з Галичиною відокремилась і Чернігівщина, або інакше Чернігівсько-Сіверська земля. Вже за Мстислава Володимировича (1024 — 1036) стала вона окремим князівством. Потім якийсь час (1054 — 1077) сидів у Чернігові Всеволод, що й ставши великим князем київським, не схотів випускати Чернігівщину з своїх рук. Але Святославові сини - Давид та Олег одбили собі свою батьківщину, закріпили за собою право на неї по Любецькій умові і § того часу Чернігівщина зосталася за родом „Ольговичів“.

Ольговичі в XII столітті виступили з претензіями на Київ; се ввязало Чернігівщину в довгі та завзяті війни, від яких вона терпіла немало. Ольговичі не задовольнялися Київом, але їхні претензії сягали ще й на Галичину, це все вело до частих війн. Сама Чернігівщина роспалася на багато дрібних уділів, бо рід Ольговичів розростався і кожному князеві треба було давати уділ. Старший, великий князь сидів у Чернігові; другим містом по своєму значінню був Новгород - Сіверський. Потім ішли міста: Путивль, Рильск, Стародуб, Трубчевськ, Курськ та інші.

В середині XII віку відокремилася в зовсім самостійне князівство Переяславщина. Вона з усіх князівств найбільше терпіла від половецьких та всяких інших степових наїздів — через те, що найбільш була висунута в степ. Через ці наїзди українська людність рано почала виселятися звідси на північ у Чернігівщину і навіть ще далі, — на далекі береги Оки й Верхньої Волги, де князі діяльно занялися кольонізацією обширних просторів з дуже рідким фінським населенням, Щоб залюднити й захистити південні околиці Переяславщини, князі селили тут замирені невеличкі орди степовиків: торків, берендіїв, чорних клобуків. Вони з часом злилися з українським населенням і зовсім втра-

тили свою окремішність мови та звичаїв. Переяславцям важко було зберегти свою самостійність поруч з сильними князівствами київським та чернігівським. Та проте вони добивались її і, запрошуючи до себе князів з молодшої лінії Мономаховичів, що сиділи в далекій Суздальщині і через те не могли дуже втручатись у внутрішнє життя або прилучити безпосередньо до суздальського князівства, зуміли вдержати свою окремішність і самостійність.

Відокремилась і глуха, лісова Турово-Пинщина, колишня земля деревлян, що ще за князя Ігоря боронила свою самостійність. Це був край бідний, але за те спокійний і затишний од ворогів. Довгий час туровське князівство було в руках князів київських, які посилали туди своїх родичів. В половині XII віку туровці самі запросили до себе князя Святополка, потомка в. кн. Святополка Ізяславовича. Йому вдалося закріпити самостійність турово-пинського князівства. Пізніше цьому князівству прийшлося оборонятися від частих нападів литовців.

Сливе одночасно з Турово-Пинською землею відокремилась і Волинь. Ця велика, багата й досить добре захищена лісами й водою країна зоставалася довгий час у руках старшої лінії Мономаховичів (рід Мстислава Володимировича). Вони кріпко держали Волинь у своїх руках і, переходячи на київське князювання, передавали її котромусь з молодших князів свого роду. Але коли в Києві засіли нащадки молодшої лінії Мономаховичів (Андрій Боголюбський), у котрих одбивали його чернігівські Ольговичі, Київ, поруйнований і підупалий, перестав притягати до себе волинських князів, і вони почали більше звертати увагу на впорядкування свого краю та оборону його від зовнішніх ворогів — поляків та литовців. Волинь розпалася на два головних князівства: Володимирське й Луцьке, які згодом поділилися на цілий ряд дрібніших князівств, як це сталось і з Чернігівщиною. В кінці XII століття талановитий волинський князь Роман Мстиславович (внук Ізяслава II-го) злучив своє Володимирське князівство з

Галичиною й положив початок могутньої галицько-волинської держави, яка в половині XIII століття об'єднала була сливе всі українські землі в одну державу.

§ 20. З частими перемінами князів падає сила й авторитет князівської влади і поруч неї виростає сила віча, голос самої землі. Віче існувало в давні часи, ще й до князів, але за панування сильних князів, збірачів української землі, воно втратило своє значіння. Тепер, коли земля часто залишалася без князя при їх перемінах і переходах з одного князівства до другого, голос землі, який виявлявся на вічу, куди сходились усі дорослі вільні громадяне, знов почав грати видатну роль. Князь мусів рахуватися з думкою громадянства, бо бувало, що віче само запрошувало до себе князів, які йому більше подобались (як от було з Мономахом, котрого закликали кияне, хоч по звичаю право на київський стіл і не йому належало), бувало й так, що воно проганяло нелюбого князя. Перше князь був сильний своєю дружиною; тепер велику дружину, коли князівств стало багато, утримувати було важко; та й для боротьби з степовиками мало було колишньої дружини, треба було озброювати саме населення й складати з його військо. Одже князь тепер мусів пильно прислухатися до голосу своєї землі, як він виявлявся на вічу. В галицько-волинському князівстві придбали собі великий вплив на державні справи й на самих князів бояре. Князям доводилося часто зазнавати від їхніх коромол багато клопоту й лиха, а земля терпіла від цих сварок між князями та боярами.

§ 21. XI—XII століття — це були часи розцвіту старої української культури. Тяжка руїна, яку не раз прийшлося витерпіти нашому краю, а особливо татарське лихоліття в XIII віці, знищили більшу частину пам'яток цієї культури, як матеріальних, так і духових, але й те, що збереглося до нашого часу, свідчить про могутній розвиток культурного життя на Україні-Русі в київській державі. Україна ввійшла в зовсім близькі зносини з Візантією й західно-

Культура і побут на Україні-Русі в XI-XII вв.

європейськими державами, й запозичала звідти не тільки форми громадянського життя, а почасти й економічного укладу, але й просвіту, наукові поняття й форми мистецтва. Головним джерелом і зразком для запозичень була все таки Візантія. Звідси приходили погляди на княжу власть, як на Богом дану установу, на обовязки громади супроти держави й навпаки, звідси позичались або наслідувалися правні норми (закони). Та найбільший вплив мала візантійська культура через церкву. Просвіта й наука в самій Візантії, як і у всій тодішній Європі, мали строго церковний характер. В такій формі переходили вони й на Україну, де молоде письменство прийняло відразу церковний характер і де письменні люде здебільшого належали до духовного стану. Це наложило свій глибокий відпочаток на молоде українське письменство; воно перейнялося чернечими поглядами на гріховність світського життя, неприхильно ставилося до народніх звичаїв, обрядів і поезії, вбачаючи в них сліди ненависного поганства. Та проте письменство не могло зовсім позбутися впливів народнього життя, устної народньої словесности, і там, де цей вплив полишив якісь сліди, там твори нашого давнього письменства набувають і живішого характеру, там проблискує справжнє поетичне почуття, там і сама форма стає живіщою й лекшою.

Одним з перших письменників на Україні був митрополит Іляріон (перша половина XI в.) далі йдуть: єпископ Кирило Туровський (XII ст.), що писав поучення, проповіді, св. Феодосій Печерський, автор поучень, чернець Яків і св. Нестор — автор житій Володимира Великого, Бориса, Гліба й св. Феодосія; в XII віці звісні також митрополит Клим Смолятич, Георгій та Полікарп, ігумен Данило, що написав про свою мандрівку в Палестину. Поруч цих авторів дійшло до нас трохи більше творів анонімних — невідомих авторів. Дійшли до нас цілі збірники ріжних писаннів, вибраних і переложених з грецької мови, так звані „Ізборники“, які носили ріжні назви:

„Палея“ (оповідання з старого завіту), „Пчела“, „Пролог“ та інші; особливо цікаві з цих збірників „Ізборники“ князя Святослава Ярославовича, один 1073, другий 1076 року. Тут маємо уривки з всесвітньої історії, відомости про будову землі, про ріжних звірів та птиць, про дороговісні та чудовні каміння, моральні сентенції й т. ин.

Та найцікавішою і найціннішою для нас галузю тогочасного письменства являється літописання. Воно почалось у Києві в першій половині XI віку, в Печерському монастирі. Потім почали писати літописі й по інших містах. Наші перші літописці подавали спочатку за грецькими хронографами відомости з всесвітньої історії, переважно біблійної, потім переказували оповідання, які дійшли до них, про заснування української держави й про перших князів; про події свого часу писали вже як свідки і переказували події рік за роком в строго хронологічному звязку. Іноді вставляли в своє писання народні перекази, а часом навіть і уривки дум або пісень. Де-які наші літописі, особливо галицько-волинська літопись XIII століття, відзначаються живим драматичним викладом і писані коли не світською людиною, то в усякому разі такою, що, до свого вступу в ченці, була у війську і брала живу участь в описуваних нею боях і пригодах.

З інших світських творів треба зазначити „Поучення дітям“ Володимира Мономаха, Моленіє Данила Заточника, а особливо чудову поему невідомого автора „Слово о полку Ігоревім“ — про похід новгород-сіверського князя Ігоря з другими князями на половців року 1187. Своїм складом, своїми поетичними зворотами вона близько стоїть до пізніших наших дум козацької доби.

До XI віку відноситься і „Руська Правда“ синів Ярослава, збірник законів, уложених неофіційно, може бути в церковних кругах, — про злочинства та шкоди і про їх винагородження (див. § 16).

Так само як і письменство, мистецтво у Візантії служило переважно інтересам церкви: будованню й при-

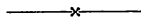
крашенню храмів та оздоблюванню предметів культу. Такий церковний напрям у мистецтві знайшов собі місце і у нас: в XI та XII століттях на Україні було побудовано багато гарних і великих церков, монастирів; в середині церкви прикрашувалися мозаїкою і фресками (Св. Софія 1037 року, Михайловський монастир у Києві 1108 року). Більша частина цих будівель була зруйнована і до нас дійшли останки цілих церков, чи тільки їх частин у Києві, Чернігові, Овручі, Володимирі, Луцьку, Каневі та де-яких інших містах на Україні.

Дуже високого майстерства досягла у нас золотницька (ювілірна) штука: хрестики, образки, перстні, каблучки, браслети, шийні намиста („гривни“) та інші вироби київських майстрів відзначаються тонким артизмом і великим художнім смаком. Особливо славиться й досі в своїх останках київська емаль, фарбована полива. Дуже гарно розвилось у нас і малярство книжнє, — візерунки, орнаменти, мінятюрові малюнки в книжках. Взагалі техніка мистецтва під рукою українських майстрів досягла в XI — XII століттях високого розвитку, і самий Київ, багато прикрашений десятками церков, палатами, мурованими брамами, з оживленою торгівлею й судоходством по Дніпру, здавався чужоземцям і був в дійсності одним з багатіших і найкращих городів тогочасної Європи. Упадок політичного значіння Києва й взагалі наддніпрянської України, повів за собою й загальний упадок культурного життя в цих сторонах.

Поділ на
громадські
стани.

§ 22. Поділ тогочасного українського громадянства на стани відбувався поволі. З початку виділилася „дружина“ князя, яка на першій порі складалася з чужих людей — варягів. Вона стала вищою клясою, привеленою верствою. Дружина ділилася на дві частини, на старших дружинників, близьких помічників князя і його дорадників, які почали згодом називатися боярами, і помалу робилися великими земельними власниками, поміщиками, і на молодших дружинників, — рядових воїнів, котрих часами

називали „отроками“ або „гридями“. Решта населення з часом стала поділятися на городян і селян; городяне — найповажніші і заможніші називалися „старцями градськими“, „лучшими людьми“, решта — бідніші люде, ремісники, прикащики звалися людьми молодшими, черню. Городяне мали більший вплив на політику, збиралися на віче й заявляли на ньому свою волю. Особливо це стосувалося значних столичних міст. Підчас великої війни, коли мало було самої княжої дружини, переважно городяне складали своє „земське“ військо, вибираючи собі „сотських“ і „тисяцьких“. Селян-хліборобів почали називати звичайно „смердами“. Сільські громади, які звалися „вервями“, „погостами“, „волостями“ мали свою самоуправу, спільно користувалися землею і спільно виплачували князеві податки. Помалу збільшилася кляса т. зв. „закупів“, півневільних людей, які позичивши в боярина або якого іншого більшого власника землі чи суму грошей, чи коня, чи які матеріяли або хліб, одробляли йому і не могли кинути свого місця, поки не сплачували боргу. Були й зовсім невольні люде: „холопи“ або „раби“, яких або брали на війні в долон, або якими ставали несправні довжники; холопи ці належали звичайно князям та боярам. Іноді заселяли ними цілі села, і вони працювали в полі на своїх панів. Становище рабів було тяжке; воно покращало з прийняттям християнства, коли церков почала ширити погляди про потребу людяного поводження з рабами, як і з іншими людьми.

Частина четверта.

Галицько-Волинська держава.

§ 23. Земля галицька в XII столітті була найбагатшою й найбільш залюдненою частиною України-Руси. Сюди майже не досягали половецькі наїзди, а сусідство з Західною Європою давало змогу провадити торговельні й культурні взаємини з культурними державами. Князі з роду Ростислава Володимировича (див. § 19) зуміли оборонити своє князівство від сильних сусідів: Польщі та Угорщини, і не давали також приборкати себе й київським князям. Особливо підніс престиж Галичини згадуваний уже нами Ярослав Осмомисл. Але сила галицького князівства дуже підкопувалась боярськими коромолами. Бояре вигнали скоро по смерті Ярослава Осмомисла його сина Володимира й запросили до себе Романа Мстиславовича Волинського (1189).

Роман
Мстиславович.

Це був сильний і енергічний князь, грізний і суворий вояка. Він уже давно зазірав на сусідню Галичину і по смерті Ярослава Осмомисла війшов у зносини з галицькими боярами. Але не одразу пощастило йому сісти в Галичі. Володимир Ярославович вдався за допомогою до угорського короля Бели III-го. Той прийшов з військом, витіснив Романа і заняв Галич. Але тоді арештував самого Володимира й замкнув його в башту, а князювати посадив у Галичі свого сина Андрія. Володимирові пощастило втікти з неволі. Літопись оповідає, що він скрутив собі з полотна шнури і по їх спустився з вікна на волю. Йому допомогли цим разом німецький імператор Фридрих I та польський князь Казимир і він знову вернув собі бать-

ківський стіл. Роман діждався його смерти (1193), а тоді поновив свої заходи, щоб заволодіти Галичиною. На цей раз бояре вже його не закликали, мабуть пізнавши тверду Романову руку. За допомогою польських князів Роман в 1199 році запанував у Галичині й злучив її в одну державу з Волинею. Він щасливо одбився од половців і од литовців. Слава про його побіди перейшла в літописи і в народні оповідання. Склалась навіть приказка про його: „Романе, Романе, дурно живеш, Литвою ореш“, — з приводу певно того, що він велів запрягати полонених литовців у плуги й орати ними. Та й з своїми боярами — ворохобниками поводився він дуже круто і без жалю їх нищив. Він висловлювався, кажуть, що-до цього так: „не подавивши бжіл, не будеш меду їсти“. Народу подобалось, що він приборкав бояр, які дуже давались бідним людям у знаки своєю пихою й утисками. Поважали за його велику заслугу й приборкання Литви та половців. Слава Романова широко розійшлась по Україні, і на його покладали надії, що він обєднає українські землі, втихомирить князів і заведе добрий лад. Та він не встиг цього зробити.

Опанувавши Галичину, звернув Роман ближчу увагу на Київ. Він вмішався в київські справи й пішов походом на свого тестя, князя Рюрика київського (з дому Мономаховичів). Кияне самі впустили Романа. Але Роман не залишився в Києві. Він задовольнився тим, що посадив з своєї руки свого брата Ярослава, а потім і Рюрикового сина Ростислава. Київ тепер став у залежність від Галича. В 1205 році Роман пішов походом на Польщу і тут в одній з перших сутичок його було вбито.

Романовичі.

По смерті Романа знов почалася в галицько-волинській державі колотнеча. Його вдова з малолітніми синами Данилом та Васильком оддалася під опіку угорського короля Андрія, приятеля й спільника Романового. Андрій скористувався з прохання княгині, ввів своє військо в Галичину, заняв Галич і фактично зробився господарем краю; він навіть прийняв титул короля Галичини й Воло-

димирії, одначе залишив княгиню з дітьми в Галичі. Тимчасом бояре, не почувавши більше над собою залізної руки Романової, почали знову свої інтриги. Вони завели зносини з далекими чернігівськими князями, синами Ігоря Святославовича, героя походу на половців 1187, прославленого в „Слові о полку Ігоревім“. Ті прибули до Галичини, вигнали Романову княгиню з дітьми й забрали правління в свої руки. Але бояре почали інтригувати й проти них. Тоді Ігоревичі рішили їх винищити і справді вирізали кілька сот бояр. Але й бояре-недобитки віддячили їм за допомогою угрів: захопили їх в полон і повісили (1211). Це була нечувана до того часу в історії української Русі подія.

Тоді угорський король Андрій рішив просто прилучити Галичину до своїх земель, залишивши молодим Романовичам Волинь. Щоб не викликати заздрощів поляків, він оженив свого сина Кольомана на польській королівні й посадив його в Галичі, коронувавши королівською короною. Але не довго панували угри над Галичиною. Вже підросли Романовичі. Бояре й народ піддержували їх, шануючи славу Романову пам'ять. Вони обєднали в своїх руках цілу Волинь, зібрали значні сили й вступили в боротьбу з уграми за Галичину. В цій боротьбі галицькі бояре піддержували угорського короля, простий же народ і міщане по городах стояли за Романовичів. Вкінці перемога зісталась за ними. Тимчасом на галицько-волинську державу та й на всю Україну насунуло нове страшне нещастя — татарська орда.

Татарське лихоліття.

§ 24. На початку XIII століття половецькі наїзди втратили свій прежній грізний характер. Помалу між половцями й Україною завязувались більш мирні відносини, наші князі не раз одружувались з дочками половецьких ханів: один з видатніших князів того часу Мстислав Удатний (княжив по черзі в ріжних містах) був

жонатий на дочці половецького хана Котяня. Але в той же час на Україну насунула нова кочова орда татарська. Народ монгольського племені-татари до кінця XII століття жили в далекій Азії над Амуром, в сусідстві Китаю. Тоді появився в них талановитий проводирь Темуджін, який знищив окремих племінних князів і обєднав розрізнені татарські орди в один могутий народ. Він прийняв титул „Чингісхана“ — великого самодержавного хана і рушив завойовувати сусідні краї й народи. Він покорив північний Китай, далі Туркестан і дійшов до Каспійського моря. Завойовуючи він страшенно нищив і пљундрував усе на своїй дорозі. Цілі багаті краї лежали в руїнах, людність частиною була винищена, частиною розбіглась або була поневолена. Покоривши Туркестан Темуджін вислав свого воеводу Суботая з військом далі на захід. Суботай обійшов Каспійське море з півдня і в 1220 році завойовував Закавказзину і перейшов на північний Кавказ по-над морем через Дербент; тут його стріли половці разом з сусідніми кавказькими народами. Суботаю вдалось розеднати половців з їх спільниками і потім він нарізно побив тих і других. Половецьке військо було розгромлене на Дону в 1222 році.

Битва на Калці.

Половецькі князі побігли прохати помочи в українських князів. Ті рішили помогти, вважаючи, що лучче стрінуги грізного ворога в чужій землі, ніж дождати, поки він прийде на Україну. Князі зібрали велике військо, війшлись коло Києва, поплили Дніпром аж до острова св. Георгія (проти теперішнього Катеринослава) висадилися тут на лівому березі Дніпра і рушили звідси в степ. Між князями не було ладу. Кожний хотів бути за старшого, і кожний вів своє військо окремо. В степу зустріли невеличкий татарський загін і розбили його. Це надало князям самопевности й вони посувалися в своїм поході без особливої обережности. Над річкою Калкою (теперішній Калміус, що тече в Азовське море) їх обступило велике татарське військо. Українці билися завзято, але половці не витримали татарського натиску і побігли. Серед україн-

ського війська наступило замішання; не було одного спільного командування, кожен князь окремо бився з своїм полком. Стався страшний погром. Частина встигла врятуватись, але багато попало в полон, серед них і князь Мстислав київський. Полонених князів і старшину татари задушили, поклавши їх під дошки, на котрих самі розсілися обідати. Погром на Калці стався в 1223 році.

Погромивши українських князів татари сим разом далі не пішли й повернули назад степом на Волгу й далі до Туркестану. На Україні думали, що гроза минула, але Калкське бойовище було тільки вступом, прелюдією до нових грізних подій. В 1227 році помер страшний Темуджін-Чінгісхан, і його державу поділили між собою сини. Західні краї припали в цім поділі внукові Темуджіна на прізвище Бату, або Батий. Він рушив в 1236 році разом з старим Суботаєм завойовати Русь. Він перейшов урало-каспійські степи, зруйнував волжсько-камських болгарів і напав спочатку на князівства московські, де сиділи князі української династії Мономаха. Першим впало рязанське князівство, далі прийшла черга на князівство Володимиро-Суздальське. Великий князь Юрій II Всеволодович поляг у бою. Татари дійшли були аж під Новгород, але здержані болотами й розливом річок повернули назад за Волгу. В 1239 році в осени Батий вирушив на Україну. Татари йшли цілою ордою. На критих повозках — арбах везли свої родини, гнали з собою табуни коней і отари худоби, верблуди везли на собі різне майно. Ішла орда великою смугою й мов сарана зїдала й винищувала все по дорозі, розпускаючи по сторонах загони, які грабували й нищили все навкруги. Позад неї зоставалася широка смуга чорної, витолоченої землі та руїни й згарища сіл і городів. Татари вміли добувати городи: облягали місто навкруги, таранами пробивали мури й вломлювалися через ті проломи в місто. Головна орда перейшла до Переяслава, а частина йшла на Чернігів. Переяславці боронились завзято, але татари добули місто й вирізали його людність. Чернігів також не

встояв; князь Михайло уступив з міста, а княгиня Евпраксія, щоб не попасти живою в татарські руки, кинулась з високої башти старого Спасо-Преображенського собору. Місто було спалене й поруйноване. На другий рік — в кінці 1240 року, татари облягли Київ. Князь Ростислав, що сидів тут, утік заздалегідь, і Данило галицький прислав сюди свого воеводу, тисяцького Дмитра.

Здобуття татарами
Київа.

§ 25. Не вважаючи на подвійну руїну москвинів (1169 та 1202 рр.) Київ ще був багатим і гарним містом. Батий, оповідає літопись, задивився з-за Дніпра на його кам'яні церкви з золоченими банями, що пишались на високих горах. Він предложив киянам піддатися без бою, але вони не схотіли. Татари перейшли Дніпро і обложили Київ з усіх боків. Од реву верблюдів, од іржання коней, од скрипу возів татарських — розказує літопись — не чути було людського голосу в місті. Та не вважаючи на страшне пригноблення, бо велика сила татарська була, кияне сміливо боронились під проводом хороброго воеводи Дмитра. Татари кілька днів і ночей без перерви громили таранами міські мури. Нарешті зробили пролом. Розпачливо бились кияне на пробитих мурах, та сила татарська перемогла. Але самі татари, здобувши мури так були потомлені, що цілу добу мусіли одпочивати. А тимчасом оборонці Київа скупчились всі в осередку старого міста коло Десятинної Церкви і на швидку руку окопалися для нової оборони. Та татари без великих труднощів узяли ці окопи. Сила людей, не знаючи де подітись з одчаю, забила з жінками, дітьми й скарбом своїм на хори Десятинної церкви; хори не видержали ваги, забурились і поховали киян під своїми руїнами. Місто було взяте. Татари пограбували, що могли, понищили, попалили Київ, але кілька церков, в тому числі й свята Софія, zostались цілі, хоча й були дуже понищені татарами. Хоробрий оборонець Київа, тисяцький Дмитро був увесь поранений і попав у полон. Але Батий помилував його за його завзяття і, каже літопись, держав його коло себе, як порадника.

Добувши Київ татари рушили далі, через Київщину, Волинь, Поділля, Галичину. Взяли з бою Володимир Волинський і всі укріплені міста західньої України. Один тільки Кременець на своїй неприступній скелі не піддався татарам. Населення з страху розбіглось на всі сторони, ховались по лісах, печерах над річками, степових балках, у горах. Князі й бояре тікали на захід. Батий перейшов через Карпати, розгромив угорське військо і його зағони доходили аж до Адрійського побережжа. Великий одділ його війська перейшов через Галичину в Малу Польщу, спустошив Шлеск і Моравію і аж тільки тут коло міста Ліґніца стримали його заковані в залізну броню чеські та німецькі лицарі. Батий хотів залишитись в Угорщині й заснувати тут свою державу, але до його прийшла звістка, що помер в Азії головний хан, і Батий, думаючи стати на його місце, поспішив з усією своєю ордою назад. Весною 1242 року перейшов він спішно через Україну, ніде не задержуючись довго.

Похід татар
на західню
Україну.

Йому не вдалось зробитись головним ханом і він отаборився на нижній Волзі й заснував тут столицю своєї держави, місто Сарай, а його орди росташувалися в степу од Волги до Дніпра. Тепер Батий заходився збирати дань з завойованих „улусів“ (країв), поки сягала його безпосередня власть — з Московщини й України. Московські землі були ближче до татар і дістатись до їх було дуже легко Волгою. Через те татарва налягла головним робом на князівства московські, держала їх під своїм впливом аж два з половиною століття й наложила глибокий відпечаток на все життя московського народу, на його духовну й матеріяльну культуру. Україна не менш як Московщина потерпіла руїну підчас татарського походу, але пізніш їй швидче й лекше удалось визволитись з-під татарської руки й вона значно менш зазнала на собі татарського впливу.

§ 25. У нас на Україні татарський наїзд викликав дуже цікавий рух серед народніх мас. Надокучивши княжими

Народній рух
проти князів-
ської управи.

усобицями, боярськими утисками, захопленням боярами земель і примусом робити на їх, на користь бояр, народні маси рішили скористатись з того, що князі з боярами тікали перед татарами, і думали визволитись з під княжо-боярської кормиги та повернути вічовий громадський лад, як було колись в давнину. Селяне признавали над собою татарську зверхність, іноді самі наперед переходили на бік татар; за те татари полишали їм вільну громадську управу з виборними отаманами, а самі прислали тільки своїх намісників „баскаків“ збирати данину на користь хана. Цей громадський рух охопив частину Київщини, Волині й Поділля.

Як тільки пройшла перша гроза татарського погрому, князі почали вертатись на старі свої осідки. Батий розіслав до їх наказ, щоб усі ставились перед ним з поклоном, як його піддані, а він даватиме їм „ярлики“ на право князювання. Московські князі всі їздили до Сараю; кланялись Батию й одержували ярлики на свої князівства. А великий князь суздальський Ярослав помандрував аж у далеку Азію через Сибір на поклон головному хану і там помер підчас подорожи. З українських князів поїхав в орду чернігівський князь Михайло, але в Сараї посварився з татарами, не схотів виконувати деяких церемоній-уклонитися образам ханських предків. Розлютовані татари за це вбили його разом з його вірним боярином Федором.

Взагалі князі лівобережної України здебільшого покидали свої землі й перекочувували до північної Сіверщини, навіть до сусідніх московських областей і тут позасновували цілий ряд дрібних князівств, котрі разом з усією системою князівств московських признавали зверхність татарських ханів. Південна Сіверщина дуже запустила і тільки де-не-де заховались тут окремі громади сільського населення.

Народній рух на спілку з татарами, само собою, не міг подобатись князям, і як тільки вщухла татарська гроза, князь Данило галицький заходився оружною рукою усми-

ряти „людей татарських“ і знов приводити їх під свою руку. Коло 1245 року Данилові з його братом Васильком пощастило одбитись од угорських претенсій на Галичину. Він знову засів у Галичі, а Волинь оддав під управу Василькові, з яким жив у найбільшій приязні і згоді. Данило почав приводити до порядку зруйновану татарською руйною Галичину, відновляти міста і замки. Тимчасом з орди прийшов грізний наказ оддати Галич іншому князю, що встиг випрохати собі на його ярлик в хана. Мусів тоді Данило сам їхати в орду на поклон і прохати ханської ласки. З великим соромом і тяжким серцем робив він це. Хан прийняв його ласкаво, але дав почути над собою свою силу.

§ 26. Повернувшись до дому Данило почав укладати пляни, якби збутись залежності від татар і повернути знову під свою владу Київщину, південну Волинь і Поділля, приборкавши громади „людей татарських“. Він увійшов у зносини з римським папою і прохав од його допомоги. Папа, сподіваючись, що може вдасться навернути Данила на католицтво, охоче піддержував ці зносини, обіцяв намовити європейських королів подати йому поміч проти татар і для заохоти прислав Данилові королівську корону. В 1253 році папський легат (посол) привіз корону і в імени папи коронував Данила в Дорогичині.

Заходи
Данила, щоб
оборонитись
од татар.

Підбатьорений зносинами з Римом, Данило, тепер „король Галичини й Володимирії“, рішив почати боротьбу з татарами. В 1254 році він послав військо на Волинь і Київщину, щоб покорити „людей татарських“, себ-то тамошнє українське населення, що жило своїм самоуправним ладом під татарською зверхністю. Йому обіцяв поміч литовський князь Мендовг. Громади „татарських людей“ не хотіли коритись, і боротьба затяглася. Тимчасом пограничний татарський воевода Куремса приспів їм на поміч і рушив на Волинь. За ним прийшло і ціле військо з орди під проводом мурзи Бурандая. З Європи ніякої помочи не прийшло, і Данило мусів скоритись, не маючи сам

досить сили одбитися від татар. Він мусів на домагання татар сам знищити укріплення і замки в своїм князівстві, і тільки вдалось хитрощами зберігти укріплення Холма, міста збудованого Данилом і дуже ним улюбленого. Це було тяжким ударом для всієї політики Данила, і скоро після того він помер (1264 р).

Галицько-
Волинська
держава після
Данила і її
упадок.

§ 27. По смерті короля Данила якийсь час правив його брат Василько. Після нього запанував Лев Данилович (1264—1301), а на Волині сидів на княжій столі Володимир Василькович, великий приятель науки і просвіти. Він не залишив потомства, і по його смерті Волинь знов прилучилась до Галичини. Король Лев мав широкі пляни, він мріяв зробитися також польським королем і на якийсь час одбив від угорського короля закарпатські українські землі з їх головними центрами Мукачевим та Ужгородом. Він переніс столицю до заснованого ще його батьком Львова і дуже дбав про розвиток цього міста, закликаючи до його чужоземних переселенців, купців та ремісників.

Льву наслідував його син Юрій (1301—1308). За його панування держава тішилась певним спокоєм і на якийсь час одпочила після безпереривних війн та розрухів. Щоб піднести значіння своєї держави король Юрій виклопотав у константинопольського патріарха заснування в Галичі окремої митрополії. Це сталося в 1303 році. Кілька років перед тим київський митрополит Петро (родом з Галичини) покинув зубожілий Київ і переїхав на життя до московського Володимира. Митрополія в Києві була відновлена аж через сто років після того.

Після Юрія правили його сини Андрій і Лев II (1308—1323). Після їх не зосталось мужеського потомства, і бояре галицькі закликали на престол польського князя Болеслава Тройденевича, внука по матері короля Юрія Львовича й небожа Андрія й Льва II Юрівичів. Він перейшов з католицизму на православ'є і прийняв ім'я Юрія. Але він залишився чужий для краю. Він оточував себе чужоземцями: поляками, чехами й німцями, і це не

могло подобатись місцевим людям. Бояре інтригували проти нього, бажаючи придбати більше впливу на короля й примусити його ділитись з ними властю. В Галичині стало неспокійно. Сусіди — поляки й угри помітили це й рішили собі скористатись з непевного становища в краю і захопити його в свої руки. Польський король Казимир і угорський король Карл умовились між собою що-до поділу Галичини. Тимчасом бояре отруїли Болеслава — Юрія (1340) і закликали литовського княжича Любарта, жонатого на українській княжні. Народ повстав проти нелюбих йому чужинців католиків, накликаних Болеславом-Юрієм, убивав їх і виганяв з краю. Любарт приїхав і засів у Володимирі на Волині. Галичиною стали правити од його імени бояре. Тоді Казимир з Карлом рішили, що настав час здійснити їх пляни і рушили з військом на Галичину. Але галицькі бояре покликали собі на поміч татар. І угри і поляки повернули назад. Любарт правив до 1349 року, і тоді Казимир, умовившись з татарами, що не будуть помагати Любарту, знову пішов на Галичину. Йому удалось завоювати її, але Холмщини він не міг ніяк добути; холмські українці героїчно одбивались од сполученого польсько — угорського війська, і Казимиру нарешті довелось помириться з Любартом на тому, що Галичина зісталася за ним, а Волинь з Холмщиною за Любартом. Аж по смерті Казимира, Людовик угорський, що зробивсь королем і в Польщі, добув собі Холмщину й прилучив її до Польщі разом з Галичиною. По його смерті угри хотіли було добути її собі від Польщі, але це їм не удалося, і українська Галичина залишилась під польським понуванням (1387). Так скінчила своє існування Галицько-Волинська держава. Трудно було їй вдержатись між ворогами: поляками, уграми, татарами, а доконали її до краю боярські усобиці й інтриги.

§ 28. Під безпосереднім впливом європейського заходу, до якого вона стояла найближче від усіх українських земель, Галицько-Волинська держава перейняла багато форм європейського життя, між иншим і це стремління бояр,

Любарт
Гедимінович.

Внутрішнє
життя галицько-волинської
держави й її
культурний
розвиток.

на зразок європейських баронів, обмежити владу свого князя й захопити навіть корону в свої руки, віддавши одному з своєї братії — бояр; так було, наприклад, на початку XIII ст, під час малолітства Романовичів. Бояре втручались навіть в особисті, семейні справи князів. Своїми вічними інтригами вони розхилювали державу і спроваджували іноземних володарів, показуючи їм путь до галицького престолу. Народ дуже терпів від боярських утисків, від їхньої пихи й інтриг. Не вдержавшись серед сильніших сусідів і серед внутрішніх усобиць, галицько-волинська держава, здержуючи з одного боку натиск Польщі й Угорщини протягом півтора століття, а з другого поклавши межі татарському пануванню на сході, зберегла певний запас матеріяльних і духовних сил для дальшої боротьби українського народу за свою національну самобутність. Вона розвинула в себе досить значну культуру, багато пам'яток, котрої в будівництві, мистецтві й письменстві залишилось до нашого часу.

Львів.

Столицею Галицько-Волинської держави був спочатку Галич. Десь коло 1255 року князь Данило заложив нове місто, назване їм в честь свого сина Льва Даниловича Львовом, що скоро зробився головним містом держави. Львів дуже швидко став важним торговельним осередком, посередничаючи в торгівлі між Україною й Сходом з одного боку, і Польщею, Німеччиною, Угорщиною й Чехією з другого. Тут рано почали селитися чужоземні купці-німці, вірмени, жиди; за часів Болеслава Тройденевича переселилось до Львова багато німців і поляків, які по прилученню Галичини до Польщі почали тіснити українське міщанство; королі всіма силами старались підтримати польсько-католицький елемент в місті, і на початку XV століття українці у Львові були вже на становищі обмеженої в правах і переслідуваної меншости.

Литовська доба. Від полов. XIV ст. до 1569 р.

§ 29. В той час як Україна, оточена звідусіль ворогами, слабшала і втрачала свою державну єдність та силу, на північному заході виростала сильна держава литовська. Литовці, народ арійського походження, так само як і слов'яне та німці, жили по-над південно-східнім берегом Балтійського моря і в басейні Німана та Вілії, розпадаючись на кілька племен: прусів (жили між нижньою Вислою й Німаном), литовців (по-над Вілією), жмудинів (в теперішній Ковенщині), куронів (теперішня Курляндія), Летгола (теперішня Ліфляндія), естів (Естляндія) і ятвягів (по-над верхнім Німаном). Жили вони серед лісів окремими племенами, які не мали між собою державного звязку. Це був мирний хліборобський і мисливський народ, дуже відсталий з культурного погляду; поганська релігія литовців дуже нагадувала таку ж релігію слов'ян; головний бог (грому й блискавки) називався Перкунасом; були й жерці - „криве“ з головним жерцем „криве-кривейто“ на чолі. Між пограничним з українцями племенем ятвягів та Волинською землею иноді траплялись сутички, і князь Роман ходив на ятвягів походом (див. § 23). В кінці XII століття на західно-литовське плем'я прусів починають насідати німці. На початку XIII століття при вусті Висли й Німана поселяється німецький лицарський орден Тевтонів, засновує столицю Марієнбург і ставить собі метою боротьбу з литовським „поганством“. Лицарі покорили собі землю прусів після впертої боротьби і потім почали наступати на Литву та Жмудь. Їм помагали й поляки, що необачно допустили

Литовські
плем'я.

Боротьба з
німцями і фор-
мування литов-
ської держави.

укріпитись німцям при вусті своєї головної річки Висли. Боротьба з обох боків була жорстока і завзята. На поміч тевтонам зїздились лицарі з усїєї Европи, вважаючи боротьбу з поганством за богоугодне діло. Що-року лицарі робили свої „рейзи“ (наїзди) на литовські землі і страшенно їх пустошили. Грізна небезпека примусила литовців обєднатись. Вже в половині XIII віку появляється в їх князь Мендовг, який встиг обєднати в одну державу майже всі литовські землі і прилучив до себе навіть частину земель білоруських. Зросту його сили злякався король Данило Галицький, і в спілці з поляками та німцями почав з ним воювати. Але Мендовг зумів прихилити до себе Данила і відступив його синові Роману частину своїх земель. Один час другий син Данила Шварн зробився був князем над усїєю Литвою по смерті Мендовга. Але він скоро помер, а в Литві почалась усобиця між нищими литовськими князями.

Мендовг

Присднання
білоруських та
українських
земель.

Не вважаючи на цю усобицю Литва в кінці XIII і в першій чверті XIV століття зуміла прилучити до себе значну частину білоруських земель і навіть деякі українські: Берестейсько-Дорогичинську землю (по-над західнім Бугом) і Турово-Пинську. В першій половині XIV в з по-між литовських князів визначився Гедимин, який знов обєднав усі литовські землі в одну державу.

Гедимин.

Він заснував столицю Вільно над річкою Вілією, здержав натиск тевтонських лицарів і звернув свою увагу на південь, на українські землі. Наддніпрянська Україна після татарського погрому була дуже ослаблена, а в Галицько-Волинській державі після вимертя роду Даниловичів настали усобиці й розрухи (див. § 27). Це дало змогу Гедимінові без особливих труднощів та перешкод розпросторити свій вплив на українські землі. Київ признав над собою його зверхність (десь в 1320-х роках), а Волинь з Галичиною закликали до себе князем його сина Любарта. Займаючи білоруські й українські землі Гедимин (а за ним також інші литовські князі) не зачіпав місцевих

порядків, не заводив якогось нового ладу; він залишав навіть місцевих князів, які де були, тільки що ті признавали над собою зверхність великого князя литовського; по-декуди садовив і своїх князів, але ті швидко принатурювались до місцевого життя й звичаїв. Взагалі литовці, як народ меншої культури, підлягали перевазі вищої культури української й білоруської, перейняли книжну українську мову (тоді була ще спільна літературна мова українсько-білоруська, з невеликими місцевими одтінками) і цією мовою говорили при дворі великих литовських князів, писали грамоти й закони; дехто з княжої семі прийняв і православ'є та поріднився з українськими й білоруськими князями.

Цим усім поясняється те, що Литва так легко і швидко прилучала до себе українські землі. На протязі XIV століття вона обєднала коло себе всі білоруські і значну більшість українських земель. З упадком Києва й Галича, Вільно зробилося неначе новим українським центром, а Гедиминовичі зробилися немов українською династією на місце старих рюриковичів. Після татарського панування, після вічних усобиць українських князів, населення України почувало себе немов спокійніше під кріпкою рукою литовських князів, які перейняли на себе обов'язок обороняти українські землі від татар, поляків, угрів та інших ворогів.

§ 30. Цей процес збирання українських земель Литвою досяг найвищого свого розвитку за князювання Гедиминовичого сина Ольгерда (1341—1377). Він приєднав до себе Сіверщину і в її головних містах: Чернігові, Стародубі, Новгород-Сіверському посадив підручних князів литовського роду. В 1360 році Ольгерд скинув київського князя Федора і посадив на його місце свого сина Володимира, який панував не тільки над Київщиною, але й над давнім Переяславським князівством. Татарська орда, яка вважала київську Україну своїм улусом, задумала спротивитись тому, але Ольгерд прийшов сам з військом, погромив та-

Ольгерд.

тар над річкою Синюхою (на границі південного Поділля й Київщини) і забрав тепер не тільки Київщину й всю Наддніпрянщину аж до чорноморських степів, але також і Поділля, де засіли князями його племінники, сини Коріята Гедиминовича: Юрій, Олександр і Костянтин, а четвертий Коріятович - Федір зробився був князем на закарпатській Україні під зверхньою владою угорського короля.

Поділля під
Коріятовичами.

Князі Коріятовичі діяльно взяли за упорядкування Подільської землі. Вони заходились будувати міста й замки, збудували Смотрич, Бакоту, (на місті стародавнього монастиря над Дністром) і Камянець, що скоро зробився столицею Поділля. Вони ввійшли в приязнь з виборними місцевими отаманами і спільно з ними обороняли край від татар. Поділля перестало платити дань татарським „баскакам“. Увільнений край почав оживати; завязались торговельні зносини з Заходом, почали приїздити чужоземні купці, і Камянець зробився значним торговельним пунктом на Україні. Сюди переселялись чужоземні ремісники й торговці, вірмени та німці.

Західня
Україна під
Польщею.

Але в своїм збиранні українських земель Литва зустріла сильного ворога в Польщі, яка зазірала і на Галичину з Волиню, і на Поділля. Галичину після довгої й упертої боротьби полякам удалось захопити в свої руки, так само як і землю Холмсько-Белзьку (див. § 27). Забравши їх поляки заходились насаджувати тут свої порядки й свою католицьку віру. Король почав роздавати величезні простори земель своїм польським панам, конфіскуючи їх у місцевих бояр. Щоб вратувати свої маєтки, багато українських бояр переходило на католицтво, польщилося, так що в XV. столітті вже не видно зовсім у Галичині й на Холмщині православного українського боярства. Православних одтиснули від усіх урядів на державній службі, не давали їм ходу. У Львові була заснована католицька єпископська катедрa; король не допускав вибору нового православного митрополита й оддав завідування

православною митрополією католицькому архієпископу. Православне духовенство почало терпіти важкі утиски й переслідування. Вкінці вірними православію й українській народності zostались тільки народні маси по селах, міщанство та бідніща шляхта. Всі вищі й знатніші круги громадянства покатоличились і спольщились.

§ 31. Вкінці XIV. століття сталася дуже важна подія, яка мала великий вплив на долю української землі: унія (злука) Литви з Польщею. Щоб вдержати під Польщею Галичину та ще придбати інші українські землі, польські пани придумали плян злучити Литву з Польщею. Після Ольгерда засів на литовським столі у Вільні його син Ягайло, вбивши перед тим свого дядька Кейстута, серед боротьби з німецькими лицарями. На польським престолі по смерті короля Людвіга угорського zostалась його донька Ядвіга. Вона вже повінчалась з одним австрійським княжичем, але польські пани задумали одружити її з Ягайлом для того, щоб він, діставши польську корону, прилучив Литву з усіма українськими та білоруськими землями до Польщі. Повели про це переговори і в 1385 році зробили умову в Крєві на Литві. Ягайло, хоч був уже православним, перейшов на католицтво і почав вихрещувати в католицтво поганську Литву. Шлюб Ядвіги з австрійським княжичем, не вважаючи на її протести, розірвано, чоловіка її вигнано з Польщі і віддано Ядвігу за Ягайла. Тепер Ягайло зробився королем польським і разом з тим, zostався великим князем литовським, обєднуючи своєю особою обидві держави. Правда, фактичного обєднання зразу не сталось, обидві держави жили ще довгі часи своїм окремим життям, але польсько-католицький вплив одразу взяв гору над прежнім українсько-білоруським. Ягайло щиро піддержував скрізь католицтво, скрізь оддавав перевагу католикам над православними; Вільно зробилося осередком польсько-католицького впливу на всю литовську державу. Розуміється, українське населення було тим усім страшенно незадоволене, і це скоро дало свої наслідки.

Унія Литви з
Польщею.

§ 32. Ягайлові довелось поділитись своєю властю над Литвою з своїм братаничем Вітовтом Кейстутовичем. Вітовту пощастило втікти з тієї тюрми, де він сидів з батьком і де його також мали вбити, і він підняв на Литві повстання проти Ягайла. Він добився того, що Ягайло уступив йому власть над Литвою, признавши своїм намісником. Ягайло переїхав до Кракова, а Вітовт засів у Вільні. Спіраючись на незадоволення українських та білоруських князів і бояр, Вітовт задумав одділитись зовсім од Польщі і од Ягайла і знов зробити Литву самостійною державою, сам-же хотів стати її королем. Але його пляни перебила велика невдача в боротьбі з татарами. Щоб зовсім оборонити свої українські землі од татар (незадовго перед тим ослаблених погромом, який завдали їм московські князі під проводом в. кн. Дмитра Донського в 1380 році), Вітовт вирушив проти них походом у степ; але на березі Ворскли в теперішній Полтавщині, татари страшенно його погромили (1399 р). Це ослабило сили і значіння Вітовта і він почав шукати згоди і порозуміння з Ягайлом, хоча не зрікся своїх мрій про королівську корону.

Рішивши йти в згоді з Ягайлом, і так само як і він, опертись на елемент польсько-католицький, Вітовт признав необхідним зменшити значіння українських удільних князів литовської династії, що сиділи по окремих землях і служили опорою певної національної й релігійної окремішности цих земель: на Волині княжив Федір Любартович (сидів у Луцьку), на Поділлі Федір Коріятович: у Києві, до якого належала й колишня Переяславщина, княжив Володимир Ольгердович; Турово-Пинське князівство распалося на кілька менших князівств і в кожному сидів окремий князь з роду Гедиминовичів; на Чернігівщині так само сиділи Гедиминовичі. Всі ці князі правили по старих звичаях, зберігаючи давні порядки, і хоча простому народові жилось важче під княжими боярами, ніж під виборними отаманами, але не було ніякого утиску ні національного ні релігійного. Князі зрєбилися українцями і

вірними синами православної церкви. Вони піддержували спільно, як могли й уміли, українську культуру. Вітовт почав скидати важніших з цих князів, або переводити на менші, незначні уділи. Він прогнав Федора Любартовича з Волині, чернігівських князів з їхніх уділів, Володимира Ольгердовича з Києва, а на їх місце посадив своїх воєвод, або інших князів, яких уважав собі вірними. Пішов походом на Поділля, заволодів ним і посадив своїх намісників. Помалу він привів до того, що Україна з колишніх автономних князівств, які тільки признавали зверхність великого князя у Вільні, повернулася в ряд звичайних провінцій литовської держави; тільки де-не-де сиділи покірні Вітовту дрібні князі, але вони не мали вже ніякого політичного значіння і зробились просто великими поміщиками.

Упоравшись з українськими князями, Вітовт спільно з Ягайлом погромив в 1410 році коло Грінвальдена в Пруссії німецьких лицарів і скріпивши цим ще більше свій союз з Ягайлом, уложив з ним нову угоду в Городні 1413 року (т. зв. Городельська унія); по цій угоді тільки католики могли брати участь в княжій раді („рада панів великого князя“), займати вищі уряди в князівстві і взагалі допускатися до важніших державних справ. За те пани католики литовської держави одержували такі-ж права, що їх мала шляхта в Польщі, одже робилася привилейованим станом у державі. По городах Вітовт почав заводити самоврядування по так званому маґдебурському німецькому праву; а це право допускало до виборних урядів у місті також тільки католиків.

Українські й білоруські князі та пани, роздратовані заходами Вітовта, почали думати про повстання проти його. Вони знову зробили спробу поставити на чолі своєї справи когось з членів пануючої династії і зупинили свій вибір на князеві Свидригайлові, молодшому братові Ягайла. Це був князь сміливий та завзятий і ставився прихильно до українців та білорусів, хоч і був уже вихрещений у католицтво. Ще в 1409 році Свидригайло почав таємні

зносини з німецькими лицарями, з якими воював Вітовт. Ці зносини було викрито, і Свидригайла посадовили у в'язницю, а двом князям, що йому помагали, одрубано голови. Одначе українські князі напали на Кременецький замок, де сидів Свидригайло, і визволили його. Потім зібрали військо і захопили Луцьк. Але не вдержались тут, і Свидригайло мусів тікати на Угорщину. Одначе йому удалось помириться з Вітовтом, і той віддав йому в управу чернігівські землі. Тут і засів на якийсь час Свидригайло, дожидаючи слушної нагоди, щоб визволити всі українські та білоруські землі.

Литва після
Вітовта.

§ 33. Вітовт помер 1430 року. Він рішив таки зробитись королем, спровадив собі королівську корону від німецького імператора, скликав гостей на коронацію до Луцька. Але поляки затримали послів з короною, і це так засмутило старого князя, що він скоро по тому й помер. Наслідників у його не було; розійшлась чутка, що по умові Литва тепер має знову одійти до Ягайла. Але Свидригайло виступив із своїми претензіями, його піддержали українці, білоруси і навіть самі литовці, тож Ягайло мусів признати Свидригайла великим князем литовським. Але одночасно з тим поляки захопили в свої руки Поділля. Вже раніше, коли Поділля опанував Вітовт, туди наїхало багато польських панів і забрали до своїх рук великі земельні маєтки. Як тільки розійшлась чутка про смерть Вітовта, і стало ясно, що мусять настати якісь переміни, поляки на Поділлі змовились з ягайловими воеводами й за їх допомогою несподіваним нападом захопили Камянець та інші замки Поділля. Це сталось причиною війни між Польщею та Литвою.

Свидригайлове військо обложило кріпость Смотрич на Поділлі, взяло кілька замків на пограниччу Волині й Галичини, але літом 1431 року прийшов з великим військом Ягайло і почав завойовувати Волинь. Він добув уже кілька значних міст, та його задержав під своїми мурами Луцьк. На якийсь час вороги зробили перемирря на тому, що західне Поділля з Камянцем, Смотричем, Бакотою заста-

неться тимчасово за Польщею, а східнє, т. зв. Брацлавщина, на схід від річки Буга з містами Брацлавом та Вінницею, залишиться за Свидригайлом. Але на тому не заспокоїлось. Поляки, завваживши, що де-які литовські пани незадоволені з того, що Свидригайло обстоює все за українські інтереси й накладає весь час з українськими та білоруськими панами, умовили їх знайти собі іншого князя, а саме вибрати Вітовтового брата Жигимонта. Вся Литва стала за Жигимонта. Свидригайло ледве втік з Вільна. Але українці й білоруси zostались йому вірні. Почалась тепер завзята боротьба між Свидригайлом та Жигимонтом. Свидригайлові помагали німецькі тевтонські лицарі, Жигимонтові — поляки. Рішучий бій стався р. 1435 на річці Святій на Литві (на північ од Вільна) і тут військо Свидригайлове було страшно побите; багато дісталось в полон, серед того самих князів 42. Свидригайло ледве втік. Наслідком цього погрому було те, що Білорусь піддалась Жигимонтові. За Свидригайлом скоро залишилась сама тільки Волинь.¹

Озлоблені українські князі зробили змову на життя Жигимонта і вбили його в замку на трокському озері (недалеко Вільна) в 1440 році. На місце Жигимонта литовські пани вибрали Ягайлового сина Казимира. Волинь залишили за Свидригайлом, а в Києві посадили Олелька Володимировича, сина прогнаного Вітовтом київського князя. По смерті Свидригайла поляки зробили ще одну пробу захопити Волинь, але литовські князі таки одстояли Волинь. У Києві по смерті Олелька князував його син Семен, коли ж помер Семен Олелькович (1470 року), то Литва не допустила зайняти його місце нікому з його семі, а прислала до Київa воеводу Гаштольда. Кияне дуже ремствували, довго не пускали Гаштольда, але довелось їм скоритись, і Гаштольд засів у Києві, у замку на горі Киселівці. Семен Олелькович був останнім київським удільним князем. Тепер Київщина зробилась звичайною провінцією Литви.

Та потомки українських князів на тому ще не заспокоїлись. Вони все шукали способу, як би вернути Україну

коли не до повної самостійности, то хоч до певної автономії під зверхністю когось із сусідів. Коли не вдалась змова князів проти вел. кн. Казимира в 1481 році, й одному з привідців цієї змови, князю Михайлу Олельковичу (брату Семена, князя київського) стято було голову, вони звернули свої погляди на Москву.

Зріст москов-
ської держави.

§ 34. З половини XIV століття московські князівства почали об'єднуватись біля Москви. Ще в половині XIII ст. Москва була зовсім незначним і бідним уділом, в якому засіла княжа династія з роду молодших Мономаховичів. Але дуже скоро вона почала рости, збільшуватись, і в половині XIV століття московські князі придбали собі становище „великих князів“ й гегемонію над усіма північними князівствами. Причиною цього зросту Москви було по-перше дуже вигідне центральне становище її серед інших князівств, на перехрестю торговельних шляхів, і дуже зручна політика московських князів, котрі не зупинялись ні перед якими заходами, щоб укріпити свою власть, збільшити свою територію й забезпечити своєму князівству перше місце. Рід московських князів не був численний і престол переходив звичайно од батька до сина, земля не ділилася на дрібні уділи. Московські князі держались дуже лояльної, запобігливої політики що-до татар, і це забезпечило їм велике князівство. Силою й хитрощами підбили московські князі під свою власть цілий ряд сусідніх князів, і в другій половині XIV ст. добра половина московської території вже належала Москві. Князі московські трималися строгої централізації й подавляли всякий прояв місцевої самоуправи й громадського життя. Всі верстви громадянства мусіли одбувати службу державі, й власть князя необмежувалась ніким і нічим. При кінці XIV ст. Москва почувала себе вже на стільки сильною, що спробувала отверто виступити проти татар. В 1380 році князь Дмитро Донський погромив татарського хана Мамаю недалеко верхівів Дону, але йому не пощастило визволитись зовсім з-під татарського ярма; тільки аж через

сто літ його правнуку Івану III. удалось скинути з себе татарське панування, та й то завдяки тому, що татарська Золота Орда розпалась на три царства: Казанське, Астраханське й Кримське. Іван III завоював останнє самостійне князівство московське — Тверь, завоював республіку Новгородську на півночі, зібрав майже усі московські землі; він одружився на візантійській царівні Софії Палеолог і почав звати себе царем „усієї Русі“, заявляючи цим претензії й на ті московські, білоруські і навіть українські землі, які входили в склад литовської держави. Дрібні князі української Сіверщини й Білорусі ще в часів Вітовта почали звертати свої погляди на Москву й шукати там захисту й помочи проти Литви. Це давало тим більший привод московським князям втручатись в справи литовської держави.

Коли в литовським князівстві правительство рішучо взяло польський курс в другій половині XV. в, то цілий ряд князівств північно-східньої Чернігівщини перейшов під московську зверхність. Це повело до війни між Литвою й Московією. Перевага була на боці Москви. Щоб поправити своє становище, Литовський князь Олександр Казимирович одруживсь на дочці московського князя Івана III-го. Але це ділу не допомгло і кінець кінцем Москва забрала від Литви всю Сіверщину з Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським (1503 р). Через кілька років українські князі під проводом князя Михайла Глинського (родом з теперішньої Полтавщини) почали повстання на правобережній Україні проти Литви, покладаючись на московську поміч (1507—1508). Але Москва подала дуже незначну поміч, а з Польщі прийшло на допомогу литовцям ціле військо; князь Глинський мусів тікати до Московщини і там залишився на службі в московського князя Василя.

Таким побитом на початку XVI століття українські землі були поділені аж між п'ятьо державами: північні землі, Чернігівщина — опинилась під Московією; Волинь, Київщину з Задніпрянщиною, й східне Поділля тримала

Литва, Галичина, Холмщина й західне Поділля були під Польщею; закарпатська Україна залишилась під Угорщиною; українські осадки понад Дністром і Прутом (теперішні Бесарабія та Буковина) захопили в свої руки господарі молдавські, що самі перебували під турецьким протекторатом з полов. XV віку.

Кримські
татари.

§ 35. В XV. столітті Україні довелося знову зазнати лиха від татар і з того часу коло трьох сот літ тягнеться тяжка уперта боротьба українського народу з цими степовими хижаками. Татарська держава, заснована Батием, так звана Золота Орда, в XIV столітті почала вже розпадатися; в половині XV століття з неї виділилося окреме ханство з орд, які кочували в степу між нижнім Дністром та Дніпром і в Криму. Ця кримська орда ворогувала з Золотою Ордою й шукала приятелів з Москвою. Другий кримський хан Менглі-Герей оддався під протекцію турок, які недавно перед тим (1453 р) завоювали Царь-город і заснували державу, яка обхопила весь балканський півострів. Ця спілка з турками зробила кримську орду ще страшнішою силою. Татари й турки дуже скоро опанували цілим Чорноморським побережжям і одрізали литовську державу від Чорного моря. Ще за Вітовта недалеко теперішньої Одеси в руках литовської держави був порт Хаджи-Бей, куди доставлявся український хліб на вивоз морем. Вздовж Дністра йшли українські оселі аж до моря. Тепер усе це зникло, і Чорне море було втрачене для українських земель. Коли почались сварки між Москвою та Литвою, московські політики підмовили татар вдарити на українські землі литовської держави. І от 1482 року хан Менглі-Герей прийшов на Україну з своєю ордою, страшно знищив усю Київщину, взяв Київ, спалив його і пограбував; з часів Батия не зазнавала Україна такого лиха. Самих полонеників вивели татари в Крим коло ста тисячів наших людей. Пограбовані в святій Софії в Києві золоті чаши хан одіслав у дарунок московському князеві. На другий рік спустошили татари Поділля.

З того часу починаються безперестанні наїзди татар на Україну. Не минуло року, щоб татари не робили наскоку, іноді більшою ордою, а то малими загонами. Виробилася спеціальна практика цих наскоків: татари прокрадалися непомітно степом і старались несподівано заскочити населення; розпускали по всьому краю дрібні загани, які хапали людей у полон, забирали все, що було ціннішого і що можна було вивезти з собою, а потім підпалювали оселі. Головним предметом здобичи були люде; старались захоплювати молодих, здорових чоловіків та жінок, вязали їх і гнали через степи в Крим, де й продавали їх в неволю туркам, арабам, персам та іншим східнім купцям, які потім розвозили нещасних рабів по всьому магометанському світу Європи, Азії й Африки. Установились і спеціальні невольницькі ринки в Криму, де відбувався цей ганебний торг нашими полонениками: Козлов (теп. Евпаторія) і Кафа (Феодосія). Особливо тяжке становище було тих невольників, що попадали на турецькі кораблі, т. зв. каторги: їх цілими рядами приковували до помосту й вони мусіли гребти веслами, коли не було вітру на морі. Поводились з невольниками дуже жорстоко. Що-року виводили з України тисячі полонеників, і ця татарська біда стала найбільшим лихом в житті нашого народу. Всі сили краю мусіли йти на боротьбу з цим лихом. Жити на південній околиці по обох боках Дніпра стало неможливо. Люде, так як колись було за половців, мусіли кидати свої оселі й переходити далі на північ, на Волинь, Київське Полісся, під захист лісів та болот. Це татарське лихоліття, що тяглося довгі сотні літ, полишило глибоке вражіння в свідомості народу, й памяркою його в народній поезії zostався цілий цикл дум та пісень, де змальовано страждання од татарських наїздів, в татарській та турецькій неволі, і боротьбу з магометанським світом.

Литовське правительство не мало сили як слід організувати оборону краю, тим більше, що за спиною татар стояли турки, які дали почути свою силу братові в. кн.

Олександра, польському королеві Яну - Ольбрахту, котрий пішов був походом на Буковину, що вже разом з Молдавією була під турецькою зверхністю: турки розбили його військо і сам король ледве не наложив головою. Після того турки напустили ще татар на Поділля й Галичину. Литовське правительство в справах оборони границь поклалося на своїх пограничних воевод і старост, які муслили содержувати військові відділи для охорони краю, але помагало само їм дуже мало; одже ця оборона робилася приватною справою самих старост, які в той же час були й великими місцевими поміщиками, — в їх власних інтересах. Але сама українська людність мусила пристосуватись до умов існування під вічною грозою татарського наїзду й руїни і організувати оборону власними силами. Такою обороною явилась козаччина.

Початки козаччини.

Початки
козаччини.

§ 36. Через татарську небезпеку вже в кінці XV. ст. широкі простори Наддніпрянщини, — теперішньої Полтавщини, середньої й південної Київщини й південно-східнього Поділля знову запустили; багаті родючі лани стояли облогом, зробилися „Диким полем“. Серед цієї пустині де-не-де стояли „господарські замки“, укріплені пункти, де перебували представники адміністрації з залогою. До цих замків тулилися рідкі оселі, щоб на випадок татарського наскоку сховатись за його валами або мурами. Важнішими з цих замків були: Канів, Черкаси, Звенигород. Брацлав. В лісах і степах „Дикого поля“ навкруги цих замків, і далеко на південь та на схід од них, була сила дичини й звірини, в річках та озерах було невичерпане багатство. всякої риби, особливо на Дніпровому „Низу“. за порогами Все це приваблювало, не вважаючи на близьке сусідство з татарами, смилівіщих людей коли й не селитися в дикому степу, то принаймні навідуватися до нього за здобиччу. На північній Україні, де скупчилося населення, ставало

тісно. Там було багато панів, потомків княжих та боярських родів, вони заводили поміщицьке господарство, тіснили селян і примушували робити на себе. Та й державна організація була там більше розвинена і теж докучала населенню повинностями й податками. Тут, в степу, вічна-віч з татарською небезпекою була воля. Тут і адміністрація і пани готові були давати всякі пільги, аби знаходились сміливіші люде, якіб одважились тут замешкати. Тому-то серед рідкого населення диких степів вироблявся вільнолюбний сміливий дух і уміння поводитись з зброєю, щоб в разі потреби дати одсіч ворогу. З цього пограничного населення замкових околиць здебільшого й формувались оборонні замкові дружини. З цих мешканців замкових околиць складались ватаги одважніщих людей, озброювались, набірали потрібного запасу, обірали собі отамана й пускались за здобиччу далеко в глиб степів, на т. зв. „уходи“, або на Дніпровий Низ, і тут проводили ціле літо, займаючись звіроловством, риболовством і пасічництвом. На зиму вертались до дому, в „городи“ і потім продавали в Києві та по інших містах свою здобич. До них прилучались що-року з весни вихідці з північних українських земель, приваблювані вільним хоч і небезпечним життям у степу. Не раз ватагам цих добичників доводилось зустрічатись з такими ж добичниками з татарського боку, з татарськими чабанами або з загонами, що простували на Україну для грабіжницьких нападів. Тоді вони або вступали в бій з татарами, коли мали досить сили, або старались заховатись, коли ворог був дужчий. Такий промисел з шаблею при боці та рушницею за плечима називався „козакуванням“, а самі здобичники почали зватись „козаками“, — слово позичене в татар, де, як ми тильки що сказали, були й свої такі „козаки“. Згодом козацькі ватаги почали залишатись в степу й на зиму, особливо з таких козаків, що не мали в замкових містах або коло них своїх осель, не мали семей і господарства. Особливо це стало входити в звичай, коли по-

гранична адміністрація почала вимагати від козакуючих здобичників, які повертались з уходів, пайків на великого князя й на себе з їхньої здобичи.

З часом козакування почало дуже ширитись і з тимчасового промислу обертатись в особливий стан козаків, людей, що крім мирного промислу ставили собі завдання „лупити чабанів татарських“, як тоді говорилося, нападати на татарські ватаги, на каравани турецьких купців, взагалі боротись з степовими татарськими хижаками. Так виростала на українській землі сила, яка стала дужчою обороною краю, ніж правительственні замки з їх залогами. Найстарші звістки, які ми маємо про українських козаків, сягають до кінця XV століття. Потім імя козаків згадується все частіше та частіше. Вже самий хан кримський а з ним і турецькі власти починають скаржитись, що козаки або спалили турецький корабель на морі, або погромили якусь татарську або турецьку кріпость на чорноморському побережжю. Це показує, що козаки почали переходити од оборони на місті до нападу на лихих ворогів свого краю на їхній же власній землі. Вічно маючи діло з татарською небезпекою, козаки дуже добре привчилися до способів степової боротьби, дуже добре вивчили норони татарські, знали їхні тропи, через те для оборони краю були найкращим військом.

Козаччина
й держава.

§ 37. Окраінна литовська адміністрація спочатку ставилась дуже прихильно до козаччини, хоча часом і сварилась з нею то за се, то за друге, звичайно за якісь податки чи частину здобичи. Дуже часто траплялось так, що самі пограничні старости або намісники великого князя ставали на чолі козачих ватаг і пускались з ними в похід на татар або на турок. Де-які з них важили собі великої слави цими походами по всій Україні, Литві й Польщі. Так, наприклад, канівський та черкаський староста (між 1510—1535 роками) Остап Дашкович; хмельницький староста (на Поділлі) Предслав Ляндськоронський та інші. Козаки вважали їх за своїх героїв

і пізніше в пам'яті козацтва вони залишились як перші „гетьмани“, начальники всієї козаччини. Головним осередком козаччини були Канів та Черкаси на Дніпрі, де мешкало більш хазяйновите, заможне козацтво; такіж козаки були і на Поділлі, що належало до Польщи, і там старости з-по-між місцевих українських і навіть польських панів, ставали на чолі козацьких дружин в їх татарсько — турецьких походах.

§ 38. В половині XVI століття виростає новий козацький осередок, на низу Дніпра, за порогами, де отаборилось зовсім вільне козацтво, не звязане ні старостинською, ні чиею іншою властю, з людей найбільше сміливих, одважних, яким не жаль було покинути семью і хату, і тут в безпосередньому сусідстві з турецько-татарським світом провадити суворе войовницьке життя, повне пригод, нужди і небезпеки. Це була так звана Запорозька Січ. Її початок звязують звичайно з іменем князя Дмитра Вишневецького, який серед козацтва црославився під іменем Байди. Родовитий український князь появився на Низу серед козаків десь коло 1540 року. Він прийшов там до думки про потребу заложити низче порогів постійне укріплення, яке б давало змогу твердою ногою стати на Низу і звідси вести наступ проти татар та турків. Це була не нова думка. З нею ще двадцять років перед тим носився Дашкович і подавав литовському правительству проєкт поставити на Низу кріпость і держати там залогу для оборони краю од татарських нападів. Але тоді з цього нічого не вийшло. Вишневецький взявся за цю справу сам і в 1552 р. справді збудував укріплення на острові Хортиці, вараз же за порогами на Дніпрі. Але литовсько-польське правительство, до якого він звертався, нічим йому не допомогло. Знеохочений цим Вишневецький вступив був на московську службу, і з своїми козаками ходив разом з москалями походом на Крим, понищив околиці Аслам-Кермена й Очакова — турецьких кріпостей, і забрав багато татарського люду в полон. Розгніваний хан приходив з своїм військом

Початки Запорозької Січи.

на Низ і три тижні облягав Хортицький замок, але не добув його і з соромом повернувся назад. Року 1558 Вишневецький знову за допомогою москалів ударив на Крим; на цей раз добув Аслам-Кермен і загнав орду аж за Перекоп. Але йому не дали помочи ні з Москви, ні з Литви, і він вернувся на Україну. Кілька років пізніше на заклик волохів пішов Вишневецький з козаками в Молдавію. Але тут волохи його зрадили, і він попав туркам у полон. Його одвезли в Царь-город і там замучили. Память про козака — Байду і досі живе серед нашого народу в піснях.

В цих походах виростала козацька сила, козаки робилися вже постійним громадським станом, певною силою серед громадянства, почали дбати про свої спільні інтереси серед держави, а слава про їх широко розходилася серед українського народу; на козака простий люд почав дивитись як на ідеал вільної, незалежної людини. Та й багатьох з-поміж вищих верств принажувала слава козацьких подвигів і їх лицарського, повного великих пригод життя; це ми бачили тільки що на прикладі Дашковича, Ляндскоронського, Вишневецького та інших. Воюючи з Кримом і з турками, козацтво робилося вже поважною силою, і на це мусіло звернути пильну увагу польське і литовське правительство. Тимчасом у відносинах Польщі й Литви відбувся дуже великий акт, який мав величезне значіння і для України. Це була так звана Люблинська Унія, що звязала в одну державу Польщу та Литву і передала східньо-українські землі під безпосередню польську управу.

Громадський побут і культурне життя на Україні в XIV—XVI століттях.

Становище українських земель під Польщею.

§ 39. З початком XV віку майже всі українські землі (за винятком Закарпаття, та Буковини, що була під молдавськими господарями) були поділені між Польщею та Литвою. Тому, що політичне й громадське життя в

литовській державі дуже скоро засвоювало собі форми польського ладу, то українське життя в обох сполучених спільною династією й цілим рядом уній державах розвивалось більш-менш в однакових умовах. В Західній Україні (Галичині й Холмщині) польонізація, ведена зразу з великим натиском, досягла скоро тих успіхів, що верхні круги українського громадянства, потомки колишнього боярства й старших дружинників, спольщились і покатоличились. Край було поділено на воєводства. Земля була роздана королем польським панам і місцевим зпольщеним; на цій землі заводились кріпацькі порядки, такі, які вже існували в Польщі. Селяне губили право самостійно розпоряджатись своїм майном, прикріплялись до одного місця й пана, якому та місцевість належала, мусіли робити на пана й одбувати всякі повинности, число яких усе збільшувалось та зростало.

Міщанство українське по городах також сильно підупало. Ще за галицьких князів по великих містах Галичини оселилось багато чужоземних купців та ремісників: німців, поляків, жидів, вірмен. Тепер за польського панування число їх ще збільшилося і вони захопили в свої руки усю торгівлю та промисл. Польські королі завели по містах самоврядування на німецький зразок, так зване маґдебурське право з виборним маґістратом й „лавою“ суддів. Але до цього самоврядування, як і до всякої державної або громадської служби допущено тільки католиків, так що православні міщане-українці були тим самим поставлені на другому місці і на своїй власній землі були обмежені в громадських правах; навіть жити їм дозволялось тільки в окремих кварталах, як це було, наприклад, у Львові.

В Галичині та Холмщині, як і в самій Польщі, тільки шляхта вважалась привелейованою клясою, тільки одна вона брала участь в порядкуванні державними справами, посилаючи од кожного воєводства своїх послів на сойм. Та ще духовенство мало таке право, але тільки католицьке, православне ж до того не допускалось. Тим самим україн-

ський народ в польській державі позбавлено політичних прав і віддано на поталу чужим елементам.

Спочатку польські королі думали просто повернути православних українців на католицтво тим, що хтіли на місце православних владик настановити католицьких біскупів. Але це їм не повелося, бо всі верстви українського громадянства гостро тому спротивилися. Тоді вони залишили православну ієрархію, але на кожному кроці старались її обмежити, а на місце єпископів настановляли людей податливих, які не дуже енергійно протривились заходам польського правительства. Та простий народ і міщанство твердо держалися своєї віри, і поляки не могли тут нічого зробити. З половини XVI століття серед українського міщанства пішов рух до організації брацтв і підтримки православної релігії освітою та культурою.

Український народ в захоплених поляками провінціях пробував був повстаннями поліпшити свою долю. Він шукав захисту й допомоги в сусідній православній Молдавії, до якої належала українська Буковина і яка в своїм культурнім житті розвивалась під сильним українським впливом. В кінці XV. століття вибухло в Галичині велике повстання селян під проводом ватажка Мухи. Але поляки напружили всі свої сили і здавили це повстання; Муха через зраду попав у полон. Самі Молдавські господарі не від того були, щоб одбити в Польщі єдиновірну Галичину. В 1509 році молдавський воевода (господарь) Богдан пішов походом на Галичину, і до його приставали не тільки селяне, але й українська шляхта, яка ще не успіла спольщитись. Але похід не вдався, і українські шляхтичі мусіли тікати до Молдавії, а їх маєтки в Галичині поляки поконфіскували. Так Галицька Україна й зосталась у польському ярмі.

§ 40. Скасувавши автономію українських земель під князями Литва поділила їх на воеводства й староства і завела свою адміністрацію. Не вважаючи на те, що династія була спольщена й католицька, так само як і прирощенні литовські пани, українське й білоруське панство зберігало

Українські
чеські під
Патавою.

в державі свій вплив і своє значіння, хоча все частійше траплялось, що багато з-посеред його переходило на католицтво. Головну масу земельної аристократії в Литовській державі складали потомки українських і білоруських княжих та болгарських родів. З посеред їх призначались представники вищої адміністрації, вони ж засідали в „раді панів“ коло князя. Католицький фанатизм з половини XVI століття дуже підупав, коли на Литві почало ширитись протестанство, яке знайшло собі багато прихильників серед магнатів (великих панів) та шляхти.

Вищою клясою українського громадянства зробилися потомки давніх княжих і боярських родів, які звалися загально панами і являлись земельною аристократією, котра мала великий вплив на політику великих князів литовських, беручи участь в т. зв. Раді Панів коло князя. Деякі потомки удільних князів, як, наприклад, князі Острожські, зберегли в своїх руках величезні маєтки й жили як справжні удільні володарі. Шляхта або земяне володіли дрібними маєтками й добули собі великі політичні права лише по об'єднанню Литви з Польщею. Міщанство значніших городів, за прикладом Польщи, добуло собі самоуправу на підставі т. зв. Магдебурського права. Селяне, хоча юридично й зберегали особисто свою волю, але під впливом польського ладу позбулись права на землю, котра вважалась княжою або панською, а через те були позбавлені права вільного переходу і були приковані до маєтку свого пана. Але й цей процес відбувався поволі в міру заведення на Литві польського права і польських порядків.

Державною мовою в литовським князівстві все була мова українська, або точніше сказати, книжна українсько-білоруська. Цією мовою писались княжі грамоти, видавались закони і велись зносини між провінціальними урядами й правительством. В 1529 році було зложено й надруковано збірник законів, т. зв. Литовський Статут, в якому чимало заховалося старовини з часів ще „Руської Правди“. У слідуючому виданні 1566 року вже бачимо значні зміни на

Громадські верстви серед українського населення в литовській державі.

польський зразок. Взагалі в литовській державі весь час правительство намагалось запроваджувати польські порядки й стерти різницю між польською й литовською державами. Але це йому вдалося тільки що до зверхніх форм державного й громадського життя, що ж до внутрішнього життя народніх мас, то воно не так то легко піддавалось чужим впливам.

Церква.

Головною опорою української народности була православна віра. Вітовт, бажаючи зробити свої українські землі незалежними з погляду церковної ієрархії від московського митрополита (після того як київський митрополит Петро покинув р. 1299 зубожілий Київ і подався на Московщину), добився відновлення Київської митрополії р 1411. Костянтинопольський патріарх, якого верховну владу признавала українська церква, призначив на цю катедру Григорія Цамвлака. Православна церква одначе втратила своє колишнє пануюче значіння навіть на чисто українських землях. Колись її піддержували князі, тепер не стало своїх українських князів, а чужі — литовські піддержували вже церкву католицьку, обдаровували її своєю ласкою й милостями. Своїх православних панів ставало ще менше; тимчасом зберігалось т. зв. право патронату, себ-то право опіки над церквою в кожному селі з боку поміщика; одже од поміщика залежало призначити священника до церкви в своїм селі, так само як од великого князя (а в Польщі од короля) залежало призначення єпископа на православну єпископську катедру. Розуміється, патрони — католики дуже мало дбали про інтереси відданої в їхню опіку православної церкви, а іноді й умисне старались хилити її до упадку. Простому народові жилось усе гірше та гірше, і йому важко було дбати за піддержання своєї церкви. Це все вело до того, що в XVI столітті православна церква в межах литовської держави дуже занепала. Ще за часів Вітовта виринула було думка про об'єднання (унію) православної церкви українсько-білоруської і навіть московської з римо-католицькою під верховним

головуванням папи. Ця думка виникла у Візантії, яка шукала порятунку од турок на Заході і думала ціною такої унії купити собі поміч Західньої Европи. В 1439 році в Італії у Фльоренції було скликано собор, на якому проголошено таку унію. В цьому соборі взяли участь митрополити київський та московський. Але з цього нічого не вийшло, бо на місцях православний народ не схотів ніде згодитись на цю унію. Але думка про унію перкви на Україні не зникла. Польсько-литовське правительство, розуміється, дуже їй сприяло.

§ 41. Разом з занепадом православної церкви занепадала й українська просвіта. Старій українській просвіті, тісно звязаній з інтересами церкви, важко було змагатись з впливом просвіти польської, яка через латинську мову, тоді спільну для всього цивілізованого світа на Заході наукову мову, входила в безпосередній звязок з європейською культурою і одбивала на собі вплив великого умового руху на Заході Европи, т. зв. Відродження. Через Польщу йшли на литовську Русь впливи німецької Реформації й знаходили й на Україні та на Білій Русі багато прихильників. Своїх шкіл на Україні було дуже мало і наука в їх стояла не високо. Через те люде знатніщі й заможніщі віддавали своїх дітей до чужих шкіл, звідки діти виходили спольщеними і цурались вже своєї віри, своєї мови й рідних звичаїв. Так стояли справи з просвітою на Україні до полов. XVI віку, коли починається певне оживлення на цьому полі, головно заходами українського міщанства. Українське книжне писменство з XV до полов. XVI століття не виявило скільки небудь значніших творів. За те процвіла буйним цвітом народня поезія; тоді то складався невмірущий цикл дум та пісень про турецько-татарську неволю й про боротьбу з мусулманським світом.

Просвіта.

Польське панування і боротьба з ним українського козацтва. Релігійна Унія.

Люблинська унія і приєднання східних українських земель до Польщі.

§ 42. Польські пани давно вже прямували до того, щоб тісніще зеднати литву з Польщею. Хоча формально обидві держави й були звязані унією та мали звичайно одного спільного монарха (так було по смерті Яна Ольбрахта, короля польського, в 1501 році, коли його брат Олександр зробився одночасно польським королем і литовським великим князем), але у внутрішніх справах, а часто й у зовнішніх, кожна йшла своїм окремым шляхом. Поляки не мали права ні купувати земель в литовській державі, ні займати в їй державні посади. Їх вабила багата Україна і вони старались цілком обєднати Литву з Польщею, щоб і там бути такими ж господарями, як у себе. Коли постарів король Жигимонт — Август II і не мав наслідників, стало виникати питання, що буде по його смерті. Польські пани побоювались, щоб на Литві не вибрали зовсім окремого князя та щоб таким способом не знищено унію між обома державами. Саме тоді Литва почала вести війну з Москвою за балтійське побережжя (Ливонію); їй приходилось скрутно, і вона була заінтересована, щоб добути собі польську поміч. Проста шляхта на Литві була не від того, щоб тісніще звязатися з Польщею, бо тоді сподівалася досягти й собі таких самих прав і привелеїв, які мала шляхта в Польщі. Але великі пани литовські, маґнати, не хотіли того, бо боялися втратити свій вплив і перевагу в державі. Само собою, що не хотіли того особливо на Україні. Одначе король і польські пани почали вести справу до обєднання. Що-року скликав король спіль-

ний сейм в Польщі та Литві, і на цих сеймах повстає питання про злуку. На сеймі в Люблині 1569 року питання це було поставлене руба. Тоді литовські пани зовсім виїхали з Люблина. Але король та пани польські рішили вести справи і без них. Перш за все королівським наказом було проголошено, що Волинь і Підляшше прилучуються до Польщі. Силою і погрозами примушено послів з цих земель взяти участь в сеймі і вирвано у їх згоду на прилучення. Потім таким же способом було прилучене й Брацлавське вовводство, це б то східне Поділля. Важче було з Київщиною, але вкінці проголошено, що й Київщина прилучається до Польщі. Налякані тим усім литовські пани, боячись, що й решту Литви буде так само поділено, позїздились до Люблина і взяли участь в сеймі. Було постановлено, що од нині Польща й Литва на завжди зєднуються в одну державу, так звану „Річ Посполиту“. Всі українські землі за виїнятком Берестейського вовводства прилучено до Польщі. Проте Литва в межах властиво литовських та білоруських земель з Берестейщиною виговорила собі певну автономію: власне окреме військо, своїх окремих міністрів та адміністрацію, окремі фінанси. Сейм же мав бути спільний. Така була „Люблинська Унія“, після якої за малими виїмками вся українська земля опинилася в польських руках.*) Литва з того часу в діях України важила не багато.

§ 43. Прилучення східньої України до Польщі принесло рішучий зворот в її долі. Перш за все настали значні зміни в самому громадському устрою. Уже в другому виданні Литовського Статута (1566 р.) заведено певні новини на польський зразок, а в третьому виданні (1588 р.) тих новин було ще більше. Тепер, по прилученню Литви до Польщі, все життя громадське, весь громадський устрій зовсім перестроєно на польський лад. Князі й великі пани

Зміна в громадському житті України в прилученням до Польщі.

*) Сіверщина належала на той час до Москви, але в початку XVII в. її повернуто на сей раз просто до Польщі; ще Буковина залишилась під Молдавією, Закарпаття під Угорщиною та Берестейщина під Литвою.

були зрівняні в правах з рядовою шляхтою. Правда, завдяки своїйому багатству вони завжди стояли вище простої шляхти, мали на неї великий вплив і по-просту тримали в своїх руках. Так само і вищі посади в державі: сенаторські, воеводські, старостинські та інші були доступні тільки магнатам. Бідні шляхтичі масами вступали на службу до магнатів і на сеймі віддавали голоси за своїх патронів.

Становище
шляхти в поль-
ській державі.

Шляхта була увільнена від усіх податків і повинностей за винятком військової служби, і то в надзвичайних випадках великої небезпеки, коли проголошувалось королем „посполите рушення“, — загальна мобілізація шляхти. До однієї шляхти належало право законодавства на сеймі. Шляхта зїздилась на „сеймики“ по воеводствах і тут вибирала послів на сейм у Варшаві. Крім шляхти тільки духовенство мало своїх представників у сеймі і в сенаті. З поміж шляхти вибирались судді на суди т. зв. городські (для справ карних — уголовних) та земські (в справах маєткових) і урядовці на всякі посади. В руках шляхти таким чином опинилась уся законодавча, судова й адміністраційна власть.

Королівська
влада в
Польщі.

Королівська власть з другої половини XVI століття зробилась дуже обмеженою. Після того як помер Жигимонт-Август II (1572) і з ним припинилась династія Ягелонів, королів стала вибирати шляхта на особливих (т. зв. елекційних) сеймах і, кожного разу, вибираючи якогось чужоземного князя на престол,*) ставила йому умови які значно обмежували королівську власть і вкінці звели її до значіння порожнього титулу. Шляхта дуже пильно дбала про те, щоб не попускати збільшення королівської армії, не дозволяла тримати великої постійної армії, щоб не тратити на неї грошей і не дати змогу королеві опертись на неї. Військо утримувалось на четвертину (кварту) доходів з королівських маєтків і звалось через те кварцяним. Було

*) В році 1573 вибрано французького принца Гейнриха Валуа, в 1574 р. трансильванського воеводу Стефана Баторія, в 1586 році шведського королевича Жигимонта Ваза.

його дуже небагато. За те кожний магнат мав свою власну дружину з шляхти, особливо в пограничних областях.

Міщанство в Польщі, а за нею й на Литві, дуже підупало. Воно не мало політичного значіння. Кожне місто, яке одержувало самозрядування по магдебурському праву, виймалось з-під уряду загальної адміністрації й суду, замикалось ніби в окрему маленьку республіку. Але на ділі й воно залежало від впливу сусідів-великих панів. Позбавлені політичного значіння міщане не могли обстоювати своїх інтересів перед державою, торгівля їх підупала і зосередилась в руках чужоземного елемента — жидів, німців, вірмен, які краще вміли пристосуватись до умовин економічного життя в Польщі, являючись дуже часто посередниками між поміщиками й покупцями продуктів сільського господарства. Становище українських міщан, особливо на західній Україні, було ще більш тяжке, бо на їх тяжили релігійні (що в ті часи значило те саме що й національні) обмеження.

Міщанство.

Та найгірше було становище селянства. На польських землях селяне давно втратили право власності на землю. Вся земля була або в панських руках або в королівських; землі королівські, т. зв. королівщини, частинно тільки йшли на самого короля та на удержання війська, більша ж частина роздавалась в доживотне володіння панам, які займали вищі посади — старостинські й воеводські. Селян позбавлено права вільного переходу (див. § 40) і вони мусіли робити на свого пана та одбувати йому всякі служби й повинности. Суд над селянином належав також пану-поміщику. Такі поняття й порядки, раніше вже заведені на західній Україні, почали тепер переноситись і на Україну східню. Але тут вони стрілися з значно відмінними умовами життя.

Селянство.

§ 44. Протягом XVI століття в економічному житті Західньої Європи відбувалися великі зміни. Відкриття Америки, морського шляху в Індію та інші великі географічні відкриття оживили господарсько-торговельний

Справа володіння землею і зріст панського господарювання.

обмін між різними державами, викликали жвавий торговельний рух. В середній і в західній Європі піднявся великий попит на хліб та інші продукти сільського господарства, які йшли з Польщі по Вислі до пристаней на Балтійському морі. Вести господарство на широку ногу зробилося дуже вигідно, і польські пани накинулись на широкі простори новоприлучених українських земель, бо в Галичині вже стало дуже тісно. Король щедрою рукою почав роздавати величезні маєтки на Україні, цілі області, так, наприклад, трохи не половина Полтавщини припала князям Вишневецьким, інші одержали великі лятіфундії на Поділля, Київщині, Чернігівщині. Одна Волинь і північна Київщина були густо заселені й тут трималися ще свої українські пани й своя дрібна українська шляхта. Добувши в короля грамоту на володіння певним обшаром землі, польські пани часто заставляли на місці українських власників; тоді вони примушували їх спродувати їм за безцінь свої володіння або просто одбирали, покликаючись на королівське надання. Але чим далі на південь та на схід, тим населення ставало все рідшим і зовсім зникало серед „Дикого поля“. Одже одержуючи королівські грамоти на землі панам треба було перш за все подбати, щоб їх заселити, бо без живої робочої сили ці маєтки не мали жадної ціни. Отож пани закликають переселенців з Галичини, Холмщини, Волині, Київського Полісся, обіцяючи їм на певне число років волю од усяких податків і повинностей, поки вони влаштують своє господарство. Та й самі селяне, скоштувавши панщини, заведеної вже скрізь на Західній Україні, охоче йшли на нові місця шукати кращої долі. Тут серед широких степових просторів на першій порі не було панського примусу, та тут недалеко вже була й козаччина, в якій на лихий кінець можна було знайти вритулок і захист. Край почав дуже скоро заселяватись, повставали села, нові замки й міста, але разом із тим ставало й питання про оборону краю від татар, бо хоча столітня боротьба козаків з ордою й приборкала трохи татарську силу й

завзяття, але заселений і багатий край дуже вже при-
ваблював хижаків, і в другій половині XVI століття ми
бачимо цілий ряд страшних татарських наїздів, од яких
стогнало Поділля, Галичина, Київщина й навіть далека
Волинь. Справжньою обороною краю при тодішній
слабій силі держави, та ще з такою погано організованою
армією як в Польщі, могла служити тільки організована
оборонна сила громадянства, в самому краї, а такою силою
й була козаччина. Разом із тим козаччина робилася
опорою й захистом для народніх мас від усе збільшуваного
гніту польських державних і господарських порядків.

§ 45. Литовське, а потім і польське правительство, Зріст козаць-
кої сили в кінці
XVI століття.
спочатку прихильно дивились на боротьбу козацтва з
татарами; вони не мало нічого проти існування козаць-
кого війська, як сталої постійної організації, вони хтіли
лиш щоб це військо було строго слухняне і не виходило
в своїм житті і в своїх діях по-за межі, які йому ставили
представники правительственої влади. Але козацтво ні
як не могло вдержатись в тих рямах, які були бажані
литовсько-польському правительству. Ми вже бачили, що
причіпки старост та намісників, їх втручання у внутрішнє
життя козацької верстви, примушували сміливіщих і вільно-
любніщих козаків, не звязаних сімєю й господарством,
виселятись на Низ, за пороги, і там заложити новий ко-
зацький осередок, куди вже не сягала рука ні князівського,
ні королівського намісника. Це була славна Запорозька
Січ, заснування, якої звязують звичайно з імям Байди—
Вишневецького (див. § 38). З другого боку козаки в своїй
боротьбі з турецько-татарським світом поводились зовсім
самостійно, не рахуючись з думками й плянами уряду.
Вони входили в спілку з москалями, втручались у молдав-
ські справи, робили походи на кримське й взагалі чорно-
морське побережжя і обурювали цим не тільки кримський,
але й турецький уряд. Турки грозили польсько-литовському
правительству помстою, як що воно не приборкає своїх
своєвільних підданих—козаків. Але згодом виявилась ще

одна причина, яка змусила правительство звернути особливо пильну увагу на козацтво. Народні маси з великим довіррям і симпатією почали ставитись до козаків, як до оборонців од лютого ворога. Козаки зробилися героями в очах народа, і козак був ідеалом вільної людини для кожного українця з народу. Згодом, коли все тяжкою вагою почала налягати на народ кріпаччина й польські державні порядки, до козацтва почали приставати ті, хто не хтів коритися новим порядкам і волів кинути свою домівку, свій край, ніж схилити шию в ярмі.

Уже в 40-х роках XVI століття литовське правительство наказує своїм пограничним старостам і намісникам, щоб вони не помагали казакам, не дозволяли їм самовільно ходити в походи та щоб списували їх у реєстри, щоб мати їх усіх під пильним доглядом. Але старости, сидючи на місці добре розуміли, що козаки служать одинокою справжньою обороною краю проти татарви, й приборкати їх — значить потурати самій татарві. Одже й по тому бувало, що представники адміністрації й окремі багаті пани сами ставали на чолі козацьких дружин і ходили з ними на татар і турок. Такий був волинський князь Богдан Ружинський, що так само як колись Вишневецький, мав зносини з Москвою, ходив походами на Крим і поляг головою, добуваючи Аслан-Кермен.

Коли в 1560-х років наслідком козацьких походів турки почали скаржитись правительству, король Жигимонт II Август наказав списати всіх козаків у реєстр, настановити над ними особливого старшого, видавати записаним в реєстр платню й тримати їх в руках. Але це все було здійснено тільки на-половину; більша частина козаків не попала в реєстр і по-прежньому на свою руч вела боротьбу з татарами. В 70-х роках XVI ст. вславився козацький ватажок Іван Підкова, який захопив був із своїми казаками в 1577 році Молдавське господарство. Але поляки вхопили його і за те, що він втручався самовільно в чужоземні справи, йому стято голову ві Львові.

Особливо заходився коло організації з козаків правительственного слухняного війська уряд короля Стефана Баторія (1576—1588), але з тих заходів так само небагато було наслідків, як і од попередніх реформ. Покликуючись на королівські накази, реєстрові козаки домагались для себе особливих прав і привелеїв як для королівського війська. Тимчасом їм навіть обіцяну платню видавали дуже несправно, а королівська старшина, поставлена над ними: старший (пізніше його стали називати гетьманом), полковники й суддя докучали своїми причіпками й обмеженнями козацької волі.

§ 46. Нереєстровані козаки, ті, що їх не вписано до реєстру й ті, що самі не хтіли коритись новим порядком, знайшли собі пристановище й захист на Запорозжі. Тут помалу виробилася окрема військова організація, на зразок лицарського братства, лицарських орденів, що існували в Західній Європі і так само ставила собі завданням оборону християнських земель од мусульманського натиску. Тільки що запорожське лицарство мало не аристократичний, як на Заході, а щиро народній, демократичний характер. Осередком запорожського або низового козацтва була Запорозька Січ. Це був укріплений табор, який називався інакше кошем і звичайно містився де-небудь в захистному місті на Дніпровому Низу, десь на одному з Дніпрових рукавів або допливів. Січ міняла своє місце. З кінця XVI ст. і до поч. XVIII ст. нам звісні три місця, де перебувала Січ: Микитин Ріг (теперішній Никополь на Дніпрі), острів Токмаківка і річка Чортотлик (т. зв. Стара Січ). Всі члени запорожського війська вважались товаришами, братчиками, і всі вкупі складали одне товариство; воно ділилось на курені; число цих куренів уже в останніх часах існування Запорозжя досягало 38. Кожен товариш приписувався до певного куреня, і жив тут, маючи усе спільне: хату й стіл. Тільки зброю та одіжу кожен мав власну. Порядкувалось запорожське товариство виборною старшиною: на чолі стояв кошовий отаман, або пан ко-

Запорозька
Січ.

шовий; далі йшли суддя, осаул, писарь. По куренях так само всі уряди були виборні, починаючи од курінного отамана, кінчаючи кухарем. Старшину вибірали тільки на один рік, усі ж важніші справи вирішались на раді, де мав право брати участь кожен товариш. Великий вплив на порядкування справами й на громадську думку товариства мали січові діди, як колись „старці градської“ на вічу. В члени товариства був вільний доступ для всіх, хоч, розуміється, треба було мати щось спільне з тими ідеями й поглядами, якими жило брацтво й бути готовим на суворе, повне небезпеки й посвячення життя, яке воно вимагало від своїх членів. Жінки на Січ абсолютно не допускались. Запорожські порядки, як їх тут змальовано, склались не відразу, але вже в кінці XVI ст. вони були такими в головних своїх рисах. Зріст польського права на українських землях при кінці XVI в., непорозуміння з польським правительством, які прийшли врешті до збройних сутичок, усе це викликало велике збільшення запорожського товариства, до якого приставали усі незадоволені польським режимом, які могли порвати з своїм звичайним життям і вміли проложити собі шлях на Запорожжа.

Польське правительство використовувало козаків не тільки для оборони краю од татар: козаки брали участь у війні з Москвою, котру вів король Стефан Баторій. Скоро по війні знов козаки обернули свої сили проти турок: узяли турецьке місто Тягиню на Дністрі (теп. Бендери), а трохи пізніше взяли Очаків. Щоб одвести од себе грозу турецького гніву, польське правительство звеліло карати привідців сих походів, і справді кілька ватажків було вхоплено і страчено, але козаків це тільки роздратовало, і коли на Січ прибув королівський післанець, вони його втопили у Дніпрі.

Весною 1586 року козаки перепинили татарський похід на Україну, взяли й спалили знову Очаків, Козлов (Евпаторію), Білгород (теп. Акерман). Турки знов грозили війною і польське правительство звеліло не пускати ні-

кого на Ніз, не дозволяло вивозити туди припаси, а зловлених запорожців — суворо карало. Але це ні до чого не довело, і козацтво почало ширитись по Україні од Дніпра до Поділля. Козацькі ватаги появляються на Україні й росташовуються серед панських маєтностей, живуть їхнім коштом, а людність, де появляються козаки, стає сміливішою, не так то слухає панських розпорядків, і багато людей пристає до козаків.

§ 47. На початку 1590-х років вибухає справжня війна між козаками й деякими українськими магнатами. Один з козацьких ватажків Криштоф Косинський завівся з білоцерківським старостою кн. Янушем Острожським і почав з ним війну. Він опанував Київом, Переяславом, перейшов на Волинь і тільки спільним силам українських панів під проводом князя Василя Острожського вдалося втихомирити козацьке повстання.

Повстання
Косинського.

Тимчасом слава про козаків та про їхню успішну боротьбу з турками почала розходитись по чужих сторонах. Цісарь німецький Рудольф II заходившись коло війни з турками прислав р. 1594 до козаків на Січ ціле посольство з грішми й подарунками, щоб намовити козаків узяти участь в спільній війні проти турків. Одночасно з тим і папа римський вислав свого післанця, який одначе не зміг пробратись на Запорожжа, а побував тільки в реєстрових козаків. З свого боку і царь Московський прислав їм на Запорожжа грошей, підмовляючи також до війни з турками.

До боротьби з турками стали не тільки запорожці, але й друге військо козацьке, яке склалося на Брацлавщині й Волині під проводом Северина Наливайка, родом з Гусятина на галицько-подільській границі. Наливайко пішов походом на Волощину, взяв Тягиню, а потім спільно з запорожцями взяв і молдавську столицю Яси, примусивши молдавського господаря відступити від турок і пристати до німецького цісаря. Потім разом з волохами громили Тягиню, Білгород і Килію.

В осени 1595 року Наливайко вернувся на Україну з своїми козаками і тут почав боротьбу з панами. Він узяв Куцьк на Волині, далі пішов на Білорусь, взяв Слуцький замок, а потім Могилів; колиж проти нього вирушило литовське військо, одступив назад на Волинь, везучи з собою значну артилерію. Простий народ і на Україні і на Білорусі скрізь спочував козакам. Православних українських панів сим разом наливайковці не чіпали, за те доставалось од їх католикам і полякам. Запорожці також пристали до наливайковців і росташувались на Київщині й на Волині. Тоді польське правительство звеліло польному гетьманові Станіславу Жовківському йти з військом утихомирити козацький рух. Весною 1596 року Жовківський вирушив на козаків. Козацькі сили були роскидані. Сам Наливайко з своїми козаками стояв на південній Волині, запорожці з своїм отаманом Григорієм Лободою стояли коло Білої Церкви, а ще частина запорожців з гарматою росташувалась під проводом полковника Шаули аж на Білій Русі. Жовківський вдарив зразу на Наливайка, погромив його і пігнав на південь; Наливайко з боєм відступав і довго водив за собою Жовківського, а тимчасом Лобода сполучився з Шаулою, а потім коло Білої Церкви пристав до їх і Наливайко. Тут козаки трохи не знищили польського авангарду, що приспів був уперед. Надійшов з головними силами Жовківський, і коло урочища Гострий Камінь сталася крівава бійка. Але поляки не подужали козаків і відступили до Білої Церкви. Козаки ж стягували своє військо до Дніпра, зводили туди свої семі, перейшли через Дніпро коло Переяслава і рушили в глиб Задніпрянщини.

Тимчасом Жовківський одержав нову поміч з Польщи і пустився за козацьким військом наздогін. Не далеко від Лубнів коло річки Солониці нагнав він козацьке військо й оточив його з усіх боків. Козаки отаборились і завзято одбивались. Жовківський обстрілював табор з важких гармат, штурмував його, але не міг узяти й рішив добути

його облогою. В таборі почався голод, не ставало запасів для людей і паши для коней. Серед козаків почались сварки, Лободу було вбито, але й Наливайка не вибрано замість його гетьманом, а вибрано Кремпського. Тимчасом по Дніпру плила з Січи допомога під проводом полковника Каспара Підвисоцького. Жовківський щоб не допустити познання Підвисоцького з обложеним табором почав страшну канонаду, а сам підсилав між тим післанців, які умовляли козаків піддатись і видати своїх проводирів; за це їм обіцяно повне прощення. Два дні терпіли козаки страшний вогонь, на їх очах падали од голоду і од ворожої стрілянини їхні жінки та діти. На третій день не втерпіли і піддалися на умови Жовківського; звязали Наливайка, Шаулу та иншу старшину й видали полякам. Але це не допомгло: поляки кинулись на безбройних уже козаків, і почалась страшна різанина, на цілу милью поле вкрилось трупами. Тільки один полк під проводом самого гетьмана Кремпського оружною рукою пробився через ворожі ряди й проложив собі шлях на Запорожжа. Запорожці з Каспаром Підвисоцьким також завернули назад. Ляхи тяжко помстилися над узятими в неволю ватажками козацькими. Їх одвезли у Варшаву, трохи не цілий рік тримали в тюрмі й мучили страшними тортурами на допитах, нарешті поодрубали голови. Цей погром козацтва стався саме тоді, коли на Україні починалася грізна буря релігійної колотнечі, викликаної примусовим заведенням церковної унії.

§ 48. З початку XVI віку Західня Европа переживала великі зміни в релігійному житті, викликані реформацією, яка почалась, головним робом, у Німеччині. Реформаційний або протестантський рух дуже скоро розійшовся по всіх сторонах і докотився до Польщи, Литви й України. Тут він знайшов собі багато прихильників, переважно серед панів і шляхти. Особливо сильний протестантський рух обхопив Литву і Волинь. Тут поширилися різні віроучення й секти: кальвінізм, аріянство, соцініянство та инші.

Протестантський рух в Литві - польській державі і католіцька реакція.

Позасновувались школи, друкарні, молитовні дома. І католицтво й православіє дуже підупали й не могли ставити серйозного опору новій релігійній науці. Особливо тяжке було становище православія; воно вже давно зробилось релігією так би мовити другого рангу, до його признавалися головню тільки народні маси, з вищих же кругів дуже небагато держалось ще батьківської віри, так як оце князі Острожські. Православне духовенство було вбоге і неосвічене. Архіереї ждбали здебільшого про свою матеріяльну вигоду, дивились на єпископські катедри тільки як на джерело для прибутків і мало цікавились справами віри. В звязку з занепадом церкви підупало взагалі й культурне українське життя. В половині XVI століття католицька церква вийшла з свого стану розстрою й пригноблення, до якого вона дійшла була через поширення протестанства й відпад від неї цілих країв. Вона провела деякі внутрішні реформи, скріпилася, зібралась з силами й почала боротьбу з протестантизмом. Почалась так звана католицька реакція, яка досягла в другій половині віку й Польщі. Особливо прислужився в сій боротьбі проти протестантизму орден єзуїтів. На Литві єзуїти появились у перше в 1564 році. Вони постарались насамперед захопити в свої руки справу шкільну. Вони позасновували цілий ряд своїх колегій, (у Вільні, Люблині, Ярославі та инш. містах), в яких дуже добре як на ті часи поставили шкільну науку. До цих колегій почали віддавати своїх дітей пани — католики, протестанти й православні. Єзуїти приймали охоче всіх. В своїх вихованцях єзуїти старались розвинути прихильність і любов до католицької церкви, добиваючись цього дуже зручно всякими способами. Молоде покоління, яке перейшло єзуїтську школу, було вже щиро віддане католицтву. Діти батьків, що були завзятими протестантами, робилися вже вірними синами католицької церкви. Крім того єзуїти старались підбити під свій вплив людей впливових у державі, сенаторів, міністрів, двірських достойників, з тим, щоб усю політику в державі направляти в дусі інтересів

Єзуїти.

католицької церкви. Їм удалось цілком захопити в свої руки нового короля Жигимонта III. Вазу (1588), який усі державні інтереси ставив у залежність од інтересів церкви, дуже нагадуючи цим еспанського короля Пилипа II, свого сучасника. Католицька реакція подужала протестантський рух. Вона зовсім зупинила його розвиток, і дуже небагато людей зосталось вірними протестантським віровченням. Тоді, упоравшись з протестантизмом, єзуїти й взагалі проводирі католицизму в Польщі, рішили звернути свою увагу на православ'є. Не тільки в Польщі, але й в більшості тогочасних держав панувала думка, що інтереси єдності й міцності держави вимагають і релігійної єдності. Проводирям католицької церкви в Польщі удалось переконати і правительство і широкі круги громадянства, що навернення православних білорусів та українців на католицтво було б дуже корисним для держави. Король був найщирішим прихильником цієї думки. Єзуїти почали вести літературну полеміку проти православ'я, доводячи його хиби, помилковість, мовляв, догматів, неосвіченість духовенства і проповідували необхідність поєднання з католицькою церквою. Ті самі думки проповідували вони і з церковних катедр, а серед них були дуже талановиті промовці, як то Петро Скарга.

Обставини, здавалось, були корисні для такого завдання. Православ'є перебувало, як ми вище зазначили, в дуже тяжкому стані (див. § 40) і тільки з другої половини XVI. ст. помітні змагання його піддержати. Змагання ці виходили від нечисленних представників українського панства, що залишилось вірним своїй батьківській вірі, та від українського міщанства. З цих українських панів, прихильників православ'я й української культури, треба згадати литовського гетьмана Григорія Ходкевича, родом з Київщини, котрий в своїм білоруським маєтку Забудові заснував друкарню, де друкувалися богослужебні книжки. Другу друкарню й школу заложив у Слуцьку князь Юрій, потомок Омельковичів. Та найбільше значіння мав Острог

на Волині, осередок маєтностей князів Острожських. Князі Острожські були найбагатшими панами не тільки на Україні, але й в усій Польщі. Вони всі твердо тримались православія. Особливо відзначалися цим князь Костянтин Острожський, гетьман литовський, герой війни з Московою (пом. 1530 р.), воевода Київський і його син Василь Костянтинович (помер р. 1608). Він заложив у своїй резиденції Острозі академію, де вчили латинською й грецькою мовою професори, запрошені з-за-кордону; заложив друкарню, де р. 1580 видруковано повний переклад Біблії на словяно-руську мову. Коло цих закладів гуртувався кружок українських учених, які в кінці XVI ст. виступили в обороні православної віри.

Брацтва.

§ 49. Далеко важніше значіння мала діяльність самого українського громадянства, переважно міщанства, яке ще в 1530 роках почало організуватись для оборони своєї віри і народности. Почин сьому дали львівські українські міщане. Заняті боротьбою за свої церковні й громадські права, вони організувались в брацтво, товариство на зразок т. зв. цехових організацій, тільки що з метою взаємної піддержки, оборони своєї віри й піднесення просвіти. В 1539 році львов'янам удалось досягти, що було знову призначено єпископа на катедру, яка довгий час стояла у Львові порожня. Заохочені цим вони провели через уряд статут брацтва при церкві св. Успенія, добули йому згодом від косянтинопольського патріарха титул ставропігії, себ-то автономної незалежности від митрополії. Львівське брацтво зробилось зразком для інших міст. Слідом за ним починають засновуватись такі ж брацтва не тільки по значніщих городах України й Білорусі, але і по багатьох зовсім незначних. Брацтва засновували школи, друкарні, видавали книжки, помагали своїм членам в пригоді, піддержували один другого взаємно, і скоро зробилися дуже значною силою. Коли езуїти й польське правительство, що підпало під їх вплив, почали робити натиск на православіє, брацтва були головною силою, що виступила в обороні право-

славної віри. За допомогою брацтв і таких меценатів української просвіти, як князь Василь-Костянтин Острожський, в останніх десятиліттях XVI віку розвинувся на Україні досить жвавий культурний рух. Осередками цього руху були школи Острожська й Львівська. Звідси вийшов ряд талановитих учених і письменників. З Острога вийшли Герасим Смотрицький, його син Мелетій Смотрицький, Христофор Бронський, Басиль Суражський: з львовян вславились: Стефан і Лаврентій Зізанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван Борецький (пізніше київський митрополит). Крім головних шкіл львівської й острожської, позасновувано багато шкіл по інших містах, де також перед вели брацтва. Пізніше, цей просвітній рух перейшов і на Україну Наддніпрянську та зосередився у Києві.

Однак цей широкий культурний рух, направлений на піддержання православної віри і національної просвіти, і та велика автономія, яку здобули собі від костянтинопольських патріархів брацтва, не обходились без непорозуміннів з православними владиками й взагалі з вищим духовенством. Православні єпископські катедри, як уже згадувалося, були доступні переважно людям з панських кругів; претенденти на ці катедри дивились на їх, як на джерело великих прибутків і добивались їх через різні протекції у сильних мира цього. Йшли сюди люде без усякого інтересу до самої справи, і зайнявши єпископську катедру, не кидали своїх звичок світської людини, оточували себе розкошами, проводили свій час у забавах, пиячили, сварились з своїми сусідами панамі й робили на їхні маєтки наїзди з узбровними слугами. Певна річ, що між такими владиками й брацтвами не могло бути внутрішнього ідейного звязку й доброго порозуміння. Та навіть і більш освічені й ідейні єпископи, прихильники культурного руху, були незадоволені втручанням мирян-братчиків у внутрішні церковні розпорядки і дуже ремствували на надання брацтвам автономії і ніби навіть контролю над поведінням

єпископів. Вони завидували становищу католицьких єпископів, які користувались великою повагою й авторитетом в правительственных кругах і мали великий вплив на державні справи.

Заходи владик
коло унії.

§ 50. Католицьке духовенство, добре обзнайомлене з становищем православної церкви, з свого боку намовляло православних владик піти на унію з Римом, себ-то признати над собою зверхність римського папи. Нетактовне поведження константинопольських патріархів що-до українських єпископів обурило останніх до краю, і вони почали насправжки думати про унію. З початку 1590-х років порозумілись між собою єпископи: львівський Гедеон Балабан, луцький Кирило Терлецький, турівський Леонтій Полчицький і холмський Діонісій Збір-уїський. Вони списали між собою тайну умову про прийняття унії, прихилили до себе київського митрополита Михайла Рогозу і єпископа володимирського Іпатія Потія і року 1595 вирядили до Риму своїх делегатів — Кирила Терлецького й Потія, котрі й заявили папі про своє признання папської зверхности. Владики знали, що справа унії дуже непопулярна на Україні і через те вели своє діло потайки.

Одначе справа стала звісною українському громадянству і викликала страшне обурення. Старий князь Острожський розіслав скрізь по брацтвах та по церквах округну грамоту, щоб не слухались більше зрадників — владик, боролись би проти унії й лаштувались до церковного собору. Бачучи, як усі обурені проти унії, єпископи Гедеон Балабан і перемишльський Захарій Копистенський одступили від унії. Козаки-наливайківці, що саме тоді билися на Волині, заявили, що вони також проти унії й стоять за православну віру. На кінець 1596 року король призначив у Бересті Литовським церковний собор, де мала бути офіційально проголошена унія. Сюди зіхались і православні: депутати світські і духовні, представники брацтв, шляхти, різні пани, що тримались ще православія, — разом з

князем Острожським, і його сином Олександром, воеводою волинським. Приїхав і представник патріарха константинопольського протосінкел Никифор. Прихильники унії — владики й дехто з вищого духовенства, разом з католицькими духовними й королівськими делегатами засідали окремо, — православні знов же таки окремо. Одна сторона оповістила, що унія прийнята, і що всі, хто проти неї виступатимуть, підлягають прокляттю; православні ж оповістили, що ніяким чином не згодні на унію й прокляли всіх, хто до неї пристане, а до короля написали прохання, щоб він увільнив з катедр тих владик, що прийняли унію.

Так стався релігійний розкол на Україні. Не вважаючи на те, що унію проголосила тільки невелика купка владик і духовенства, що коло їх стояла, польське правительство признало унію як одну законну релігію українського й білоруського населення, признану ніби-то ним самим. Все громадянство польське стало на тому, що владики, як голови церкви мали право рішати про унію за всю свою паству. І правительство польське скрізь стало підтримувати уніятів: одбирало в православних церкви й монастирі і передавало уніятим і де тільки можна робило православним усякі утиски. Почалась завзята релігійна боротьба по всій Україні і на Білій Русі. Православна шляхта протестувала на сеймиках і на сеймі, домогалась того, щоб катедри єпископські знову були заміщені православними; вона ввійшла в спілку з шляхтичами протестантами, щоб вкупі боронити волю віри. Брацтва піддержували духовенство, яке скидали з парафій, боронили свої церкви. Старий князь Острожський використовував усю свою повагу й вплив, щоб оборонити православіє. Завязалась гаряча літературна полеміка між православними й уніятами. З боку православних особливо придбали популярність згадуваний уже Хр. Бронський, автор книги „Апокрізіс“ і афонський чернець Іван Вишенський (родом з Галичини) — своїми талановитими посланнями, писаними гарною народньою мовою. Боротьба прийняла більш напружений характер,

Релігійний
розкол.

коли за православіє вступилось козацтво і оборону віри виставило як одну з причин свого незадоволення польським громадським ладом. Це зробило в очах тодішнього українського громадянства козацьку справу — національною українською справою.

Козацькі війни в першій пол. XVII ст.

§ 51. Після Солоницького погрому козацтво було дуже ослаблене. Польський сейм видав закон, по якому касувались усі попередні козацькі привелеї, і козацтво опинилось по-за законом: заборонено було возити припаси на Запорожжя, вигнано козаків з старостинських округ, давню організацію реєстрових козаків скасовано. Але такий стан тривав недовго. Польща почала вести війни, спочатку з волохами, потім з Швецією і дуже потребувала козацької допомоги. Це дуже зручно використав гетьман козацький Самійло Кішка і добився того, що утиски над козацтвом сеймовим таки законом було скасовано. Козаки взяли близьку участь у волоському та ливонському походах, де Самійло Кішка й наложив головою (1602). Козаки тепер знов підняли голову і почали домагатись, щоб їх трактовано було на рівні з звичайним королівським військом. Польське правительство, хоч дуже нераде було козацьким претензіям, але мусіло те терпіти, бо скоро почалась нова війна московська, і козаки знову були дуже потрібні. Вони ходили у війську претедента на московський престол царевича Дмитра, ходили й разом з самим королем (1609). Число козаків дуже зросло. До їх поприставало багато міщан, селян і польське правительство, заняте війною й маючи велику потребу в козацькій допомозі, не могло робити цьому перешкод. Козаки не вдовольнялись уже московськими походами, але знову почали свою боротьбу з мусульманським світом. 1606 року козаки ходили в море, розбили турецьку ескадру, взяли місто Варну на болгар-

Гетьман
Самійло Кішка.

ськім побережжю, а через рік узяли Перекоп. Ще через рік зробили напад на Дунайські гірла, взяли Ізмаїл, Килію, потім Білгород, і наробили туркам дуже багато шкоди.

Великі походи
на турок.

З кожним роком ці походи робляться одважнішими й грізнішими. По скінченню московської війни (1612—1613 р.) багато козаків повернулось на Україну і морські походи давали вихід їхньому завзяттю й жадобі пригод та здобичи. На своїх лехких човнах „чайках“, узброєних 4—5 невеликими граматами, з екіпажем по 50—70 чоловіка, пускаються вони в одкрите море, перепливають аж на малоазійський беріг, нападають на міста, пљондрують їх, визволяють своїх полонених, забирають багату здобич і вертаються до дому. Не раз гинуть підчас бурі, або при стрічі з сильними ескадрами турецьких кораблів-галер, але це не спиняє завзятців, і на другий раз нова флотилія чайок з тією ж одвагою впливає в Чорне море. В 1614 році спалили козаки Сіноп і Трапезунт, на другий рік появились перед самим Царь-Городом і спљондрували його околиці. В 1616 році під проводом славного гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного взяли Кафу, ненависний невольницький ринок, а в осени того ж року пограбували малоазійське побережжя, розбили турецьку ескадру і знов зробили морську демонстрацію перед самим Цар-Городом.

Гетьман Петро
Сагайдачний і
оживлення
українського
культурного
життя в Києві.

§ 52. Ці походи рознесли козацьку славу по всій західній Європі, Польщі ж принесли багато клопоту і небезпеки. Турецьке правительство, не маючи змоги само приборкати козаків, зверталось за цим до польського і нарешті стало грозити йому походом турецького війська на Польщу. Втолене довгою московською війною правительство польське старалось власкавити турків і обіцяло втихомирити козаків. Воно почало з ними переговори. На чолі козацтва стояв тоді гетьман Петро Сагайдачний. Це був дуже розумний і тонкий політик, який дуже добре умів використовувати становище Полщі не тільки в інтересах козацтва, але й усїєї української національної справи. Разом із тим був Сагайдачний дуже талановитим стратегом

і вславився своїми походами на турок, а особливо на Москву в 1618 році, коли він визволив королевича Володислава з тяжкої біди під самою Москвою. Польське правительство мусило з ним рахуватись. Сагайдачний умів повести справу так, що не вважаючи на всі заходи польського правительства число козацької армії не було зменшено, а під охороною цієї армії Київ знову як колись зробився осередком культурного українського життя. Один з діячів берестейського собору, Єлисей Плетенецький, ігумен Печерського монастиря, заснував у 1615 році при монастирі друкарню, яка дуже скоро стала осередком видавничого руху по всій Україні. Одночасно з тим заснувалось у Києві Богоявленське брацтво, до якого вписався сам гетьман Сагайдачний „з усім військом запорожським“. Брацтво заложило вищу школу, яка згодом була митрополитом Петром Могилою реформована на академію, по зразку західно-європейських університетів. Коло цієї школи й коло брацтва зібрався гурт учених і письменників, що переходили сюди зі Львова та інших міст, наприклад, згадувані вже нами Іван Борецький, Захарія Копистинський, Лаврентій Зізаний, Павло Беринда, (автор великого словника українського) Ісаія Копінський та інші.

Та найголовнішим ділом, довершеним того часу в Києві за допомогою Сагайдачного, було відновлення ієрархії на Україні. Після того, як владики попереходили на унію, то на всю Україну зоставалось тільки двоє православних єпископів: львівський Балабан і перемишльський Копистинський. Коли ж вони вмерли, то заступник єпископа у Львові, владика Тисаровський зостався самотнім православним єпископом. Король настановляв тільки уніятів і тільки уніятських єпископів уважав за законних. Ніякі заходи православних панів і шляхти не помагали. Епархії зоставались без єпископів, нікому було настановляти священників. Коли в 1620 році переїздив через Київ з Москви ієрусалимський патріарх Теофан, то до його звернулись представники від усього вкраїнського громад-

Відновлення
православної
ієрархії в Києві.

янства з проханням висвятити митрополита й єпископів. Прохання це піддержав Сагайдачний. Тоді Теофан висвятив на митрополита Іова Борецького і ще п'ять єпископів. Фактично власть їх поширилась тільки на області, де стояло козацьке військо. Польське правительство їх не признавало, і коли один з їх виїхав до своєї єпархії на Білорусь, розпочало страшні переслідування, так що той єпископ мусів тікати назад до Києва під охорону козацьких мушкетів.

Війна
з турками.

§ 53. Тимчасом на Польщу насунула грізна хмара турецької війни. Турки розгромили польську армію під Цоцорою недалечко Дністра, і сам гетьман коронний Жовківський, герой московської війни і колишній переможець над Наливайком, поляг головою. Поляки звернулись до Сагайдачного з благанням, щоб рятував державу. Сагайдачний поставив од себе умову: признати нову православну ієрархію, не чинити православним утисків, задовольнити деякі козацькі потреби. Польське правительство все пообіцяло зробити, і тоді Сагайдачний рушив з 40.000 козацькою армією і з доброю артилерією в поход, визволив польське військо з його критичного становища над Дністром і під Хотиним побив турок. Унаслідок того турецький султан мусів підписати мир з Польщею. Сагайдачного було поранено в бою і він, повернувшись з походу до Києва, скоро помер (1622). Його смерть викликала тяжкий жаль серед українського громадянства. Польське ж правительство не додержало ні одної з своїх обіцянок.

Козаччина й
турецько-та-
тарські справи.

Польське правительство твердо стояло на тому, що унія являється одинокою признаною законом вірою, а польські пани старались завести на Україні такі ж кріпацькі порядки, як і по всій Польщі, а число козаків звести до кількох тисячів пограничної охорони, та зробити з них слухняних виконавців волі польської адміністрації. Знову наростало взаємне напруження. Козаки по-прежньому драгували турок своїми походами, і ті знову грожали польському урядові. Особливо щасливим для козаків був

поход 1624 року, коли вони за одне літо двічі громили береги Босфору і побили велику турецьку ескадру. З козацькою силою серйозно почали рахуватись в турецько-татарському світі, до них почали звертатись різні претенденти на кримський і навіть на турецький престол, втягаючи їх таким способом у внутрішні татарські й турецькі справи. В кінці 1624 р. татарський хан Шагін - Герай формально заключив з козаками спілку.

Все це дуже трівожило польське правительство і воно нарешті уповажнило коронного гетьмана Конецьпольського йти з військом приборкати козаків. Конецьпольський влітку 1625 року захопив козаків несподівано, коли більшість їх була на Низу і зайняв Наддніпрянщину аж до Канева. Татари не подали козакам помочи. Гетьман Жмайло, що сидів на Запорожжю, вирушив Конецьпольському на одсіч. Битва сталася під Криловим, недалеко Дніпра. Вона мала нерішучий характер. Поляки почали з козаками переговори і стали на тому, що на будуче козаків реєстрових має бути 6.000 людей, а хто не попаде до реєстру, мусить вертатись до свого первісного стану, міщане до своїх міст, селяне до своїх панів у підданство. Умову цю заключено на урочищу Курукові Лози. На місто Жмайла гетьманом обібрано тут Михайла Дорошенка (1625).

§ 54. Дорошенко, добрий політик і вояка, списав реєстр, як було умовлено, але не поспішав примушувати „випищиків“, — тих що до реєстру не ввійшли, вертатись під панський уряд. Він стримував їх од самовільних виступів і, ладнаючи справу з поляками, держав тих випищиків на поготові. Тимчасом татарський хан рішив скинути з себе турецьке панування і покликав на поміч козаків. В криму повстали дві партії: одна стояла за самостійність Криму, друга за турецький протекторат. Дорошенко з реєстровими козаками, запорожцями й випищиками пішов походом у Крим, узяв Бахчисарай, але тут обидві татарські партії помирились між собою і вдарили разом на козаків. Гетьман Дорошенко поляг у бою під Кафою (1628),

Гетьман Михайло Дорошенко.

а козаки оружною рукою пробили собі шлях до дому і вернулись на Україну. Якийсь час після того було тихо. Польське військо виступило з України і пішло воювати з шведами.

Перяславська
війна 1630 року.

При кінці 1629 року вернувся Конецьпольський на Україну, розмістив своє військо по краю, а воно, невдоволене платнею за шведський похід, почало чинити різні здириства й насильства над українським населенням. Пани, осмілені присутністю польських військ, почали сильніше налягати на селян, щоб одбували панщину і домагались повороту до себе в підданство козаків-випищиків. Конецьпольський, великий ворог українського народу, в усьому потурав їм. Як тільки де серед народу виникало незадоволення й розрухи, він без жалю гамував їх в потоках крові. Це викликало велике обурення на всій Наддніпрянщині. Запорожці під проводом свого отамана Тараса Федоровича вирушили весною 1630 року на Україну і підняли тут повстання. До них перейшла більша частина реєстрових козаків, а селяне приставали цілими купами. Поляки з страшенною жорстокістю душили повстання, виривуючи цілі села й містечки. Нарешті Тарас Федорович розгромив головні сили Конецьпольського під Переяславом, і поляки мусіли піти на уступки. Число реєстрових козаків побільшено до 8.000, а що-до иншого все мусіло залишитись по старому: стали на тому, що всі взеемні кривди забуваються. Реєстру на ділі ніхто не перевіряв, так що хто був на той час у козацькому війську, міг там і залишитись.

Сеймова боротьба українського громадянства за права православної церкви.

§ 55. Нова православна ієрархія українська, не вважаючи на різні обіцянки, все не була признана польським правительством. Українське громадянство втратило надію добитись чого-небудь на сім полі за життя короля Жигимонта III, завзятого ворога православних. Воно поклало надію на часи виборів нового короля, коли можна було поставити на сеймі свої домагання. Король Жигимонт помер весною 1632 року. Було скликано сейм для вибору нового короля. Депутати з-поміж православної української шляхти рішили напружити всі сили, щоб добитись уступок.

Козацький гетьман Петражицький - Кулага вислав у Варшаву представників од козацького війська в домаганням, щоб їх було допущено до участі в сеймі. Польські пани не згодились на це, але все таки підтримка з боку озброєної козацької армії додавала духа й сміливості українським депутатам сейма з-по-між шляхти. За короля обібрано Жигимонтового сина королевича Володислава, людину зовсім несхожу на батька, дуже терпиму в справах віри і прихильну до козаків. Володислав любив війну, походне життя, і добре познайомився з козаками за часів московської війни. За його допомогою удалось добитись від сейма признання української православної ієрархії з тим, щоб Україну поділено було на дві митрополії, православну й уніятську. Крім митрополичої катедри в Києві православні діставали ще єпископські катедри в Перемишлі, Львові й Луцьку, та одну на білій Русі. Монастирі, церкви й маєтки церковні мали бути поділені між православними й уніятами. Хоч це не зовсім задовольнило православних, але вони мусли на це пристати. Тільки що сейм не хотів признавати владик, поставлених 1620 р., то треба було вибрати нових. Тоді на митрополита вибрано в Києві печерського архимандрита Петра Могила, родом з молдавського господарського дому.

Петро Могила виявив себе енергійним адміністратором і щирим оборонцем православної віри й культури української. Він упорядкував розстроєне церковне життя на Україні, добився здійснення тих обіцянок, що були встановлені сеймовими законами і щиро дбав про поширення науки та просвіти. Працюючи в згоді з київським брацтвом, він реорганізував брацьку Богоявленську школу на Подолі в Академію на зразок західньо-європейських університетів (див. § 52), поширив діяльність печерської друкарні, яка почала видавати багато книжок духовного і світського змісту. Особливо дбав Могила про відновлення старих памяток княжого Києва. При ньому було реставровано св. Софію й чимало других старих святинь.

Київський
митрополит
Петро Могила.

Нова московська війна і прилучення української Сіверщини до Польщі.

§ 56. Новий король Володислав дуже цінив козаків, і коли відновилась в році 1634 війна з Москвою, широко використував їхні сили. Ця війна закінчилась того ж року т. зв. Поляновським миром, по якому Москва відступила Польщі частину Білорусі з Смоленськом і українську Сіверщину з Стародубом, Черніговом та Новгород-Сіверськом. Польський уряд сформував з цих новоприлучених українських земель чернігівське воеводство і почав щедрою рукою роздавати величезні маєтки панам. За короткий час тут повстали такі ж колосальні панські лятифундії як і на Полтавщині, Київщині та інших українських землях, позаводжено польські порядки; поруч з тим почало ширитись і католицтво: в Чернігові й Новгород-Сіверському позасновувано католицькі монастирі. Ця частина України, менш багата од природи, почала розвивати в себе промисл і торговлю. Цілий ряд міст Сіверщини одержав самоврядування по маґдебурському праву.

Володислав снував нові пляни війни, на сей раз з турками, і думав широко притягти до неї козаків. Але польський сейм і сенат стали тому на перешкоді і навіть ухвалили вжити заходів для приборкання козацького війська. Конецьпольському доручено було збудувати вище дніпрових порогів кріпость, обсадити її залогою та не допустити нікого на Запорожжа. Конецьпольський збудував кріпость Кодак, саме при початку порогів. Як раз тоді (1635) Польща знов почала воювати з Швецією, і козаки брали участь в цій війні, спорудивши флотилію чайок на балтійському морі. Але ця війна скоро закінчилась. Тимчасом запорожці, гадаючи, що Польща ще довго буде заклопотана війною на півночі, рішили зруйновати Кодак. Запорожський отаман Іван Сулима несподіваним нападом добув Кодак, знищив усю його залого, а самий замок зруйнував до-щаду. Це зробило страшне вражіння в Польщі. Гетьман Конецьпольський вирушив на Україну. Реєстрові козаки, не бажаючи на ново воюватись з поляками, вхопили Сулиму з кількома старшинами і видали

полякам. Не вважаючи на великі заслуги Сулими в боях з ворогами Польщі, йому одрубали голову у Варшаві. Це викликало роздратування між козаками „лейстровцями“ і запорожцями, „черню“ військовою, як звали їх заможніші домовиті козаки-реєстровики.

Запорожці з своєвільними козаками під проводом отамана Павлюка стали ладитись до нового повстання. Війна почалась року 1637. Павлюкові удалось захопити козацьку армату й перетягти на свій бік більшу частину реєстровиків. Одначе Павлюк не зумів випередити поляків. Поки він сидів на Запорожжю, прийшло польське військо від проводом польського гетьмана Миколи Потоцького, приборкало народній рух на Київщині й ослабило духа в повстанців. Коли притяг з своїми силами Павлюк, сталася рішуча битва недалеко Мошнів коло села Кумейок. Поляки проломили козацький табор, і козаки мусіли відступати з великими втратами. Павлюк з передовими частинами й арматою пішов на-перед і укріпився на нових позиціях під Боровицею. Відступ прикривав полковник Дмитро Гуня. Козаки мусіли покинути відступаючи своїх поранених і хворих у Мошнах, і поляки всіх їх без жалю перерізали. Під Боровицею почалися переговори. Поляки домагались видачі козацьких проводирів, обіцяючи, що не заподіють їм нічого злого. Реєстровики і сим разом видали Павлюка з старшиною, тільки Гуня з своїми запорожцями пробився на Низ, на Запорожжа. Потоцький взяв у реєстровиків підписку, що будуть його слухатись і приборкають самі запорожців, настансвив їм за старшого полковника Іляша Караїмовича, потім перейшов через усю Україну, де тільки було повстання, і страшно покарав усіх, хто так або инакше був замішаний до його; його шлях позначився шибеницями й палями. Польське військо було розміщене по кватирах на Україні. Павлюкові й товаришам стято голови.

§ 57. Потоцькому пощастило приборкати козаків „на волостях“ (себ-то в краї), але він нічого не міг вдіяти

Повстання
Павлюка.

Повстання
Остриянина й
Гуні.

з запорожцями. Коли Іляш Караїмович прийшов з реєстровиками на Низ, його козаки почали переходити до запорожців, і він спішно подався назад. Весною 1638 року вибухло нове повстання, під проводом полковника Якова Острянина (або Остряниці). Почалось воно на Запорожжю і зараз перекинулось на Лівобережжя, куди прийшов Острянин з січовиками. Сим разом кампанія відбулася на лівобережній Україні. Спочатку Острянин побив поляків, але не зміг використати свого успіху. Окремі козацькі полки, що йшли йому на допомогу з ріжних місць, були погромлені кожний з окрема поляками, і сам Острянин програв битву під селом Жовнином (на Полтавщині). Острянин покинув тоді гетьманування і з кількома сотнями вірних собі козаків перейшов московську гряницю; московський уряд дозволив йому оселитися в Слобожанщині (теперішня Харківщина). За гетьмана козаки обібрали Гуню. Він окопався на Старці, коло Дніпра і хоробро оборонявся кілька тижнів, дожидаючи допомоги з Січи. Та полковник Філоненко, який вів допомогу, пробився тільки з самим військом, а обоз з усякими припасами довелось залишити в польських руках. Козаки мусіли почати переговори з Потоцьким і замирились на умовах, що реєстрових козаків має бути шість тисячів, виборну старшину буде скасовано, натомість заведено старшину по призначенню уряду — і то з поляків. Жити козакам дозволено тільки в межах старост в Черкаського, Корсунського й Чигиринського. Решта козаків мусіла вернутись у підданство до панів, Запорожжя лишалось по-за законом. Там мала стояти залога з реєстровиків, а для більшої безпечности відновлено кріпость Кодак. Будував його французький інженер Боплян, який полишив дуже цінні записки про Україну того часу. В замку поставлено залогу під команду також французького полковника. Сам Конецьпольський доглядав будови замку і стояв з військом, поки її не закінчено. Сильна польська армія стала постовем на Україні. Так скінчилося козацьке повстання, і після

того на цілих десять років настав спокій. Польські пани думали, що на завжди вже приборкано козацьку силу і змагання українського народу до вільного життя, і називали ці роки „золотим спокоєм“. За цей час справді пишно розцвіло господарство польських панів на Україні. По обох боках Дніпра край укотився панськими економіями і хуторами, які давали великі прибутки. Та самі пани здебільшого не жили в своїх маєтках, а віддавали їх в оренду, переважно польським же шляхтичам або жидам. Орендатори страшенно експлуатували підневільний труд селян і викликали до себе народню ненависть. Народ мовчки терпів усякі утиски й знущання, але в душі його накопала злоба, яка й знайшла свій страшний вихід в грізній революції, котра вибухла рівно через десять років після приборкання повстання Остриниці й Гуни — під проводом Богдана Хмельницького.

§ 58. В першій половині XVII віку Польща об'єднала під своєю властю майже всі українські землі. Тільки Україна в першій половині XVII століття. маленька Буковина була в руках Молдавії, закарпатська Україна під мадярами та пинщина й берестейщина під Литвою. Землі ці ділились на воєводства: Підляшське, Люблинське, Белзьське, Руське (з центром у Львові), Волинське, Брацлавське, Київське, Подільське й Чернігівське. Українські пани в першій чверті XVII віку майже всі спольщились і покатоличились. Навіть сини таких ревнителів православія й української народности, як князі Острожські та Вишневецькі поробились ренегатами, а один з Вишневецьких, князь Ярема, власник величезних маєтків на Полтавщині, був одним з лютищих ворогів рідного народу. Дуже небагато значних панів зосталось вірними своїй вірі й народности, як наприклад, київський воєвода Адам Кисіль, але й вони держались загальної політики польського уряду. Православна українська шляхта збереглась на Поліссі, в північній Волині й Київщині та на Сіверщині. Твердо держалось своєї національності й міщанство, зорганізоване в брацтва, з котрих найславнішими були Львівське, Київське та Луцьке. По сеймовій постанові 1632 року

знову признано права православної віри (на рівні з уніятською) й відновлено ієрархію. Але уряд і громадянство польське не переставали тіснити православних де тільки могли, і більш менш вільно православні могли почувати себе тільки на наддніпрянщині, де була козацька сила. Католицтво піддержувалось урядом, поширювалось на Україні; католицькі ченці оселялися на найдаальших закутках України, в Чернігові, Новгород-Сіверському, Лубнях, Кодаку, — щоб вести тут свою релігійну пропаганду. Дуже тяжким зробилось становище селянства, яке скрізь опинилось під кріпацьким ярмом. Докучала йому панщина, незлічені податки й повинности, оренди великих промислів чужинцями (переважно жидами); правда, становище українського селянина на Наддніпрянщині, в сусідстві з козащиною, було лекшим, ніж десь на Волині, Холмщині або Галичині, але населенню, яке зазнало більшої волі і раз-у-раз бачило її в козацтві, тим тяжчими здавались усякий примус і неволя. Козацтво після 1638 року було приборкане; але по прежньому сміливіші люде в по-між незадоволених знаходили собі притулок на Запорозжі, серед незлічених річок і плавень Великого Лугу Запорозьського, куди не досягала польська рука. Тут тліла іскра того великого полум'я, яке дожидало тільки слухного часу, щоб знову спалахнути й струснути з українського народу ненависне людське ярмо.

... — ...

Частина восьма.

Хмельницина.

§ 59. Польський король Володислав любив військову справу, дуже цинив козаків і прихильно до їх ставився. Він носився з плянами великої європейської спілки держав проти Туреччини і гадав, що в такій війні козаки б заняли поважне місце. Але польські пани і шляхта не хотіли цієї війни. Вони боялись великих видатків, а ще більше боялися, що велика регулярна армія, яку б довелось утворити, може стати в руках короля сильною зброєю для обмеження шляхетської самоволі. От через те і сейм, і пани-сенатори всякими способами противились цим плянам турецької війни і одмовляли королю в коштах. Тоді король завів зносини з венецькою республікою, щоб допомогла йому грішми, а сам потаємно почав листування з козаками що-до участі їх в морському поході проти турок, обіцяючи збільшення козацького війська і повернення йому прав та привелєїв. Одначе пани перепинили зносини короля з чужими державами що-до організації війни; король був тим усім дуже засмучений і це прискорило його смерть. Козаки любили Володислава й вірили йому, а разом із тим кипіли гнівом проти панів. Вони дожидали тільки слухного часу та проводиря, щоб підняти нове повстання. Проводирем явився чигиринський сотник Зіновій-Богдан Хмельницький. Це був заслужений козак, бувалий у боях і добре освічений: він учився в єзуїтській колегії в Ярославі у Галичині. Батько його поляг в бою під Цоцорою і сам він попав тоді у полон до турок і пробув у неволі два роки. Він був відомий королеві і знав про його пляни що-до козацтва.

Пляни короля
Володислава.

Крім загального утиску українського народу та ще приборкання козацтва були в Хмельницького ще й свої причини ворогувати проти пансько-польського ладу на Україні: підстароста Чигиринський поляк Чаплінський пограбував його хутір, зневажив його семью, і Хмельницький ніде не міг добитись на нього управи. Коли ж він почав скаржитись аж самому королеві, то його як неспокійну і неблагонадійну людину вкинуто до тюрми. Хмельницький визволивсь з тюрми за допомогою свого приятеля, козацького полковника Кричевського і втік на Запорожжя. Діялось це року 1647.

Початок пов-
стання Богдана
Хмельницького

На Запорожжі підготував він повстання, а щоб справа була певніша, рішив заручитись ще допомогою від кримського хана, як це вже пробували робити перед ним Жмайло та Павлюк. Він сам поїхав до Бахчисараю і умовив хана дати йому поміч. Хан дав на перший раз 4.000 орді під командуванням Мурзи Тугай-Бея, але залишив у себе заложником Богаданового сина Тимоша. На Запорожжі проголошено Хмельницького гетьманом і весною 1648 року він вирушив походом на Україну. Польським військом, що стояло на Україні, командували гетьмани Потоцький і Калиновський. Вони вже чули про замисли Хмельницького і рішили виступити проти його. По-переду було вислано передове військо під командою гетьманового сина Степана Потоцького, а по Дніпру на байдаках вирядили реєстрових козаків. Хмельницький вислав до них своїх людей, і реєстрові перейшли на його бік, повбивавши свою настановлену польським урядом старшину з старшим Барабашем на чолі. Тоді Хмельницький добув і зруйнував Кодак і вирушив проти Степана Потоцького. Він зустрів його в степу коло річки Жовті Води. Зручним маневром обійшов з двох боків і вдарив на нього зразу. Все військо було знищено, сам Потоцький був тяжко поранений і скоро помер, а кілька тисяч людей попало в полон. Тільки одному шляхтичу й пощастило втікти й переказати польським гетьманам про страшний погром їхнього авангарду під

Жовтими Водами. Вони зараз же почали відступати, але Хмельницький догнав їх коло Корсуня та розгромив і це головне польське військо. Обидва гетьмани Потоцький та Калиновський попали в полон і були одвезені в Крим.

§ 60. Чутка про цю блискучу перемогу облетіла швидко Україну і викликала народне повстання по всій Наддніпрянщині. Скрізь народ нападав на поляків, виганяв панів та жидів, руйнував і грабував їхнє добро. Селяне сходились у великі купи-загони, вибираючи собі ватажків і або прилучались просто до головного козацького війська або розходились по краю вигонити польську шляхту. Війська польського більше не було на Україні і за кілька тижнів Київщину й Лівобережжя було очищено від ляхів. Тільки Ярема Вишневецький, застуканий повстанням у Лубнях, зібрав коло себе кілька тисячів війська з шляхти і оборонною рукою пробився через схвильоване море народнього повстання через Чернігівщину й Полісся на Литву, по дорозі страшенно караючи й мордуючи всіх, хто попадав йому до рук.

Хмельницький після перших своїх успіхів посувався наперед дуже помалу. Він ще не мав думки одриватись од Польщі, його метою було тільки добитись більше прав для козаків, тимчасом його повстання дуже скоро обернулось у всенародню революцію проти польсько-шляхетського панування. Хмельницький дійшов до Білої Церкви і звідси почав був зносити з королем, але довідався, що король Володислав помер і мають вибирати нового короля. Він не хотів зривати з Польщею й дожидав, що до його прийдуть комісари для переговорів, через те дуже помалу посувався на Волинь. Але йому на зустріч уже йшло з Польщі нове військо. Тимчасом до Хмельницького після його перших успіхів прийшла ціла орда з Криму і з її допомогою він розгромив нове польське військо над річкою Пилявою в Литинському повіті на Поділлі. Весь польський обоз попав у його руки, поляки тікали як тільки могли і переслідуючи їх Хмельницький вступив у Галичину і дійшов до Львова.

Загальне повстання українського народу.

Тепер народне повстання розлилось уже по всій Україні од краю до краю. Хмельницький зробився вождем цілого народу і в його сформувався сильне і добре озброєне військо. Та він усе ще вважав, що з Польщею можна поладнати миром, забезпечивши інтереси козацького стану й права православної віри. Він не схотів брати Львова, жаліючи його населення і обмежився тільки окупом за місто. Потім рушив далі й дійшов до Замостя, де вже кінчалась українська земля і починалась справжня Польща. Тут почув він, що королем вибрано Яна-Казимира, брата покійного Володислава. Вибір цей зроблено в значній мірі, вважаючи на козаків: гадали, що брат популярного серед них короля Володислава скоріще дійде з ними до порозуміння. І справді, почувши про вибір Яна-Казимира та одержавши від його листа з усякими обіцянками, Хмельницький почав одступати назад на Україну, хоч Польща лежала перед ним зовсім безборонною і він міг розгромити її до краю і визволити увесь український народ.

Хмельницький
у Києві.

Хмельницький прибув в осени 1648 року до Києва, і тут увесь народ з митрополитом на чолі радісно вітав його як визволителя з-під лядського ярма. Тут тільки, побачивши народній настрій та поговоривши з кращими представниками українського громадянства зрозумів Хмельницький, що його справа далеко вийшла по-за межі звичайного козацького повстання, яких вже багато було і перед ним. До Києва саме тоді приїхав єрусалимський патріарх Паїсій, і він також намовляв Хмельницького порвати з Польщею і заснувати самостійну державу вкраїнську, як було колись за князів. Хмельницький бачив, що уступки козацькому станові, побільшення реєстру, нікого не можуть задоволити; через те переговори з польськими комісарами ні до чого не довели. Хмельницький заявив їм: „я визволю весь народ український з лядської неволі. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру, pomoже мені в тому весь народ, по самий Люблин, під Краків, і я від народу не відступлю, бо то

права рука наша“. Україна почала готуватись до нової війни. Небувалий ентузіазм обхопив тепер весь український народ. До війська вступали люде з усіх станів: і недобитки старої української шляхти, і міщане, і селяне, так що скоро в Хмельницького була численна і грізна армія. Крім головного війська було чимало окремих повстанських загонів, які помагали Хмельницькому. З ватажків цих загонів найбільше вславились Максим Кривоніс, Небаба, Нечай. Татарський хан сам прийшов з ордою на поміч Хмельницькому.

§ 61. Польща також готовилась до рішучої війни. Була оповіщена загальна мобілізація шляхти („посполите рушення“), а реґулярне польське військо, а якому був і Ярема Вишневецький з своїм відділом, вирушило вперед на Волинь. Хмельницький ішов на зустріч, і поляки, довідавшись про його значні сили, почали відступати до Галичини і стали тут коло міцного замку в Збаражі. Надійшов Хмельницький і обложив це військо. Кілька тижнів тяглася ця облога, поляки дійшли вже до послідньої крайности. Тимчасом почав наступати з Польщи король з великим шляхетським військом. Тоді Хмельницький покинув частину своїх сил під Збаражем, а сам вирушив разом з ханом на одсіч. Він перестрів короля під Зборовом, там же таки у східній Галичині, і після двох-дневного бою розгромив польську армію. Уже все кинулось в ростіч і король мав попасти в неминучий полон, але Хмельницький через татарську зраду, мусів припинити бій і почав переговори. Ще перед битвою поляки знеслися потай з ханом і пообіцяли йому величезну контрибуцію, як що він відступить від Хмельницького. І хан спокусився на те, тай зрадив у рішучий момент.

В перших днях серпня 1649 р. під Зборовом Хмельницький підписав умову з поляками. Згідно з цією умовою реєстрового козацького війська мало бути 40.000. Вписані до реєстру козаки з своїми семьями могли вільно проживати в межах воеводств Київського, Чернігівського й Брацлавського (себ-то в сучасних Київщині, Чернігівщині,

Зборівська
кампанія і
умова 1649 року

Полтавщині й східньому Поділля), підлягаючи тільки своїм виборним козацьким властям. Польське військо не могло стояти в цих воєводствах. Всі державні уряди мусіли бути обсажені тільки православними українцями. Ні єзуїти, ні жиди не мали права в тих сторонах мешкати. Унія мала бути скасована, а київський митрополит міг засідати в польському сенаті нарівні з католицькими архієпископами. Хмельницький признавався гетьманом і діставав „на булаву“ Чигиринське староство.

Негативні бокі
зборівської
умови.

Цей договір, хоча й був дуже вигідний, як порівняти з тим, чого удавалось досягти попередникам Хмельницького, тепер зовсім не міг задоволити український народ, який повстав увесь і весь хтів зажити свободи. Не міг задовольнити він перш за все великі маси селянства, котре мусіло знову вертатись до панщизняної роботи; до реєстру в 40.000 не могло вийти й половини козацького війська, що було під рукою Хмельницького. Та й Польща не могла помириться з цією умовою, вважаючи її за вимушену критичним моментом. Київського митрополита не допустили до варшавського сенату, а унію й не думали скасувати. Обидві сторони були не задоволені й почали ладитись до нової боротьби.

Молдавський
поход.

Хмельницький не розпускав усього війська, хоча й було списано точний реєстр, і почав зносини з ріжними державами, щоб забезпечити собі союз і поміч. До його приїздили послы семигородські, московські і турецькі, і він з ними вів переговори. Він тепер почав думати вже за самостійну українську державу і величав себе „самодержавцем руським“. Щоб придбати собі більше поваги й авторитету він задумав поріднитись з котримсь з пануючих домів і посватав дочку молдавського господаря Василя Лупула за свого старшого сина Тимоша. Коли Лупул спочатку був одмовив, Хмельницький вирядив козацьке військо, яке взяло столицю Молдавії Яси й страшенно спустошило край. Тоді Лупул мусів згодитись, і красуня Домна Розанда вийшла за Тимоша Хмельниченка.

§ 62. Польща з свого боку теж держалась на погові, розуміючи, що це ще не кінець війни. Перша зачіпка вийшла доволі несподівано в кінці 1650 року. Польський гетьман Каліновський, що стояв з військом на Поділлі під приводом втихомирення селянського руху, перейшов Буг і вступив в межі Брацлавського воеводства, куди на основі Зборівської умови польське військо не могло входити. Несподіваним нападом розбив він славного козацького полковника Нечая, під м. Красним, де той і наложив головою, але коло Вінниці сам був побитий полковником Богуном. З весни 1651 розпочалася вже справжня війна між Польщею й Україною. На підставі своїх договорів з султаном Хмельницький вимовив собі татарську допомогу; султан турецький наказав кримському хану Іслам-Гирею йти козакам на поміч. Але хан виступив дуже неохоче, і погім в критичну хвилину знову зрадив. У Хмельницького було велике і добре військо, та вже не було прежнього ентузіазму народнього з 1649 року. Польща мобілізувала всі свої сили, було скликане знову посполитс рушення шляхти, найнято багато чужоземного війська. Сам король знову вирушив у поход. Хмельницький ішов на зустріч, і обидві ворожі армії зійшлись коло Берестечка на границі Волині й Галичини. Двохденний бій був дуже упертий і ні одна сторона не могла перемагати, але в самому розпалі боротьби хан з своєю ордою покинув поле битви, захопив з собою силоміць гетьмана і утік далеко від місця бою. Фронт української армії було проломлено і поляки притиснули її до дуже не вигідної позиції на болотяному місці. Кілька днів оборонялись українці під проводом наказного гетьмана Джеджалія та полковника Богуна. Потім, бачучи безвихідність становища, спробували пробитись назад. Богуну пощастило поробити греблі через болото і потихеньку перевести кавалерію й частину гармати, але підчас відступу сталось серед обозу замішання і порядок було порушено; поляки кинулись на одступаючих, викликали паніку, і тут полягло коло 30.000 українців. Табор козаць-

кий з більшістю запасів і гармати попав до рук ворогам. Армія козацька була розбита, але ї поляки не мали сили навіть одразу її переслідувати. Хмельницький вирвався од хана, організував нове військо, бився успішно з поляками на Київщині, але мусів згодитись на мир під Білою Церквою (вересень 1651 р.). Посередником виступив Адам Кисіль, православний українець, воєвода київський. Білоцерківська умова була значно тяжшою проти зборівської. Війська козацького мало бути всього 20.000, і могло воно жити тільки в Київському воєводстві; пани й урядовці польські могли вертатись на Україну: про унію не згадувалось зовсім; Хмельницький зобов'язувався не вести зносин з чужими державами.

Кампанія 1652
року.

§ 63. Білоцерківська умова ще менше як зборівська могла задовольнити навіть саме козацтво. Ясно, що Хмельницький пристав на неї тільки, щоб дати Україні спочити, а потім знов почати боротьбу аж до повного визволення. Вже в слідуючому 1652 році вийшла в його велика сутичка з поляками. Він вирядив сина Тимоша з військом у Молдавію на весілля з Домною-Розандою. Передчуваючи, що поляки старатимуться не перепустити Тимоша, він з головним своїм військом вирушив по-заду. І справді, польський гетьман Каліновський, що колись попав у полон під Корсунем, заступив Тимошу Хмельниченкові дорогу. Але він стрівся під Батогом на Поділлю з самим Богданом Хмельницьким. Польське військо було знищене до щенту, і сам Каліновський наложив головою. Тиміш Хмельниченко пройшов у Молдавію. Почалась тепер нова війна з Польщею. Спочатку вона велась головним робом на Буковині, куди поляки вирядили нове військо, щоб вигнати Тимоша. Вони облягали його в Сучаві. Підчас облоги Тимоша було поранено ядром з гармати і він помер. Тоді козаки вигорили собі вільний поворот на Україну з усією арматою, обозом і тілом Тимоша Хмельниченка та й вирушили до дому.

Богдан Хмельницький уже поспішав на поміч і зійшовся з польським військом коло м. Жванця на Поділлю (над

Дністром проти Хотина). Козаки так притиснули тут польське військо, що король, котрий був сам при війську, мусів піти на переговори і згожувався вже на поворот зборовської умови. Татарський хан, що прийшов разом із Хмельницьким, і тут зрадив козаків і зробив так, що короля з його військом було випущено з Жванця, де йому грозила голодна смерть.

§ 64. Бачучи, якого непевного спільника він має в татарах, а заразом вважаючи, що своїми власними силами подолати Польщу не вдасться, Хмельницький почав шукати інших політичних союзів і комбінацій, щоб визволити нарешті український народ з-під Польщі та збудувати власну українську державу. Ще раніше він мав зносини з Москвою й прохав її допомоги, але Москва, хоча й дуже хотіла вернути собі землі, уступлені Польщі в 1634 році, але ще вагалася, боючись нової війни. Тепер у Москві зважилися і вирядили на Україну посольство договорюватись про спілку. Боярин Батурлін, голова посольства, прибув до Переяслава в початку 1654 року. Сюди приїхав Хмельницький, і почались переговори. Стали на тому, що Україна вступає з Москвою в унію, але зберігає повну внутрішню автономію і навіть права самостійної держави. Московський царь признавався верховним протектором України, а на чолі її по-прежньому мав стояти гетьман, вибраний вільними голосами на раді козацькій. Про вибір мали тільки подавати Царю до відома. Україна мала своє власне військо 60.000 козаків і могла зноситись з чужими державами, сповіщаючи про це царський уряд тільки тоді, як би з тих зносин довідалися про таке, що могло Москві пошкодити. Весь громадський лад на Україні мав залишитись такий, як був по визволенню з-під Польщі, з виборним судом, виборною адміністрацією й самоврядуванням. Фінанси Україна мала свої власні. Царь зобов'язувався оборонити Україну від Польщі і визволити всі українські землі. Умова ця, зложена в Переяславі за згодою козацької ради, була прийнята і царем у Москві. Одначе з самого

Зносини з
Москвою й
Переяславська
Унія.

початку вже вийшли непорозуміння. Козаки домагались від бояр посольства, щоб вони за царя присягли в тому, що той додержуватиме з свого боку умови. Але ті одмовились. Далеко не все українське громадянство згодне було на унію з Московією. Видатний козацький вождь, полковник Богун та ще дехто з старшини не захтіли присягати Москові. Київське духовенство з митрополитом на чолі також було дуже проти спілки з Московією, і коли йому довелось таки присягати, то „за слізки світу не бачило“, як оповідає сучасник. Занадто велика різниця в громадському ладу і в культурі була по-між Україною й Московією, щоб ця спілка могла довести до добра для України: на Москові давно вже встановився самодержавний царський лад, всі стани були урівнені в своїм безправ'ї перед царським деспотизмом; над селянами тяжила кріпаччина. Культура стояла дуже низько і носила всі ознаки азійської замкненості, суворості, повної відчуженості від усього иноземного, великого релігійного фанатизму, з страшною нетерпимістю до чужої віри. На Україні виборний уряд од посліднього сільського отамана до гетьмана, вільні взаємини з усім культурним світом, велика охота до європейської освіти, воля слова, думки і друку. Не диво, що ця ненатуральна спілка азійської деспотії з вільною республікою дуже скоро почала відчуватись своїми прикрими сторонами.

Війна України
й Москви з
Польщею.

§ 65. Московський уряд поспішив увести міцну залогоу до Києва та до деяких інших важних пунктів на Україні, а потому оповістив Польщі війну. Головне військо московське вирушило на Білорусь і Литву, а в допомогу йому пішла українська армія під командою наказного гетьмана Залотаренка. На Україну також прислано московське військо під проводом боярина Шереметьєва. Кампанія на Білорусі й Литві пішла дуже успішно для союзників: протягом короткого часу вся Білорусь і значна частина Литви з столицею Вільном були в українсько-московських руках. Татарський хан, зачувши про спілку України з Московією,

перейшов на бік Польщі, і Хмельницькому довелось тепер захищати від татар південну гряницю. В осени 1654 року сполучене польсько-татарське військо під проводом коронного гетьмана Потоцького повело свій наступ на Україну. Українське населення завзято одбивалось, особливо на Поділлі, де кожне місто й містечко доводилось брати з бою. Особливо вславилось своєю героїчною обороною містечко Буша. Поляки з татарами дійшли аж до Білої Церкви; тут під селом Охматовим побив їх Хмельницький, і вони почали відступати. Татарський хан покинув Поляків і повернув до Криму, страшенно плюндруючи по дорозі Україну й забираючи людей у неволю. Весною 1655 року Хмельницький вирушив у поход з сполученим українсько-московським військом. Він вигнав знову ляхів із Поділля і заняв Галичину й Холмщину аж до Люблина. Хмельницький з початку війни був незадоволений московскою політикою, яка дбала тільки про свої московські інтереси, а що-до України весь час вела таку лінію, щоб вкоротити її державну автономію. Через те він почав переговори з Швецією, маючи на думці завязати з нею тісний союз, щоб опиратись не тільки на Москву, але й на Швецію, і тим виборити Україні самостійність. Тимчасом Москва без участі українських представників почала з Польщею переговори і навіть заключила з нею у Вільні перемирря. До Хмельницького дійшла чутка, що поляки принадили московського царя Олексія обіцянкою, що виберуть його своїм королем, як що він збереже цілість Польщі і захистить її од Шведів, котрі в цей час також оповістили Польщі війну. Це до краю обурило Хмельницького і він рішив боротись з Польщею власними силами в спілці з Швецією та Семигородом. Одночасно вів переговори про союз і з Туреччиною, та думав про те, щоб зробити гетьманство спадковим в своєму роду.

З початком 1657 року почалась спільна війна України, Швеції й Семигороду проти Польщі. Український корпус під командою полковника Антона Ждановича разом з Союз України, Швеції й Семигороду проти Польщі.

Шведами заняв був уже Варшаву. Але з Москви прийшов категоричний наказ припинити цю війну. Москва сама вже воювала з Швецією, щоб не допустити її до участі в поділі Польщі, яку вона хотіла сама забрати всю, вірючи, що Поляки можуть вибрати царя Олексія своїм королем. Козаки Ждановича, змучені тяжким походом і зачувши, що царь незадоволений з цієї війни, почали хвилюватись, поляки і татари побили семигородського князя Юрія Ракочі, і він мусів помиритись з Польщею. Тоді й Жданович з своїм військом одступив на Україну. Ця невдача тяжко вразила Богдана Хмельницького, він занедужав і за кілька день помер (27 липня 1657 року) в своїй столиці Чигирині. Поховано було його поруч з сином Тимошем у Суботіві, у вибудованій ним церкві. Україна знову залишилась на роздоріжжі.

Смерть Богдана
Хмельницького

Громадський
устрій на
Україні після
1648 року.

§ 66. Велика революція 1648 року визволила з-під польської влади східню частину української землі-наддніпрянщину; хоча українське військо не раз займало цілу Волинь, Поділля, Галичину, Холмщину і навіть частину Білорусі, котра дуже охоче йшла під руку Б. Хмельницького і заводила в себе козацький устрій, але вдержати ці землі кінець кінцем Хмельницькому не удалось, так само як і полякам ні по зборовському, ні по білоцерківському договорам не удалось знову опанувати ті землі, де найбільше розвинулась козаччина. В склад тої української держави, що її збудував Хмельницький і сполучив в одну спілку з Московщиною, в дійсности входили на лівому березі Дніпра Чернігівщина і Полтавщина, а на правому березі Київщина і частина Поділля.

Окремо стояло й зберігало свій власний устрій Запорожже. Новозбудована держава мала спочатку чисто військову організацію. На чолі її стояв гетьман і старші чини військового уряду, так звані генеральні старшини, котрі виконували обовязки міністрів: генеральний писарь стояв на чолі державної канцелярії і чужоземних зносин, генеральний суддя стояв на чолі суду, генеральний обозний

завідував гарматою й інтендантурою, генеральні осавули й хорунжі помагали гетьману в чисто військових справах і виконували його важніші доручення. Територія держави ділилась на 16 полків; на правому березі Дніпра: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький і Київський; на лівому березі: Переяславський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський і Стародубський; на чолі полків стояли виборні полковники, які zarazом були начальниками полків, як військових одиниць, і правителями полка, округи. З-під влади полковників було виїнято значніші міста, що мали своє самоврядування на основі маґдебурського права. Вони самі вибірали собі міський уряд і суддів. Полкові власти до їх внутрішнього життя не мали права мішатися. Полки ділилися на сотні, на чолі яких стояли виборні старшини, разом і військові начальники й правителі округи-сотні. В кожному полку була своя старшина: полкові писарь, суддя, обозний, осавули, котрі складали раду при полковнику і виконували по полку обовязки, що їх по цілому війську виконували старшини генеральні. Число полків спочатку мінялося, особливо на Правобережжю, де ще довгий час кипіла війна і території його то уступалися ворогові то добувалися назад. Український народ, повставши за свою свободу гадав, що тепер усі кляси й привелеї „шаблею козацькою скасовано“. Але в дійсности було не так. Зостався давній поділ на стани, тільки що тепер не було прежньої неволі кріпацької для селян. Уся політична власть в краї належала тепер військовому козацькому станові до якого прилучилася частина української шляхти. Ці шляхтичі, яко люде освічені, висунулися в перші ряди козацької старшини; багато видатних співробітників Хмельницького належали до цієї шляхти, як наприклад, генеральний писарь Іван Виговський, що скоро зробився гетьманом, полковники Кричевський, Тетеря та інші. Хоча по давньому звичаю в козацькій раді, яка вибірала гетьмана і рішала

всі важніші справи, могли брати участь усі рядові козаки, але дуже скоро верховодство на цих радах присвоїла собі старшина і сама вирішала справи, так що коли просте козацтво хотіло само зійтись на раду, то скликало вже т. зв. чорну раду, на якій раз-у-раз виступало проти старшини. За перших років звичайно і полковників і сотників вибирали на полкових та на сотенних радах, але вже скоро по смерті Богдана Хмельницького гетьмани самі починають призначати полковників і сотників, звичайно з-по-між старшини. Підчас щасливих походів Хмельницького старшина козацька дуже забагатіла і вернувшись до дому своїм життям і побутом уже значно відрізнялася від простого козацтва. Вона почала скуповувати собі ґрунти, а ті що походили з шляхти, випрохували собі в гетьманів підтверджуючі універсали на володіння маєтками, які належали їм або їхнім батькам до революції 1648 року. Таким побитом дуже рано поруч з рядовим козацтвом почала формуватись кляса привелейованого козацтва — старшини козацької, яка прямувала до того, щоб здобути собі на Україні становище, яке в Польщі мала шляхта.

Це дуже скоро викликало антагонізм між старшиною й простим козацтвом, „черню військовою“, як тоді казали, і повело до великих політичних завирюх. Міщанство по городах відокремилось, але повне самоврядування мали тільки значніші города. Українська церква по-прежньому зосталась в залежності від Костянтинопольського патріарха, хоч патріарх московський зразу заявив претензії на свою зверхність над нею. Монастирі українські почали випрохувати в гетьмана і навіть в царів московських грамоти на підтвердження володіння маєтками, і монастирське землеволодіння на Україні скоро досягло значних розмірів. Селяне зробились вільними й сиділи на своїх ґрунтах, платячи тільки податок до військового скарбу. Багато їх вписалось у козаки й у міщане.

Такий лад сформувався на козацькій Україні, в так званій Гетьманщині, в перші роки після повстання. Це був

лад не постійний, перехідний; але в головних рисах він на довго задержався, переважно, на Лівобережжю, де раніше закінчились великі війни й внутрішні розрухи, тимчасом як на правобережній Україні довго лютувала війна і довела цей край в останній чверті XVII ст. до справжньої руїни.

§ 67. Коли помирав старий Хмельницький, козацька рада вибрала за гетьмана його молодшого сина Юрія, дуже ще молодого хлопця, мало здатного й слабовитого. Цим вибором, зробленим ще перед очима Богдановими, хтіли пошанувати великого гетьмана, але дуже скоро виявилася повна непридатність Юрія Хмельниченка, і тоді старшина козацька, щоб поправити діло, вибрала на своїй нараді за гетьмана писаря генерального Івана Виговського, родом українського шляхтича з Овруцького повіту на Київщині. Це був дуже розумний і освічений політик, добрий український патріот і завзятий прихильник державної самостійності української. В останніх роках життя Б. Хмельницького він відігравав велику роль в українській закордонній політиці. Щоб не викликати незадоволення серед простого козацтва, було пущено чутку, що Виговського вибрано тимчасово, поки Юрій Хмельниченко підросте й скінчить науку в Київській Академії. Козацька рада підтвердила вибір Івана Виговського. Однак Виговський не зумів придбати собі популярності серед простого козацтва. Його вважали за ставленника старшини, за прихильника аристократичного ладу; особливо гостро виступало проти нього Запорожжя, осередок демократичних козацьких традицій. Це все стало на перешкоді дуже широким і безумовно корисним для України політичним плянам і заходам Виговського.

Виговський продовжував спочатку політику Хмельницького, стараючись забезпечити для України самостійність, опираючись на сусідні держави, які ворогували між собою і через те кожна бажала перетягти на свій бік Україну: Польщу, Москву й Туреччину. Запевняючи Московського царя в своїй прихильності до його і в бажанні зберегти Переяславську Унію, Виговський вів переговори з Польщею

Юрій Хмельницький і Іван Виговський.

і Туреччиною, приєднав до себе Кримського Хана, а від Швеції добився признання самостійности України. Одначе Москва, добре розуміючи, куди хилиться політика Виговського, почала проти нього інтриги на Україні, піддержуючи рух, який почався проти Виговського на південній Полтавщині серед простого козацтва й народу. На чолі цього руху став полковник полтавський Мартин Пушкарь, щирий прихильник давніх демократичних звичаїв козацьких. Виговський мусів оружною рукою добувати Полтаву, взяв її і тяжко розгромив повстанців. Пушкарь наклав головою підчас боротьби. Москва піддержувала Пушкаря. Упоравшись з повстанням і опіраючись на допомогу кримського хана, який сам прийшов з військом на Україну, Виговський рішив розірвати унію з Москвою, і сповістив про це окремим маніфестом європейські держави, мотивуючи зрадливістю московської політики і бажанням Москви придушити українську свободу.

Гадячі на Унію.

§ 68. Але пориваючи з Москвою, Виговський рішив піти на унію з Польщею. Літом 1658 року він вів про це переговори у Варшаві через свого післанця полковника Тетерю, а в осени того року списав у Гадячі з представниками польського правительства трактат, на підставі якого Україна приступила до унії з Річчю Посполитою на основах більш менш подібних до того, як і Литва. Східня Україна (Чернігівщина, Полтавщина, Київщина з частинами Волині й Поділля) вступала в унію як окрема держава, („Велике князівство Руське“, подібно як „Велике князівство Литовське“), з своїм власним, вибраним усіма станами гетьманом, своїми міністрами, фінансами (окремою монетою), з власним військом, якого мало бути 40.000 (30.000 козаків і 10.000 наємного війська). Православна віра мала бути цілком урівноправнена з католицькою, і київський митрополит з українськими єпископами мали засідати в сенаті. Сейм мусів бути спільний з представників Польщи, Литви й України. Окремими пунктами була встановлена на Україні воля слова і друку, зрівнання київської Академії в правах

з Краківським університетом і заснування ще одної української академії. Цей гадяцький трактат, в якому яскраво виявився політичний і культурний рівень української інтелігенції половини XVII в., зовсім не сподобався демократичним українським кругам, Запорожжю й народнім масам. Сама ідея нової спілки з Польщею, була дуже непопулярна і в нівець обертала всі заходи Виговського та його прихильників.

Перш за все довелось розпочати війну з Москвою. Війна з Москвою. Московські гарнізони було вибито з України, і тільки в Київі держалась московська залога. Москва вислала проти України велике військо під начальством князя Трубецького. Це військо весною 1659 року перейшло українську грядицю і обложило Конотоп, де замкнувся з двома полками хоробрий ніженський полковник Гуляницький. Своєю героїчною обороною проти цілої армії Гуляницький задержав москалів на кілька тижнів, поки наспів гетьман Виговський з своїм військом і з татарами. На річці Сосновці, недалеко від Конотопа, Виговський розгромив армію Трубецького. 30.000 москалів полягло на місці, багато попало в полон. Знищено було найкращі московські полки. Трубецький поспішно відступив на Путивль. Україна була очищена від москалів.

§ 69. Але народне незадоволення знищило всі наслідки цієї блискучої побіди. Кошовий отаман Сірко вдарив з своїми запорожцями на Крим, а потім і на Чигирин, гетьманську столицю. Татари покинули Виговського, а він сам мусів поспішити на правий беріг Дніпра. Народ, незадоволений спілкою з поляками, повстав у кількох місцях. Пішла чутка, ніби гетьман оддає знову народ український в польську неволю. Бачучи, що починається кривава усобиця, Виговський зрікся булави, і на раді в м. Германівці (на Київщині) знов було вибрано гетьманом Юрія Хмельницького. Тепер старшина, бачучи, що про унію з Польщею нема що й думати, рішила вернутись до спілки з Москвою, але по змозі на вигідніших умовах. Одначе князь Трубецький,

який скористувавшись з розрухи на Україні, зайняв Лівобережжя і прихилив до себе багато простого козацтва, ворожо настроєного до старшини, заманив у свій табор гетьмана з старшиною і змусив прийняти умови, які були повторенням перяславської, але вже з де-якими змінами, некорисними для України: гетьман ставав у більшу залежність від царя, а воеводи московські з залогою мусіли окрім Києва стати ще в Чернігові, Ніжині, Перяславі, Умані й Брацлаві.

Чуднівська
кампанія.

Козацька старшина пристала на ці умови тільки з примусу, і це скоро виявилось. Наслідком розірвання гадяцької умови було відновлення війни з Польщею. Поляки знову війшли в спілку з татарами. Сполучене українсько-московське військо вирушило під команду Шереметева на Волинь, а Юрій Хмельницький спішив йому на поміч з півдня. Але поляки з татарами розбили Шереметева коло м. Любара на Волині, не допустили Юрія Хмельницького злучитись з москалями і під м. Чудновим примусили москалів капітулювати. Тоді Хмельницький відступив од Москви і заключив умову з поляками про нове поєднання України з Польщею. Сталось це в 1660 році.

Одначе це повело тільки до розколу серед козацтва і серед усього українського громадянства. Лівобережні полки, тероризовані присутністю московського війська, не хтіли прилучатись до Польщі. На чолі їх став наказний гетьман Яким Сомко, полковник перяславський і тримався спілки з Москвою. На правому березі держався Юрій Хмельницький, але народні маси були дуже незадоволені його спілкою з поляками, а особливо докучали всім татарські загони, які тепер ставали знову ніби спільниками українців, позваляли собі страшенно грабувати людність і забирати людей у неволю. Нарешті Хмельницький, бачучи, що не може заспокоїти країну, і завести в її якийсь лад, склав булаву, і сам постригся в ченці в печерському монастирі в Києві. На його місце старшина вибрала полковника Павла Тетерю, щирого прихильника спілки з Польщею (1663).

§ 70. Тимчасом і на лівому березі Дніпра не міг встановитись лад. Тут повстали дві партії, одна — старшинська, на чолі якої був Сомко і яка стояла за можливо широку автономію України під Московським протекторатом, і друга — народня демократична, яку піддержувало Запорожжя. Проводирі цієї останньої партії готові були йти і на політичні уступки Москві, аби тільки не попустити влади старшині з її шляхетсько-панськими тенденціями. На раду під Ніжином, яка мала вибрати гетьмана в присутности царських послів, прибув запорожський кошовий Іван Бруховецький і привів з собою багато запорожців і козацької „черні“, що стояла разом з запорожцями. Вони скликали велику „чорну“ раду, побили старшину, арештували Сомка з його́ близькими прихильниками і вибрали гетьманом Бруховецького. Царські послі взяли сторону Бруховецького, оповістили Сомка зрадником, і йому було одрубано голову, разом з полковником ніжинським Василем Золотаренком та іншою старшиною. Бруховецький зараз же настановив на полковницькі та інші уряди людей з своєї партії і присягнув на вірність цареві.

Таким чином з вибором на лівому березі Бруховецького козацька Україна розпалася на дві частини, на два гетьманства: лівобережне і правобережне. Польща зробила тоді спробу вернути собі лівий беріг Дніпра, і сам польський король з військом і з козаками гетьмана Тетері вирушив з початку 1664 року за Дніпро. Він дійшов, палячи й руйнуючи по дорозі українські міста, аж до Глухова, але облога цього міста ватримала його на кілька тижнів. Тимчасом надійшли москалі й Бруховецький, і королю довелось одступати назад, в напрямку на Новгород-Сіверський та на Литву. При переправі через Десну його дуже погромив Бруховецький. Після того поляки вийшли з Сіверщини. Це був останній польський поход на лівобережну Україну. Тимчасом як король воював на лівому березі Дніпра, польський генерал Стефан Чарнецький втихомирював народне повстання, яке вибухло проти поляків на правому

Внутрішній розлам серед козацтва.

Поход короля Яна-Казимира на лівобережну Україну.

березі. З страшною лютістю нищив Чарнецький городи та села, вирізував усю людність, він узяв Чигирин і Суботів, де звелів викинути з домовини кістки Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, щоб помститись хоча б над мертвими ворогами Польщі. Поруч Яреми Вишневецького це був один з найлютіших катів українського народу.

Гетьман Петро
Дорошенко.

§ 71. Але з великими труднощами держались поляки й на правому березі Дніпра: раз-у-раз підіймались проти них народні повстання, до яких приставали і козаки. Нарешті в 1665 році гетьман Тетеря, бачучи безнадійність своєї спілки з поляками, зрікся булави і виїхав у Польщу. Правобережна Україна увільнилась тоді від поляків. Якийсь час козаки вибирали то одного, то другого гетьмана, які взаємно скидали оден одного поки в осені 1665 року не вибрано за гетьмана полковника Петра Дорошенка, якого піддержували й татари. Це був унук гетьмана Михайла Дорошенка, людина відома й поважана серед козацтва, добрий воїн і зручний політик. Він був щирим побірником самостійности України, яку хотів бачити в її широких етнографічних границях од Карпатів до Путивля. Його піддержувало й духовенство на чолі з київським митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, якого перед тим поляки продержали два роки в тюрмі, захопивши в Києві разом з Юрієм Хмельницьким, що постригся був там у ченці (див. § 69). Митрополит переїхав тепер на життя до гетьманської столиці Чигирина.

Пляни Доро-
шенка.
Андрусовська
умова.

Обєднавши під своєю рукою спочатку правобережну Україну і маючи за собою поміч татар та турків, Дорошенко почав думати про приєднання і лівобережної України. Гетьман Бруховецький повів там політику повної покірности перед Москвою. Він поїхав сам у Москву, оженився там на дочці московського боярина, сам одержав боярський чин і предложив царському правительству, щоб воно скрізь настановило по Україні своїх воєвод, щоб узяло в свої руки збирання доходів, щоб з Москви на Україну було прислано митрополита . . . Коли він повернувся на Україну,

його стріло загальне обурення. Коли ж поприїздили ще московські воєводи та почали вводити свої порядки, виникло отверте незадоволення, Бруховецького називали зрадником і почали покладати всі надії на Дорошенка. З свого боку й Москва, бачучи, як трудно вдержати в своїх руках усю Україну і гадаючи, що на лівобережжю їй вдасться укріпитись тепер як слід, згодилась відступитись від решти України: в кінці 1667 року вона підписала з Польщею перемирря в селі Андрусові на Білорусі; по умовах цього перемирря за Москвою лишилась тільки лівобережняя Україна з Києвом на правому березі. Ця умова була страшним ударом для українців, які гірше всього боялись, щоб їхній край не розірвано було на двоє, і це як раз тепер сталось. Цим самим Москва порушувала свою стару умову з Богданом Хмельницьким — визволити всю Україну з-під польського ярма.

§ 72. Дорошенко рішив використати народне незадоволення з московської політики Бруховецького і об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра. Тимчасом і сам Бруховецький, побачивши, куди завела його покірність царському уряду, оповістив повстання проти Москви. Народ кинувся бити москалів і вигонити московських воєвод. Тоді Дорошенко весною 1668 року вирушив сам на лівий беріг Дніпра. Скрізь народ вітав його з великою радістю. Коли Дорошенко надійшов до табору Бруховецького коло м. Опшні на Полтавщині, козаки вбили Бруховецького і перейшли до Дорошенка. Таким чином Дорошенко зробився гетьманом обох боків Дніпра і злучив знову Україну до-купи. Але він не зумів вдержатись на цьому становищі. В рішучий момент він виїхав до дому, до Чигирина, куди його викликано було по семейних справах. З цього скористувались люде, які все ще думали, що краще держатись московської протекції, виторгувавши тільки в Москві як найширшу автономію для України. На чолі цих людей стояли полковник Демян Многогрішний, якого Дорошенко залишив своїм наказним гетьманом, і архієпіскоп чернігівський

Повстання
проти Москви.
Демян Много-
грішний.

Лазарь Баранович. Московське військо тим часом вступило в межі Сіверщини і почало її завойовувати. Тоді лівобережна старшина зіхалась до Новгород-Сіверського, вибрала гетьманом Многогрішного і той зараз же почав переговори з Москвою. Вже в початку 1669 року в Глухові було списано умову, по якій Україна мала знову вступити під московську протекцію з тим, щоб московські воеводи сиділи тільки в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі й Переяславі і не втручалися зовсім у внутрішнє українське життя. Більша частина лівобережних полків пристала до цього. Тільки на південній Полтавщині держались ще якийсь час Дорошенка. Так знову розпалась козацька Україна.

Михайло
Ханенко.

Становище Дорошенка захиталось тепер і на правобережній Україні. На Запорожжю, де не розуміли широких плянів Дорошенка, почали виступати різні претеденти на гетьманську булаву, які каламутили народ і ворохобили проти Дорошенка то в одному, то в другому місці. Особливо небезпечним зробився уманський полковник Михайло Ханенко, який почав накладати з поляками, через що Польща признала його гетьманом. Його піддержували й запорожці з своїм славним кошовим отаманом Іваном Сірком. Вони втягли Дорошенка в боротьбу з Польщею. На правобережній Україні почались дуже смутні часи. Народ не знав кого слухатись, кого визнавати. І Дорошенко і Ханенко закликали до себе на службу татар, і ті дуже нищили край. Знов же таки й поляки впять появились на Україні і дуже знущались над народом. Дорошенко спочатку був одбився од поляків, але скоро побачив, що силами самої знищеної правобережної України йому не вдержатись серед ворогів, які оточували його з усіх боків. Хоч як непопулярною серед українського народу була думка про турецький протекторат, але Дорошенко мусів звернутись до неї, бо не бачив другого способу, як одбитись од Польщи і зібрати до купи розшарпану Україну. Він уважав, що турецький протекторат не буде зовсім перешкоджати державній самостійности України та її вільному

розвитку. Через те він ввійшов у тісні зносини з турецьким султаном і умовив його розпочати війну з Польщею.

§ 73. Турецький султан Магомет IV, весною 1672 року вирушив з великим військом на Україну. Він перейшов Дністер коло Хотина і під Камянцем сполучився з українським військом Дорошенка. Камянець вважався одною з найміцніщих кріпостей свого часу, але не витримав облоги і через кілька тижнів піддався Султану й Дорошенкові. Тимчасом Дорошенкові козаки й татари розбили відділи польського війська й козаків Ханенкових. З - під Камянця султан з Дорошенком рушили до Галичини. Польща не могла більше боротися і новий польський король Михайло Вишневецький (син Яреми), обібраний перед тим замість Яна - Казимира, що зрікся престола, мусів замиритись з турками й скласти в Бучачі р. 1672 умову, по якій зрікався України і відступав Поділля туркам та ще зобов'язався що - року платити їм дань.

Війна України
й Туреччини -
Польщею.

Так удалося Дорошенкові одбити від поляків правобережну Україну. Тепер треба було думати про те, щоб знову зеднатись з Україною лівобережною. Дорошенко був готовий признати зверхність московського царя, аби тільки Україна була вся вкупі й мала повну автономію в своєму внутрішньому житті. Але в Москві боялися такого самостійного й рішучого гетьмана як Дорошенко, та до того проти нього виступав і новий лівобережний гетьман Іван Самойлович, якого вибрала старшина, заарештувавши гетьмана Многогрішного й вивезши його до Москви: старшина не злюбила Многогрішного за його різку вдачу й видала Москві, обвинувативши в зраді, на Сибір. Самойлович сам хотів стати гетьманом обох боків Дніпра і через те інтригував перед Москвою проти Дорошенка. Тимчасом знов погано пішли справи і на Правобережжю. Польща одійшла після першого переляку, нав'язаного турецьким погромом, і знов почала воювати з турками. Їй помагав запорожський кошовий Сірко, нападаючи на татар. Знову виступив і Михайло Ханенко на Уманщині. Талановитий

польський гетьман Іван Собеський побив турок під Хотиним, так що вони з великим трудом держалися тільки в Кам'янці, Барі та Немирові. Та найгірше було те, що народ був дуже незадоволений спілкою з турками та татарами. І ті й другі не шанували християнських святинь, а татари страшенно нищили й руйнували все на своїм шляху і забирали людей у неволю. Багато сел і городів одпадали від Дорошенка й переходили на бік Ханенка; Дорошенко посилав своє військо привертати їх до послуху і тяжко карав за перехід до Ханенка. Правобережна Україна руйнувалася страшенно, і народ проклинав Дорошенка, вважаючи його за головного винуватця свого нещастя й усієї руїни краю.

Війна Дорошенка з Москвою й Самойловичем.

Нарешті й Самойлович з козаками та з московським військом виступив проти Дорошенка (1674). Більшість козацьких полків правобережної України без бою признала його своїм гетьманом. Становище Дорошенка зробилось критичним і він уже готовий був зріктись булави на користь Самойловича, але в той час на його бік перейшов Сірко з запорожцями й умовив не піддаватись Самойловичу. Сірко перед тим був арештований Самойловичем і засланий москалями на Сибір. Коли загрожувала Москві турецька війна, його вернули на Україну, і він тепер зробився ворогом Москви. Дорошенко ще раз спробував боротись за своє гетьманування і закликав на поміч татар та турок. Року 1675 Самойлович прийшов з військом і обложив Дорошенка в його столиці Чигирині; але пройшла чутка, що йдуть турки й татари на поміч, і Самойлович одступив за Дніпро. Та це мало поправило справу. Край був зовсім зруйнований. Народ почав тікати за Дніпро й оселятися на лівобережній Гетьманщині, або ще далі, в московській Слобожанщині. Уже й Ханенко покинув своє гетьманування і переселився на лівий беріг Дніпра. Дорошенко сидів з кількома тисячами вірних йому козаків майже серед пустині. Нарешті він побачив, що вже нема за що й боротися: правобережна Україна обернулася в руїну. Тоді він рішив добровільно зріктись булави, і коли Самойлович в осені 1676 р. знову

прийшов під Чигирин, він здав йому свою столицю без бою й зрікся свого гетьманування. Йому дозволено було жити на Україні — в Сосниці на Чернігівщині, але московське правительство, боючись залишати його на Україні, викликало його до Москви і більше вже не пустило до-дому. Так він і помер на почесному засланні в селі Ярополчі під Москвою (1698 р.).

§ 74. Здачею Дорошенка ще не закінчилася боротьба за правобережну Україну. Турція не хотіла зріктися її на користь Москви і прислала військо добувати Чигирин. Перший раз на поміч Чигирину прийшли гетьман Самойлович і Шереметев і одбили турок. Але турки явились з більшими силами на другий рік (1678), і після довгої й упертої оборони московсько-українська залога покинула місто, зірвавши кріпость. Підчас страшного вибуху порохових складів загинуло багато турок. Гетьманська столиця лежала в руїнах. Самойлович звелів позганяти решту української людности за Дніпро й оселив її по-над річкою Ореллю (в теперішній південній Полтавщині). Турки запанували над пустинею. Проте вони зробили спробу її заселити і відновити тут хоч якесь життя. Вони згадали за Юрія Хмельниченка, якого забрали були до Царь-Городу підчас свого походу на Україну в 1672 році; тепер звелили царь-городському патріархові зняти з його чернечий стан, оповістили його князем Сарматії (так химерно називали вони правобережну Україну) і вислали його з невеликим відділом наємного війська правити спустошеним краєм. Хмельницький осівся в Немирові, але почав так жорстоко поводитися з людьми, що самі турки скинули його з князування, судили в Кам'янці і там же покарали на смерть. Тоді турки віддали край під управу молдавського господаря Дуки, і той почав на-ново кольонізувати спустілу Україну, закликаючи назад утікачів і переселців, але його діяльність перепинили поляки.

В 1681 році сталась умова спочатку між Польщею й Москвою, а потім і між Москвою та Туреччиною. Новий

Чигиринська
війна 1677-1678
років.

Замирення
Москви з Польщею
і Бахчисарайська умова.

польський король Ян-Собеський (вибраний р. 1676 по смерті Михайла Вишневецького) уложив з Москвою „вічний“ мир, згодившись на уступку їй Києва та лівобережної України. А з Турками Москва замирилась в Бахчисараю на тому, щоб не займати правобережної України й не робити спроб її заселяти: вся земля між Дніпром та Бугом мала залишитися пустою. Але Польща не вважала себе звязаною що до правобережної України ніяким договором і почала наново її заселяти. Ян Собеський готовився до нової війни з Туреччиною і справді розпочав її р. 1683. Він почував потребу в козацькому війську і заходився наново кольонізувати Київщину, устанавляючи там козацький лад. По давньому звичаю місцевість поділено на полки, на чолі яких поставали полковники, котрі й почали закликати своїх людей на нові оселі, які здебільшого будувалися на руїнах колишніх селищ. Головою цього кольонізаційного руху зробився фастовський полковник Семен Палій. Народ дуже охоче повалив з ріжних сторін: з Волині, Поділля, Полісся, верталися втікачі з-за Дніпра, і за короткий час правобережна Україна почала оживати. Але як тільки край залюднився, польські пани почали заявляти претензії на свої давно втрачені маєтки. Та людність і не думала коритись панам, а Семен Палій повів політику таку, щоб приєднатися до лівобережної Гетьманщини. Але ці змагання виявилися отверто вже при кінці XVII століття.

Гетьман Іван
Самойлович.
Кримські по-
ходи.

§ 75. Гетьман Самойлович провадив на лівобережжю політику повної згоди з Москвою і заслужив цим собі велику прихильність царського уряду. Він сприяв тому, що київську митрополію поставлено в залежність від московського патріарха. Коли помер в Чигирині митрополит Йосиф Тукальський, заходами Самойловича вибрано його заступником луцького єпископа, князя Гедеона Святополк-Четвертинського, котрий і згодився признати над собою зверхність Московського патріарха (1685). Московський уряд добився того, що турки примусили царь-городського патріарха згодитись на те, щоб зріктися своєї зверхности

над українською церквою. Таким чином українська церква позбулась своєї автономії, бо залежність від сусіднього московського патріарха була вже зовсім не те, що від далекого царь-городського. В своїй внутрішній політиці на Україні Самойлович цілком піддержував інтереси козацької старшини, яка зробилась уже справжньою привилеюваною клясою, скупчила в своїх руках великі земельні маєтності й почала примушувати селян одбувати на неї різні повинности, так як це було за панщизняних польських порядків. Але не дивлячись на це старшина не любила Самойловича, бо він досягши великої влади, почав дуже згорда ставитись до старшини, дуже запишався, пообсаджував найкращі посади своїми родичами і почав думати про те, щоб зробити гетьманство наслідственным у своєму роді. Це й привело Самойловича до загины.

На підставі союзу з Польщею, уложеного Москвою в 1686 році, обидві держави спільними силами мали почати війну з Туреччиною; в цій війні брали участь також Австрія й Венеція. Московсько-українське військо мали йти походом на Крим і завоювати його. Самойлович неохоче брався до цієї війни, але таки мусів узяти в їй участь з своїми козаками. Весною 1686 року велика московсько-українська армія під командою князя Василя Голіцина, улюбленця московської царівни Софії, що правила тоді державою, й гетьмана Самойловича, вирушила з України на Крим. Довелось іти багато сотень верст голим степом, де дуже важко було годувати велике військо. Почалась літня спека, трава вигоріла й кіннота, якої було найбільше в цім поході, почала дуже терпіти. Довелось вернутись назад. На другий рік знову пішли походом. І на сей раз, не вважаючи на поради Самойловича виступати раніше, вирушили пізно і поки дійшли до Чорного моря, почалась спека, татари запалили траву в степу, коні почали падати, люде тяжко мучились од спеки й поганого годування. Дійшли вже до самого Перекопу і мусіли знову вертатись назад. Це викликало незадоволення серед війська, а самому Голіцину

грозило великими неприємностями в Москві. Старшина козацька зміркувала це і, будучи давно незадоволена на Самойловича, подала Голіцинові донос на свого гетьмана, ніби він був у змові з кримським ханом і навмисно зробив так, щоб поход не вдався. Голіцин ухопився за це, бо було тепер на кого скинути вину за невдалий поход. Самойловича заарештували й вислали до Москви. Там без усякого суду його разом з старшим сином заслали на Сибір. Молодшого сина Самойловичового Грицька, чернігівського полковника, обвинуватили, ніби він замишляв „бунт“ проти Москви й покарали смертю в Сівську. Тимчасом серед козацького війська, що стояло табором у поході, виникли розрухи: рядові козаки збунтувались проти своєї старшини і багатьох повбивали. Тоді на річці Коломаку старшина скликала під охороною московського війська раду, де було вибрано гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Перед тим на ново уложено умову з Голіциним, як представником московського уряду; було підтвержено глухівські статті 1672 року з тими додатками, що царь мав затвердити за старшиною маєтності, які вже були в її руках, і що гетьман надалі не міг скидати старшину з урядів без царського дозволу. Цими статтями умови старшина хотіла закріпити свої матеріяльні інтереси й забезпечити себе од гетьманської самоволі; але це, розуміється, дуже зменшувало українську автономію.

Гетьман Іван
Мазепа.

§ 76. Гетьман Іван Мазепа був родом з української шляхти на Київщині. Родився він коло 1640 року й молодим хлопцем був одісланий для науки до Варшави, де його прийнято пажем до королівського двору. Тут він добув освіту й добре як на ті часи світське виховання. Він був дуже здібний і розумний хлопець, і вже в 1659 році його послали на Україну до козаків з дипломатичним дорученням. Він залишився на Україні, вступив до козацького війська і почав служити у гетьмана Дорошенка, в якого мав велике довірря. В 1675 році він попав у полон до Самойловича, але Самойлович оцінив здібности

Мазепа, його дипломатичний хист, і взяв до себе на службу. Мазепа зробив добру кар'єру і при лівобережному гетьмані і підчас кримського походу мав уже ранг генерального осавула. Це був чоловік польського виховання й європейської культури, великий український патріот, щирий прихильник православної віри й національної української просвіти. В своїй політиці що-до Москви Мазепа держався самої строгої лояльності, чим заслужив собі велике довірря й ласку московських царів. Але при тому він усе дбав, щоб не зменшувалась автономія Гетьманщини, старався приєднати до себе правобережну Україну; він надавав великої ваги утворенню сильної старшинської верстви, такої, як польська шляхта, і в її бачив опору української державности. Він пороздавав багато військових маєтностей старшині, скріплював її власть над простим козацтвом і над селянством, і за це його не любили в народі. За його правління виникало чимало селянських розрухів, які иноді приймали характер справжнього повстання. Народ був незадоволений монополією горілочного промислу, т. зв. „орендою“ (віддавано від держави в оренду право курити горілку для продажу й державних шинків), обурювався проти старшинської самоволі й утисків. Народне незадоволення знаходило собі співчуття й піддержку серед запорожців. В 1692 році військовий канцелярист Петрик Іваненко втік на Запорожжя і звідти підняв повстання проти гетьмана й старшини, покликав був навіть на поміч татар. Кілька років держав Петрик в тривозі гетьманський уряд, поки його не вбито, і тоді повстання було приборкане. З 1695 року новий московський царь Петро відновив війну з турками й татарами. Україні довелось взяти дуже жваву участь у цій війні. Гетьманські козаки ходили разом з царем на Азов, тимчасом як друге військо козацьке з гетьманом на чолі, вкупі з запорожцями, воювало проти татар і брало турецькі кріпости при Дніпровому лимані. Війни ці лягали важким тягарем на український народ, московські війська, які раз-у-раз переходили через Україну, чинили

всякі здирства й утиски; народ дуже хвилювався, і росло незадоволення народнє проти Москви. Але гетьман Мазепа вірно служив цареві, поки не побачив, що той зовсім не поважає автономних прав України і думає навіть цю саму автономію скасувати.

-----x-----

Громадський устрій і культурне життя на Україні в другій половині XVII століття.

§ 77. Козацький лад укріпився після війн Богдана Хмельницького й бувших по ньому гетьманів тільки на лівобережній Україні, яка зберегла свою автономію супроти Москви, хоча при кінці XVII століття ця автономія була вже значно скорочена. Цей устрій, звісний в історії під іменем гетьманського або Гетьманщини, проіснував більше ста літ та полишив і потому певні сліди в житті українського лівобережжя. Територію Гетьманщини склали після Андрусовської умови дві теперішні губернії на лівому березі Дніпра — Чернігівщина й Полтавщина — й місто Київ з невеликою округою на правому березі. Ця територія ділилась на десять козацьких полків: стародубський, ніженський, чернігівський, київський, прилуцький, перяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський. Як уже згадувалось вище (див. § 66) полковники мали владу військову й адміністраційну, так само як і вся инша полкова й сотенна старшина. За гетьманування Самойловича, а особливо Мазепи, старшина козацька перетворилася вже зовсім у привилейовану вищу клясу, сила якої була в політичній власті й землеволодінні. Після того як вигнано було ляхів з України за Хмельницького старшина позаймала багато порожніх ґрунтів і потім випрохувала собі підтвержуючі грамоти на ті землі від гетьманів і навіть царів. Землі спочатку було дуже багато і ставало всім. Окрім землі, зайнятої посполитими (так називали тоді селян), козаками, старшиною, окрім земель монастирських, було ще багато вільної землі, яка вважалась власністю

Політичний і громадський устрій Гетьманщини.

усього „війська запорожського“, як іменували себе по давній традиції гетьманські козаки; з цієї землі гетьмани роздавали ґрунти й маєтності старшині за різні „заслуги військові“. Роздавання це пішло так швидко, що скоро вже не ставало вільних земель, і старшина почала випрохувати собі землі заселені, і селян, що вже жили на тих землях, стала примушувати одбувати собі „послушенство“, себ-то віддавати певне число робочих днів на нового „власника“ маєтку. Коли на правобережжю настала руїна, багато людей подалось звідти на лівий беріг, і старшина оселяла втікачів на своїх ґрунтах під іменем „підсусідків“, які дуже скоро потому повертались у „підданих“ і мусіли одбувати „послушенство“. Збільшувала свої маєтки старшина й скуплею козаких ґрунтів, а через те, що законом це не було дозволено, записувала козаків у посполиті; часом такі козаки, не бажаючи ходити в далекі й тяжкі походи, добровільно згожувались переписатися в посполиті, щоб сидіти тихо на місці. Була ще одна категорія маєтностей, які входили в склад військових земель і називались ранґовими: це були маєтності, які були приписані до певного „ранґу“ — військової посади. Маєтностями цими старшини могли користуватись, поки займали певну посаду; але вони старались задержувати за собою маєтності й тоді як виходили з посади, збувались ранґу; на цьому ґрунті бувало багато зловживаннів. Так ріжними способами старшина козацька збрала в своїх руках величезні маєтності, а селян — посполитих помалу повернула в своїх „підданих“. Це ще не була кріпаччина, така як у Польщі або в Московщині, але справа хилилась до того. Московське правительство сприяло таким змаганням старшини; царі охоче видавали грамоти на маєтки, бо розуміли, що цим прив'язують старшину до себе і що заняті турботами про свій матеріальний добробут, заінтересовані в справі забезпечення за собою маєтностей, старшини будуть податливіщі й що-до автономії. Так воно й бувало, як наприклад підчас переговорів на Коломаку в 1687 році (див. § 75).

Знов же таки Москві було на руку, що на Україні заводяться порядки подібні до тих, що були в їй самій що-до становища селянської маси. Москва дуже зручно використовувала той антагонізм, що повставав у Гетьманщині між старшиною й простим козацтвом та селянством, виставляючи царя в очах народа ніби заступником перед старшинськими кривдами, а старшину манила скріпленням її соціального й економічного становища, як що вона буде вірна цареві й не обстоюватиме за широку автономію України.

§ 78. Завдяки тому, що після Многогрішного наступив спокій на Гетьманщині, тут почало налажуватись господарське й торговельне життя. Україна почала входити в торговельні зносини з чужими краями, український хліб та український товар знайшли собі шлях до Польщи, до Шлеску та до Балтійського моря через Литву, Гданськ і Королевець. На Україну, як було колись, почали переселятись купці з різних сторін: німці, вірмени, жиди, греки, — в Ніжині заснувалась ціла грецька кольонія. Осередками торговельного життя зробились міста північної України — Ніжин, Стародуб, Кролевець, Глухів. Тут як на півночі, де було багато лісів, почав зароджуватись й промисел, але він мав характер ремісничого виробу й не виходив поки за межі задоволення місцевих потреб (шклянні вироби, ткацтво, гончарство). Більші міста, користуючись з маґдебурського права, не залежали від козацької управи, мали свій виборний уряд і суд.

Господарське
й економічне
життя Геть-
манщини.

Законами, на підставі яких укладались соціальні поняття й нормувались юридичні відносини, служив давній Литовський Статут, але поруч його жило звичаєве козацьке право, щиро демократичного характеру, з виборними принципами. Полковий козацький суд, так само як і виборні міські та сільські громадські суди, відзначались широкою прилюдністю й гуманним трактуванням злочинців, не вважаючи на те, що в теорії була принята смертна кара. Цим наші громадські суди корисно відрізнялись і від польських і від московських судів.

Судівництво.

Церква.

Українська церква на Гетьманщині по-малу втрачувала свою культурно-просвітну місію. Спочатку вище українське духовенство відстоювало дуже свою автономію супроти Московського патріярха, але опір його було зломлено, і з вибором у митрополити Гедеона кн. Четвертинського, українська церква стала підлягати московському патріархові (див. § 75). Духовенство на Україні од митрополита до сільського священника було виборне. Українські владики, архимандрити, а часто й міські протопопи брали жваву участь в політичному житті краю, ставляючи на бік то одного то другого гетьмана, впливали на їх вибір і на весь напрямок політики. Українські монастирі, які ще перед Хмельницьким мали значні земельні маєтки, зберегли їх після великої революції 1648 року і потім дуже поширили, випрошуючи собі ґрунти від гетьманів та царів, або скуповуючи їх, або нарешті дістаючи в дар по заповітах побожних людей. Засновувались і нові монастирі. Вже при кінці XVII століття в руках монастирів зібрались дуже великі земельні маєтки, на яких провадилось таке ж господарство, як і на старшинських, з тим же „послушенством“ монастирських „підданих“ селян.

Просвіта.

Просвіта на Гетьманщині піднялась на дуже значну ступінь. По прежньому її осередком була Київсько-Могилянська Академія, яка постачала вчених не тільки для українських земель, але й для Московщини, так само як видання київської печерської друкарні розходились по всьому слов'янському православному світу. Окрім Київської Академії повстали ще колегії в Чернігові й Переяславі, крім того середні школи існували при деяких монастирях, мужських і жіночих, а народні школи існували майже в кожному селі, як про це свідчать чужоземні мандрівники по Україні, котрі дуже підкреслюють високу культурність тогочасного українського населення. Були засновані крім Києва друкарні ще в Чернігові й Новгород-Сіверському, де друкувались книжки на різних мовах. Великий рух Хмельниччини викликав значний розвиток письменства і взагалі націо-

нального почуття, що виявилось в утворенні цілої літератури віршів і т. зв. козацьких літописей. Ці літописи (найбільш відомий-анонима, т. зв. Самовидця), засновані на знайомстві з рукописними джерелами й друкованими творами чужоземних авторів, являються вже зразком історії прагматичної. З духовних письменників і вчених на лівобережжю в другій половині XVII віку треба зазначити Іоанікія Галятовського, талановитого проповідника й автора теорії „казання“ (проповіді); Антонія Радивиловського; історика Інокентія Гизеля; архієпископа чернігівського Лазаря Барановича — вченого, публіциста і поета; Дмитра Ростовського, проповідника й історика церкви; з українських учених, які перейшли на Московщину, треба згадати Епіфанія Славинецького та Семена Полоцького. Окрім літератури світської й духовної, писаної штучною письменською мовою, процвіла надзвичайно народня поезія, яка залишила прекрасний цикл дум і пісень про Хмельницину.

Значного розвитку досягло в кінці XVII віку й мистецтво, спеціально будівництво. Витворився навіть особливий стиль, т. зв. „український барокко“, названий так через подібність до барокко західньо-європейського. В цьому стилі побудовано багато церков у Києві та по всьому лівобережжю, а так само і світських будинків. Виробився також подібний надзвичайно гарний стиль і деревляних церков, який мав поширення на всю Україну, східню і західню. Високо стояло українське мальовництво, а особливо ігравюра. Найбільшого розвитку мистецтво українське досягло за гетьманування Мазепи, щирого прихильника національної культури й щедрого мецената. Його коштами й заходами побудовано багато церков у Києві та по інших містах і реставровано деякі стародавні київські святині. Він же збудував і окремий корпус для Київської Академії, котру особливо любив і піддержував.

§ 79. Правобережна наддніпрянська Україна з самого початку Хмельнищини й до кінця XVII століття жила серед безперестанних війн і спустошень, які нарешті

Мистецтво.

Занепад
правобережної
України.

довели цей багатий і густо заселений край до справжньої руїни. При кінці 70-х років XVII століття майже все населення Київщини й східнього Поділля зникло, виселившись на лівий беріг, до Молдавії, на Волинь, і турецьке правительство, а потім польське, яке залишилось останнім господарем краю, мусли кольтонізувати край мов яку пустинню. Приходила на ново та сама українська людність, вертались утікачі й заселяли знову колишні міста й села. Але рoсташовуючись на старих пепелищах народ шукав вільного життя, вільної праці; та слідом за ним ішли польські пани й знову починали заводити своє панське право. Через те знову починалась боротьба, виступала нова козачина, і край не міг діждатися мирного спокійного життя. Само собою розуміється, що при таких обставинах важко було розвиватись культурі й просвіті. Все, що було заведено за старих часів і підчас коротких років затишку, було знесене; культурне життя українське пересунулось за Дніпро, до Гетьманщини, де були сприятливіші умови для його розвитку.

Слобідська
Україна (Сло-
божанщина).

В той час як на наддніпрянській Україні розпочалась завзята боротьба за вільне життя проти польсько-шляхетського ладу, український народ знову придбав для свого заселення великі простори землі на сході, втрачені за половецько-татарських часів. Ті землі — теперішня Харківщина й сусідні з нею частини Курщини й Вороніжчини, вважались на початку XVII ст. приналежними до московської держави, але вони лежали облогодом без усякого майже населення, крім пограничних сторожевих постів. Вже після перших козацьких війн з поляками, туди почали виселятись наші люде, тікаючи од польської неволі. Так в 1638 році вийшла ціла громада козаків з України з гетьманом Острянином (див. § 57). Московське правительство дуже охоче приймало цих переселенців, бо вони несли оборону грраниць, відбували сторожеву службу, зберігаючи свою козацько-військову орґанізацію. Особливо великий пересельський рух стався після невдалої Берестецької кампанії

1651 року: тисячі людей перейшли тоді московську границю й позакладали на нових місцях міста й слободи, через що весь край став називатись Слобожанщиною або Слобідською Україною. Тоді-то повстали міста Суми, Харьків, Охтирка, Ізюм, Острогожськ, які зробилися полковими центрами нового слобідського козацтва. Московське правительство увільнило це козацтво за його службу від податків і повинностей, залишило його організацію з поділом на полки й сотні з виборною старшиною, але держало його в безпосередній залежності від Москви, ведучи зносини з краєм і керуючи ним через т. зв. Слобідський „Приказ“ (так звались московські центральні інституції, ніби міністерства). За часів Руїни ще збільшилось число вихідців з України. Лівобережні гетьмани, особливо Самойлович, старались, щоб Слобожанщину було віддано під їхню управу, але Москва на це не пристала. Згодом на Слобожанщині взяла гору козацька старшина, почала збирати до своїх рук земельні маєтки і улаштовувати своє життя на зразок московського дворянства. Взагалі Слобідська Україна була під сильним впливом московського життя й порядків, хоч не переривала культурних звязків з Україною наддніпрянською й не губила почуття своєї національної спільности. Культурним осередком Слобідської України зробився Харьків, де пізніше, в першій половині XVIII віку, було засновано колегію, на зразок чернігівської й перяславської. Своім побутом Слобожанщина нічим не ріжнлася від Лівобережної Гетьманщини.

Західня Україна: Волинь, Галичина й Холмщина опинилась після упадку великого народнього руху за Хмельнищини в тяжкому стані. Козаччина розворушила ці пригноблені краї, де давно вже було придушене національне українське життя, особливо на Волині, яка була головною ареною боротьби за Хмельницького.

Селянські розрухи прокидались навіть у далекій Галичині, де ватаги „левенців“ пљондрували панські маєтки й

Упадок національного життя на Західній Україні в кінці XVII ст.

приставали до козацьких загонів. Але в міру того, як слабшав розмах козацької сили на наддніпрянській Україні, тратив свою силу й народній рух на заході. Польща здавила його, і ще з більшою силою почалось польщення й католичення українського народу. Українсько-білоруська книжна мова, яка подекуди ще вживалась по урядах на західній Україні й Білорусі, була сеймовою постановою при кінці XVII в. заборонена й замінена скрізь польською. Останки православної української шляхти, яка ще в першій пол. XVII в. грала певну роль в політичному житті польської держави й обороняла на сеймах православну віру, з кінцем століття майже поголовно спольщилася і не було вже кому боронити православія перед урядом. В 1676 році сейм видав цілий ряд обмежень проти православних; такі обмеження, наприклад, заборона державної служби й навіть права мешкання в певних містах, повторювались і пізніше. Силу опору православних в Галичині й на Холмщині було зломлено, і з кінцем століття там заведено унію: в 1700 році львівський владика Йосиф Шумлянський формально проголосив унію, підготовлену ще раніше, і став уніятським митрополитом. Перейняло унію й Ставропігійське брацтво, думаючи, що це може піднести українське міщанство з його упадку. Але львівський магістрат, який був у польських руках, не згодився поділитись своїми правами з українцями уніятами так само, як не хотів раніше визнавати прав за православними українцями. Унія була проведена в єпархіях львівській, перемишльській, холмській і подільській. Ще раніше (в 1649 році) заведено було унію на закарпатській Україні, не вважаючи на гарячі протести народу. Тільки Волинь, яка раз-у-раз підлягала впливові козацького руху, держалась вірною православію, і тільки в 1711 році волинська (луцька) єпархія перейшла до уніятських рук. Взагалі з упадком сильної автономної України над Дніпром занепадало й національне життя на Україні західній.

Мазепа й нова боротьба за самостійність України.

§ 81. В 1700 році московський царь Петро почав в спілці з Польщею й Данією війну проти Швеції, бажаючи здобути собі балтійське побережжя, щоб мати морську дорогу до західньої Європи. Хоча на основі трактатів, Україна мусіла посилати своє військо тільки для оборони краю, коли війна безпосередно точилась коло її границь, але царь Петро не зважав на ніякі трактати і втягнув Гетьманщину в цю війну. Мазепа мусів посилати на північ полки за полками, де їм доводилось воювати серед дуже тяжких обставин; багато людей гинуло від незвичного поганого клімату, від поганих харчів; московські генерали, під проводом яких мусіли перебувати українські військові відділи, поводитись з ними дуже погано і немилосердно, вживали не стільки до бою, скільки до всякої тяжкої праці, навіть для будування нових доріг, осушки болотяних місцевостей, копання каналів на Півночі. Ще тяжче прийшлося відчувати Україні цю війну, коли військові події перенесено було до Польщі. Шведський король Карл XII побив польського короля, Петрового спільника, Августа; тоді частина польської шляхти одріклась Августа й вибрала собі за короля польського маїната Станіслава Лещинського, який став на бік шведів; тепер ціла Польща поділилась на два табори: одні стояли за Августа, якого підтримував царь Петро, другі за Станіслава Лещинського, якого підтримував король шведський. Шведи побили прихильників Лещинського й дійшли аж до Львова. В 1704

Війна Москви з Швецією й участь в цій війні України.

році гетьман Мазепа з 40.000 українською армією мусів виступити на Волинь.

Прилучення
Правобережної
України до
Гетьманщини.

Шведська війна дуже заплутувала справу з правобережною Україною. Коли поляки побачили, що козаччина дуже укріпилась на правому березі, вони рішили її було зовсім скасувати, як тільки скінчилась в 1699 році війна з Туреччиною і коли було повернуто Польщі Камянець. Вони вже захопили в свої руки Брацлавщину, дуже жорстоко подавляючи всякий прояв народнього незадоволення. Але полковник Семен Палій, що став на чолі нової правобережної козаччини не піддавався й твердо держався, захопивши в свої руки важніші пункти в Київщині. Тимчасом почалась шведська війна, і увагу поляків було відтягнуто на північ. Коли Мазепа прийшов на Волинь, правобережні козаки прилучились до нього і вся правобережна Україна охоче перейшла під гетьманський „регімент“. Але Мазепа не довіряв Палієві й боявся його великої популярності серед народу. Він заманив Палія до свого обозу, заарештував його і видав москалям, обвинувативши в зраді. Царь Петро, який дуже вірив Мазепі, звелів заслати Палія до Сибіру. Ця подія зробила велике вражіння на народні маси й знайшла свій відгук в численних піснях, де всі симпатії по боці Палія, а Мазепі дуже докоряється за його вчинок. Царь Петро наказував Мазепі віддати правобережну Україну Польщі, але Мазепа під префектом, що серед поляків дуже сильна партія прихильників Лещинського й шведів, не випускав Правобережжя з своїх рук.

Україна й
Швеція.

§ 82. З 1706 року справи Московщини й її спільника Августа польського, дуже погіршали на війні. Карл XII побив Августа, і той в 1707 році зрікся польського трону. Всі сподівались, що тепер Карл XII може піти на Москву; гадали, що він пошле військо через Галичину на Україну, і через те царь Петро звелів укріпляти Київ; тоді то збудовано сильну кріпость на Печерську. Чим гірше стояли справи Москви, тим з більшою безцеремонністю поводився царь Петро з автономією України й використовував її

сили й засоби для боротьби з шведами. Великі козацькі відділи воювали на Білорусі, Литві, Лифляндії й Фінляндії Україна мусіла постачати хліб, всяку живність і підводи для московського війська. Ходили чутки, що царь Петро зовсім хоче скасувати автономію Гетьманщини, щоб легше було вживати її засоби, говорилося, що він в своїх політичних комбінаціях готовий її відступити Польщі, навіть комусь з західньо-європейських князів, щоб тільки поправити свої шанси на війні й придбати нових спільників. Все це примушувало козацьку старшину, яка стояла на чолі краю, задумуватись над будучністю України й шукати способів, як врятувати свою автономію. Врешті запанувала думка, що перед неминучим, як тоді здавалось, розгромом Москви, треба врятувати рідний край, заздалегідь розірвавши з нею звязок і шукати забезпечення самостійности України через союз з Швецією, — це була та сама ідея, яку мав ще Богдан Хмельницький. Старий гетьман, не вважаючи на небезпечність справи й на свою двадцятилітню вірність Москві, не завагався прилучитись до плянів старшини і навіть взяти на себе всю відповідальність, ставши на чолі справи.

Вже в 1707 році Мазепа завів потаємні зносини з польським королем з Карлової руки — Станіславом Лещинським. Справа велась в великій тайні, про неї знав гурток найблизших довірених людей, серед яких головну роль грав генеральний писарь Пилип Орлик, великий український патріот і вірний помічник Мазепи. Та вже в початку 1708 року знайшлись зрадники — генеральний суддя Василь Кочубей і полтавський полковник Іскра; з особистої неприязні до Мазепи вони подали царю донос про його зносини з шведськими спільниками. Але Петро не повірив тому, віддав Кочубея й Іскру під московський військовий суд у Вітебську, і там їх засуджено на смерть. Вирок було виконано на Україні.

§ 83. В осени 1708 року Карл XII рушив з Польщі через Литву й Білорусь на Московщину. Мазепа уже був

Поход
Карла XII на
Україну.

з ним у змові, але сподівався, що Карл піде просто на Москву, і що там вирішиться уся справа, що Україна уникне війни й руїни на своїй території і, коли Москву буде побито, оповістить себе знову вільною, незалежною державою в союзі з Швецією. Карл дійшов до Орши на верхньому Дніпрі в Білорусі, і звідти повернув несподівано на південь. Скоро виянилось, що він іде на Україну. Це зовсім не входило в плани Мазепи та його прихильників. Українське військо було розкидане невеликими відділами по всіх усядах і частиною по-за межами України. Народ не був підготовлений до повстання, бо вся справа велась дуже потай тісним гуртом старшини. Царь Петро вислав велике московське військо під команду генерала Меншикова на Україну — на поміч Мазепі, а сам з другим військом ішов позад шведів. Він нагнав коло с. Лісного на Білорусі корпус шведського генерала Левенгаупта, що вів свіжі сили й віз артилерію та запаси для головної армії; завдяки великій чисельній перевазі над шведами, Петро побив Левенгаупта, і той мусів покинути москалям свою артилерію й обози. Ця перемога дуже підняла дух москалів і була великою втратою для армії Карла, який тепер усі надії покладав на ті запаси, що він знайде на Україні. Пізньою осінню вступили шведи на українську територію в межах стародубського полка. Царь Петро обійшов їх попереду і поспішав на Україну. Меншиков підійшов близько до Мазепиної столиці Батурина й викликав до себе Мазепу. Настав для Мазепи критичний момент. Він зтягав свій виїзд до московського війська, скільки міг, прикидаючись тяжко хворим; коли ж Меншиков був од Батурина всього в двох днях переходу, то Мазепа залишив у Батурині залогом, а сам з 5.000 козаків і з старшиною вирушив на зустріч Карлу. Він переправивсь на правий берег Десни і сполучився з шведами.

Зруйнування
Батурина і
московський
терор на
Україні.

Тимчасом Меншиков підійшов до Батурина і тут тільки побачив, що Мазепа перейшов на бік шведів. Батуринці героїськи оборонялись під проводом хороброго

полковника Чечеля й начальника артилерії німця Кенігсека, але москалі зрадою добули місто. Меньшиков варварськи винищив не тільки залогу, але поголовно все населення Батурина, не жаліючи ні старого, ні малого, а потім спалив місто. Гарна гетьманська столиця обернулась в руїну. Оце зруйнування Батурина навело великий жах на усю людність Гетьманщини. Та москалі взагалі з наказу царя поводитись страшенно люто, щоб залякати український народ і вбити серед його всякий рух проти Москви. І дійсно через той московський терор багато українців, особливо з-по-між старшини козацької, які спочатку пішли були за Мазепою, почали переходити назад до московського царя.

Карл XII з Мазепою посувались усе на перед, на південь, пройшли поуз Батуринські руїни й стали на зиму між Ромном та Гадячем на Полтавщині. Козацькій старшині не вдалось підняти весь український народ проти Москви; вона вела свою справу потай, і через те, коли виявилось, що гетьман пристав до шведів, то народ був до цього зовсім не підготовлений. Та народні маси й прості козаки давно перестали вірити старшині й вважали її за звичайне панство, як були пани в Польщі та в Московщині. Тимчасом царь Петро скликав до Глухова старшину, яка зосталась на його боці і звелів вибрати нового гетьмана. Всі знали, що цареві хтілось бачити гетьманом Івана Скоропадського, полковника стародубського. Це була вже не молода людина, тихої, лагідної вдачі; спочатку він держався Мазепиного гурту, але потім, коли Москва сильною ногою стала на Стародубщині, він перейшов до царя. Його й вибрано було за гетьмана. Мазепу ж духовенство мусіло проклясти, ніби-то як зрадника й одступника од православної віри. Петро звелів навмисне ширити такі чутки про Мазепу між народом.

§ 84. Весною 1709 року шведи рушили дали на південь, щоб бути ближче до Криму, бо з ханом велися переговори про союз. Шведська армія дуже багато натер-

Кампанія
1709 року.

пілась підчас надзвичайно лютої зими; свіжих сил на допомогу їй вже не прибувало, тоді як Петро стягав усе, що тільки міг, щоб стати до рішучого бою. Одиноким придбанням шведів і Мазепи було те, що до їх пристало Запорожжа з своїм славним кошовим Костем Гордієнком. Запорожці до того часу не долюблювали Мазепи, вважаючи його політику недемократичною, але тепер вони прилучились до нього, щоб добути Україні самостійність. Запорожці розбили відділ московського війська під м. Веприком і недалеко від Полтави сполучились з армією Карла й Мазепи. Шведи облягли Полтаву, в якій засіла московська залога. Тимчасом царь Петро вислав військо на Запорожжа. В цьому війську був і полковник прилуцький Ґалаган, який зрадив Мазепі і пристав до царя. Сам колишній запорожець, Ґалаган провів москалів аж на саму Січ, що була тоді над річкою Чортомликом. На Січі було дуже не багато козаків, але вони хоробро одбивали всі московські атаки. Москалі взяли січовиків зрадою за допомогою Ґалагана. Не вважаючи на дане слово, що тим, хто піддається добровільно, не буде ніякого лиха, москалі вирізували всіх запорожців, які піддались; більша частина полонених була замордована найлютішими муками. Січ спалили до щенту й зруйнували весь запорожський край.

Полтавська
битва.

Карл задержався на кілька тижнів під Полтавою. Петро стягнув сюди своє військо, і 27 червня 1709 року стався рішучий бій. Москалі перемогли потомлене й змучене шведське військо; їх було вдвоє більше, як шведів, та й артилерії мали вони в десятеро більше. Карл був поранений в сутичці ще за кілька день до генерального бою, і 27-го червня його носили на носилках. Вороже ядро розірвалось коло його, він впав на землю, і шведи подумали, що його вбито. Це викликало серед них паніку, і бій був проганий. Карл з Мазепою подались швидче до Дніпра й переправились через нього коло Переволочни, помандрували степами і втікли до Бендер, були під турецькою владою. З ними втікла старшина, запорожці й кілька

сот шведів. Недобитки шведської армії дійшли з-під Полтави аж до Дніпра, але тут мусіли здатись, бо не було чим переправитись, а з-заду вже напирали москалі. Грізна колись шведська армія перестала існувати.

§ 85. Старий гетьман не витримав горя й помер у Бендерах в кінці 1709 року. На його місце весною 1710 року старшина й запорожське військо вибрали за гетьмана писаря генерального Пилипа Орлика. При цьому було списано конституцію української держави, яку все такі сподівались збудувати, визволившись з під Москви. По тій конституції заводилась „генеральна рада“, щось наче сейм з представників од усіх полків Гетьманщини; ця рада мала тричі на рік збиратись коло гетьмана; заводився новий, кращий лад у фінансових справах, заборонялось старшині чинити утиски простим козакам і посполитим, забираючи їхні ґрунти, або примушуючи до роботи, взагалі обмежувалась як власть гетьмана, так і самоволя козацької старшини.

Пилип Орлик
і його заходи.

Орлик був визнаний Швецією й Туреччиною. Карлу вдалось втягти у війну з Москвою турків. В 1711 році турки облягли були московське військо над річкою Пругом і трохи не захопили в полон самого царя. Але йому вдалось підкупити турецького візира і врятуватись з усім військом. Орлик з запорожцями, з тими козаками-гетьманцями, що зібрались коло його та з татарами ходив одбивати правобережну Україну, розбив вислане проти нього з лівого берега військо і дійшов був аж до Білої Церкви. Але тут йому не повелось. Скоро по тому Туреччина й Крим замирились з Москвою, й Орлик мусів одступити: Запорожці заснували свій кош в татарському степу недалеко від Дніпрового лиману й прожили тут 25 років. Орлик з українцями-емігрантами довго старався підняти проти Москви коаліцію європейських держав, щоб визволити Україну, їздив сам і розсилав своїх емісарів по важніших європейських дворах, але його заходи не мали успіху, і він помер на чужині. Москалі ще довго воювали

з шведами, та війна велась тепер уже на півночі і України безпосередньо не зачіпала.

Розгром
українського
життя наслід-
ком перемоги
Москви.

§ 86. Наслідки перемоги Москви над шведами були страшні для українського народу. Перш за все закріплено було розділ України по Дніпру між Польщею та Московією. Польща тепер придавила на своїй стороні козаччину й завела свої порядки, як колись було перед Хмельнищиною. Запорожжя зосталось під протекцією кримського хана, і з ним Москва заборонила всякі зносини. Тепер царь Петро повів таку політику, щоб не тільки скасувати автономію Гетьманщини, але щоб зруйнувати по змозі її силу, знищити її засоби, знесилити її населення. Тепер що-року стали висилати тисячі козаків і селян на північ, і тут вони мусіли копати канали й осушувати болота. Десятки тисячів українців гинули од холоду; тільки незначна частина верталась до дому німецькими каліками. Потім почали посилати українців під Царицин, копати канали між Волгою й Доном, де так само багато тисячів загинуло від тяжких умовин праці. Україна мусіла постачати провіант для московського війська, що року висилаючи тисячі підвід і величезні гурти худоби. Щоб знищити заграничну українську торгівлю, московське правительство заборонило продавати українські продукти куди-небудь окрім Московщини. На самій Гетьманщині розміщене було постовм велике московське військо, яке цілком утримувалось на українські кошти. Не рахуючись зовсім з умовами, які стільки разів заключались з Гетьманщиною, царь Петро роздав величезні маєтності на Україні своїм генералам, втручався в усі справи внутрішнього життя і навіть почав настановляти полковниками з москалів. Найкращі представники старшини, які стояли за автономію або й за самостійність України, пішли за Мазепою на еміграцію або загинули під катівською сокирою і на засланні в далекому Сибіру. Старий гетьман як умів і міг заступався за своїх земляків, але на його прохання не зверталось ніякої уваги.

В 1721 році гетьман Скоропадський помер. Тоді, не допускаючи вибору нового гетьмана, Петро призначив для управи краєм „Малоросійську колегію“ з шести душ, половина москвинів, половина українців. Головою колегії призначено бригадіра Веляминова. Кілька місяців терпіла старшина новий лад, нарешті вирядила до нової московської столиці Петербурга депутацію, щоб дозволено було вибрати гетьмана й вернутись до старого ладу, згідно з усіми попередніми договорами. На чолі депутації став полковник чернігівський Павло Полуботок, який по смерті Скоропадського zostався наказним гетьманом, а крім нього ще генеральний суддя Чарниш і писарь генеральний Савич. Але Петро звелів арештувати всю депутацію й вкинути до тюрми. Там Полуботок і помер після кількамісячної неволі (1724 р.). Тимчасом кілька десятків тисяч козацького війська було вислано в поход проти Персії, де знов багато їх загинуло від хвороб і важких умов походу. (1724—1726). Так платила лівобережна Україна за сміливу спробу Мазепи й його прихильників визволитись з-під московського панування.

§ 87. Коли помер царь Петро, а за ним і його наступниця цариця Катерина, і престол дістався Петровому внукові, молодому Петрові II-му, удалось на якийсь час знову вернути гетьманське правління; в Московщині запанувала на якийсь час партія, що не погожувалася з деякими реформами Петра I-го й скасувала де-що з них; рішено було також відновити гетьманство на Україні, року 1727 було вибрано за гетьмана старого полковника миргородського Данила Апостола, колишнього спільника Мазепиних замислів. Але його власть і значіння обмежено перебуванням у новій гетьманській столиці (у Глухові) царського резидента Наумова, та введенням до вищих інституцій Гетьманщини (генерального суду, скарбової управи) російських членів. Використовуючи часову прихильність вищих кругів російського двору, Апостол добився підтвердження української конституції (статей Б.

Гетьман Данило Апостол.

Хмельницького) під назвою „рішительних пунктів“, правда з значними обмеженнями гетьманської власти. На підставі цих „пунктів“ переведено деякі поліпшення в управі краєм. Комісія українських юристів почала працювати над уложенням збірника законів, видаваних за різні часи раніше; цей збірник був закінчений вже пізніше (1743 р.) під назвою „Права, по котрим судиться Малоросійський народ“. В основу його положено Литовський Статут і Магдебурське право; встановлено колбівальний (товариський) принцип в усіх судах і впорядковано судове діловодство (1730 р.). Зроблено було також загальний перепис і перевірку прав на володіння маєтностями (т. зване „Генеральне слідство о маєтностях“ 1729—1730 р.).

В 1731—1733 російський уряд для забезпечення південної границі від татар, які не переставали робити свої наїзди, рішив побудувати в степу між Дніпром та Донцем (по-над річкую Орелью й далі на схід) цілу укріплену лінію фортець. Цю лінію збудовано працею гетьманських і слобідських козаків та селян. Робота була дуже важка й поглинула багато жертв, хоч і не дала наслідків, яких од тої лінії сподівались. Далеко більш надійною обороною краю і взагалі подією важною для українського життя було повернення запорожців під російську владу. Запорожцям жилось погано під кримським ханом і по смерті Гордієнка, непримиренного ворога Москви, вони не раз заводили переговори про поворот на Україну. Але російський уряд не міг їх прийняти, не порушаючи договору з Туреччиною, бо по договору запорожці вважались турецькими підданими. В початку 30-х років відносини Росії й Туреччини почали знову загострюватись, і тоді російський уряд завів переговори з запорожцями. В 1734 році запорожці перейшли на бік Росії, поставили нову Січ на річці Базавлуці і з усіма своїми землями (т. зв. „Вольности війська Запорожського“, — теперішня Катеринославщина й частина північно-східньої Херсонщини) війшли в склад російської держави, зберігши одначе повну внутрішню автономію.

§ 88. На початку 1734 року помер гетьман Апостол. Мало російська Колегія. Російське правительство цариці Анни не допустило вибору нового гетьмана і знову встановило управу „Малоросійської Колегії“, зложеної на половину з росіян і українців, під керуванням царського резидента князя Шаховського. Знову відновилися тяжкі часи Петрового лихоліття: московські верховоди забрали в свої руки всю владу над краєм, тероризували старшину, духовенство й міщанство арештами та ріжними знущаннями, мучили українське населення воєнним постовм, тяжкими оборонними роботами й усякими здирствами. Починаючи з 1734 року, Росія вела війну з Польщею й Туреччиною. В обох цих війнах брали участь українські полки, які віддавались під команду російських генералів, котрі дуже погано з ними поводитися зовсім не жаліючи наших людей. Особливо тяжкі були походи в Крим 1735—1740 років; підчас останнього походу гетьманські козаки понесли в Криму великі втрати. Коли закінчилась турецька війна в 1740 році, то уряд турецький формально уступив Росії запорожські степи.

Певні полекши у відношенню російського уряду до Гетьманщини наступили за царювання Єлисавети. Головну роль в цьому відіграли її особисті відносини до українського козака з Чернігівщини Олекси Розумовського, який був придворним співаком у Петербурзі. Єлисавета полюбила його і пізніше навіть потаємно одружилась з ним. Він зумів здобути симпатії цариці й для України. Вже в кінці 40-х років обіцяла вона відновити гетьманський уряд, намітивши кандидатом на його молодого Кирила Розумовського, Олексієвого брата. Його вислано було для науки за-кордон, і коли він повернувся, було оголошено вибір гетьмана. Розуміється, старшина вибрала на раді в Глухові 1750 року Кирила Розумовського.

Гетьман Кирило Розумовський.

В Петербурзі скоро затвердили вибір Розумовського. Одночасно з тим під управу гетьмана віддано і Запорозьку Січ, звільнено московських урядовців, які займали посади на Гетьманщині, і взагалі відновлено давній геть-

манський лад, який був перед заведенням Малоросійської Колегії в 1722 році. Сам Розумовський був людина добра, лагідна, він любив свій рідний край, але змалку був відірваний від його, одвик од умовин українського життя, відчужився від його інтересів. Звикши до придворного життя в Петербурзі з його розвагами, він нудився в своїй столиці у Глухові і частенько їздив до Петербурга, а замість його краєм правила старшина. Він побудував собі в Глухові пишні палати і жив мов який володарь, оточений маленьким двором на зразок петербурського. За його гетьманування російські звичаї й обстановка життя дуже поширилися серед козацької старшини.

Громадський
устрій Гетьман-
щини в полов.
XVIII століття.

§ 89. За часів Розумовського остаточно сформувався громадський устрій Гетьманщини, який наложив глибокий відпечаток на все потомне життя краю й на довгі десятиліття багато в чому пережив навіть політичну автономію краю. На чолі уряду стояв гетьман, який мав у своїх руках верховну владу над краєм і його військовою силою. Але й Розумовський, так само як і його попередники Скоропадський та Апостол, був обмежений присутністю царського резидента, колишнього його вчителя, Теплова, котрий хоч і не мав тепер офіційного титула, але був головним посередником між гетьманом і петербурським урядом. Головна управа краєм була зосереджена в Генеральній Військовій Канцелярії, на чолі котрої стояв генеральний писарь. Вищою судовою інституцією краю був Військовий Генеральний Суд, — колегіяльна установа. Фінансова справа була в завідуванні Військового Скарбу, на чолі якого стояли два Генеральних Підскарбії, а при них Рахункова Комісія, яка служила цілям державного контролю. Генеральний Обозний з своєю канцелярією завідував арматою й кріпостями.

Край, як це установилось з часів Хмельницького, поділявся на полки-округи. Полків на території Гетьманщини, як ми знаємо (див. § 77) було десять. Козаків було в усіх полках коло 50 тисячів; вони ділились на дві кате-

горі: виборних і підпомощників. Полковників настановляв гетьман, але з часів Скоропадського бувало, що призначав їх і сам царь, навіть з-посеред москвинів. Полковники призначали сотників, так що принцип вибору в половині XVIII в. зовсім підупав. Взагалі на всі уряди призначалися кандидати тільки з поміж старшини, яка перетворилася в привелейовану верству і сама себе називала вже шляхтою або шляхетством, Утворилася спеціальна категорія т. зв. бунчукових товаришів і значкових товаришів, ніби кандидатів на старшинські уряди; поки такий товариш одержував якусь посаду, він вважався ніби за урядовця для доручень при гетьмані й при генеральній старшині.

Міщанство мало самоврядування, так звані магістрати, тільки по містах, що користувались магдебурьським правом. Інші міщанські громади, так звані ратушні, підлягали полковій або навіть сотенній управі. За часів правління Малоросійської Колегії з кн. Шаховським, коли було заарештовано митрополита Варлаама Ванатовича, зроблено спробу скасування київської митрополії. Пізніше знову призначено митрополита, але його значіння дуже вменшено залежністю від російського синоду, який почав втручатись у внутрішнє життя української церкви й духовенства. Одначе на Україні ще довго держався звичай вибрати священників і у своєму внутрішньому побуті українська церква зберігала багато старовини.

На скільки в другій половині XVII століття старшина козацька старалась закріпити за собою володіння земельними маєтками, на стільки тепер, в першій половині XVIII ст., вона домагалась закріпити за собою право на працю селян, т. зв. посполитих. Вона досягла того, що селяне втратили право вільного переходу й були звязані цілим рядом повинностей і податків, т. зв. послушенством своїм „державцям“. Це вже була кріпаччина, хоч ще не заведена формально законами, але фактично вповні переведена в життя за часів Розумовського. Народ не мирився добровільно з своїм поневоленням, не раз виникали цілі

бунти, але сили українського народу були підтяті довголітньою боротьбою, і він не мав уже змоги вибитись з ненависних кріпацьких порядків, які все міцніше й міцніше його поневолювали. Старшина козацька мріяла тепер тільки про те, щоб законом закріпити за собою своє „шляхетство“ й добути ті соціяльні права й привелеї, що їх вже почало здобувати дворянство російське, починаючи з царювання Анни (1730—1740). Вона тільки твердо трималась ще своїх прав політичних, яких росіяне не мали, своєї автономії, яка давала цілу Гетьманщину під їхню управу. Але російське правительство добре розуміло, що соціяльно-економічне панування в краї, а особливо право володіти землею, заселеною селянами й користуватись дурно з їхньої праці для старшини дорожче за автономію, і через те правительство цариці Катерини (1763—1796) зважилось зовсім скасувати автономію Гетьманщини, зрівнявши за те старшину в правах з російським дворянством.

Скасування
гетьманства.

§ 90. Цариця Катерина взагалі трималася політики тісного об'єднання з Московщиною всіх країв, що по прилученню до неї зберігали свій окремішній устрій. Особливо мала вона на оці Гетьманщину з її автономним ладом. Через те вона шукала тільки приводу, щоб скасувати гетьманство. Кирило Розумовський був одним з її прихильників, що допомогли їй захопити владу в свої руки, скинувши чоловіка Петра III-го, тому то Катерина мусіла бути обережною. Але скоро трапився їй привод: вона почула, що між старшиною козацькою збираються підписи під проханням до неї про залишення гетьманства в роду Розумовського, так щоб він міг передати булаву синові, як колись Богдан Хмельницький. Тоді Катерина заявила Розумовському, щоб він сам зрікся гетьманства, інакше йому буде лихо. Розумовський покійно виконав її волю і за це дістав у власність ті великі маєтності, якими користувався як „ранговими“ за свого гетьманування (1764 р.). Замість гетьмана було призначено знову, як уже було двічі, „Малоросійську Колегію“, з президентом

графом П. Румянцовим, який заразом призначався і „малоросійським генерал-губернатором“. Хоча в Колегії справи мали рішатись спільно усіма її членами, чотирма українцями й чотирма росіянами, але фактично всю власть одержав Румянцов, і йому Катерина доручила провести в життя реформи, котрі мали зовсім скасувати окремішній, особний лад життя Гетьманщини й зробити її звичайно провінцією Росії.

Поки що було залишено прежні українські інституції й козацький військовий устрій. Тимчасом Румянцов заходився робити „Генеральний перепис“ краю, щоб вияснити його заможність, його господарський стан і побут, щоб мати підставу для переведення дальших реформ. Серед простого народу розпускались чутки, ніби від нових порядків, які мають настати, буде йому лекше, і що його буде захищено від старшинських кривд та утисків. Але в дійности всі нові реформи, які перевело російське правительство в кінці XVIII в. на Гетьманщині, привели тільки до повного закріпощення селянства.

В 1767 році Катерина скликала була комісію з виборних представників від усього населення держави (за виїмком селян-кріпаків), щоб уложити новий збірник законів і почути про потреби населення й способи їх задоволення. Вибіраючи своїх депутатів до цієї комісії громадянство Гетьманщини — старшина, козаки, міщане, духовенство — наказувало їм домагатись відновлення давнього ладу по статях Богдана Хмельницького. Це змагання до автономії страшенно злякало Румянцова й він почав суворо переслідувати виборщиків, які давали такі накази своїм депутатам, арештовував їх, оддавав під військовий суд. Одначе українське громадянство таки стояло на своєму, на своїх автономічних домаганнях. Та сама комісія не довела ні до чого, роботи в їй ішли безсистемно, і Катерина скоро її розпустила. Переслідуючи автономістичний рух, Румянцов у той же час усіма способами старався стерти різницю в культурному побуті між

українською старшиною й російським дворянством, так мовити „зросійщити“ українську інтелігенцію, щоб тим самим улекшити дальші реформи, які були переведені трохи пізніше в дусі об'єднання з російським життям.

Скасування
козацького
ладу на Слобід-
ській Україні.

Майже одночасно з скасуванням гетьманства було скасовано останки окремішнього козацького ладу в Слобідській Україні. Козацький полковий устрій р. 1765 було скасовано, а з території пяти полків зроблено Слобідську губернію. Козаків повернено в звичайних селян, з яких тільки комплектувались гусарські полки, а некозацька сільська людність була обернута в кріпаків у маєтках козацької старшини, яка зробилась звичайними поміщиками, як і російські дворяне. Козацька людність спробувала протестувати, але ці протести були задавлені, а старшина за свою „вірність“ подіставала величезні маєтки з військових земель.

Зруйнування
Запорожжа.

§ 91. По скасуванні гетьманства й повернення Слобідської України в російську губернію зоставалась ще тільки одна область в межах російської держави, де українське життя зберігло свій давній демократичний характер в повній силі і тим самим ішло в розріз з усією політикою російського уряду. Це було Запорожжа. Після 1734 року Запорожжа в межах теперішньої Катеринославщини й трьох повітів Херсонщини ввійшло знову в склад російської держави (див. § 87). Ця територія, яка звалась „Вольностями Війська Запорожського“, була поділена на вісім округ — „паланок“, з центром в самій Січі або Кошу, що стояла тепер на річці Підпільній. Запорожжа задержало свій давній демократичний виборний устрій з поділом на курені, з рівністю всіх членів „товариства“, з виборною старшиною. Але крім звичайних членів січового товариства, які пробували у Січі, або по зімовниках (хуторах), і вели безсімейне лицарське життя, на землях запорожського війська почали селитися звичайні селяне-хлібороби з Гетьманщини, Слобідщини і навіть з польської України. Чим важче робилося становище „посполитих“ на Гетьманщині, тим сильніше

виявлявся цей переселенський рух, і на Запорозькій землі в другій половині XVIII століття жили уже десятки тисячів осілої людности, „підданих“ війська запорозького; по-над Самарою й Орелью виникло багато цвітущих сел і слобід з вільним хліборобським людом, який вносив тільки невеликий податок до скарбниці Військової.

Це дуже не подобалось російському уряду і було одною з причин, чому він наважився знищити Запорожжа. Правительство цариці Анни, а потім і Катерини II-гої вело війни з Кримом і Туреччиною. Запорожці брали дуже живу участь в цих війнах, ходили походом на Дніпрове гірло, впливали на своїх чайках у море і зробили дуже поважні послуги російській армії. Проте російський уряд дивився неприхильним оком на існування в межах держави вільної козацької республіки, яка служила останньою опорою й захистом для народніх рухів за волю для правобережної України й притулком для втікачів од кріпацьких порядків з Гетьманщини. Запорожська старшина, а особливо останній кошовий Петро Кальнишевський (1762—1775) дуже дбала за кольтонізацію запорозьких земель, і при кінці існування Січи вони вже мали коло 200 тисячів населення. Хоча запорозькі офіціяльно не приймали участь в гайдамацькому рухові на Правобережжю і навіть часом мусіли посилати на домагання російських властей свої команди, щоб розганяти гайдамацькі загони, але маса запорозького товариства спочувала гайдамацькому рухові; з-по-між запорозьців раз-у-раз виходили учасники й ватажки гайдамацьких ватаг, по запорозьких зімовниках, степах і лісах переходувались гайдамаки, дожидаючи слушного часу, щоб знову вийти на Україну. Через оце все виникали непорозуміння між запорозьцями й російським урядом, до якого раз-у-раз звертався уряд польський з скаргами на запорозьців. Ще починаючи з царювання Єлисавети уряд почав селити на запорозьких землях, на східній частині їх і на західній переселенців з Сербії, організованих в гусарські полки. Запорожці були дуже незадоволені поселеннями

цих сербів на своїх землях, і між ними й переселенцями раз-у-раз виникали сутички. Це також дуже загострювало відносини між урядом та Запорожжам.

Цариця Катерина наважилась знищити Січ і дожидала тільки кінця турецької війни (1769—1774), в якій запорожське військо було дуже потрібне. Запорожці давно вже передчували лихі заміри російського уряду і старалися бути наскрізь лояльними; вони раз-у-раз посилали свої депутації до Петербургу, запобігали ласки самої цариці й впливових вельмож, але це не помагало. Весною 1775 року російська армія, яка верталась з турецької війни одержала таємний наказ зайняти запорожські землі. Генерал Текелій підійшов з великим військом до Січи. Запорожці не бачили в переході російських військ через свої землі нічого небезпечного, це був шлях до Росії. Але Текелій несподівано оточив Січ боевим порядком і виставивши проти неї свою артилерію заявив, що Запорожське військо має бути скасоване. Частина січовиків, особливо молодші козаки, хтіли оборонятись, але старші, розуміючи безнадійність такої оборони, умовили їх піддатись добровільно. Частина запорожців встигла таки потай утікти на човнах вниз Дніпром до Чорного моря, решта розійшлась по краю, по своїх хуторах та селах.

Москалі зруйнували Січ і заарештували старшину з кошовим Калнишевським на чолі, не вважаючи на те, що вона обстоювала думку про те, щоб добровільно піддатись москалям. Російський уряд з надзвичайною жорстокістю поставився до цієї старшини. Калнишевського було заслано до Соловецького монастиря на Білому морі, де його замкнуто до самотної келії і там протримано двадцятьпять років; не випускаючи з камяного гробу ні на хвилину й не дозволяючи ні з ким говорити. Коли вже він осліп, оглух, коли йому було більше сто років, його випущено з келії, та він скоро помер (1803 р.). Писаря січового Глобу й суддю Павла Головатого заслано до Тобольська, де вони й загинули в тяжкій тюремній неволі.

§ 92. Зруйнувавши Запорожжа Катерина почала роз-^{Доля запорож-}давати запорожські землі, заселені й ті, що лежали облогом,^{ського краю.} московським панам. Роздавалися величезні маєтності, переважно ріжним вельможам і генералам, але давано землю й звичайним дворянам — дурно, з однією умовою, щоб протягом певного часу заселити ті землі, звичайно кріпаками-хліборобами. Переселців стягали з усіх сторін, самих ріжнародних національностей: селили москалів, болгар, греків, циганів, волохів, а особливо німців-менонітів, яким пороздавано землі в самому серці Запорожжа, наприклад, острів Хортицю. Таким чином ця щиро-українська земля одержала завдяки штучним заходам російського правительства надзвичайно мішане населення, а багаті, родючі степи запорожські здебільшого опинились в руках російських вельмож і поміщиків. Скоро по зруйнуванню Січи Росія прилучила до себе Крим (1783 р.), де скасовано було ханський уряд і зроблено з колишньої татарської держави звичайну російську провінцію. Новоприлучені краї віддано було під назвою „Новоросії“ під управу фавориту цариці Катерини генералу Потьомкину. Сей заходився закріпляти російське панування на чорноморському побережжю, почав будувати чорноморську флоту з військовими портами в Миколаєві й Севастополі, заложив цілий ряд міст, з яких одно, заложене па місті запорожського села Половиці над Дніпром і назване Катеринославом (1787), зробилось культурним і адміністраційним осередком нових російських провінцій сформованих з колишніх запорожських і татарських земель.

Та частина запорожців, яка покинула рідний край ^{Запорожці на Дунаї й Кубані.} підчас руйнування Січи, оселилась спочатку на Дніпровому Лимані коло Очакова, а потім, р. 1778, прийнявши формально турецьке підданство, виселилась на Дунай, і тут в його гірлах заложила нову Січ. Кілька тисячів запорожців прийняло австрійське підданство й оселилося над річкою Тисою в Банаті на Угорщині. Потім вони прилучились до задунайських січовиків. Не всі запорожці охоче покидали

Дніпро й виселялись на Дунай. Чимало їх залишилось і ріжними шляхами старалось повернутись на Україну. Російський уряд знав про це, і задумавши нову війну з Турцією, рішив утворити з запорожських недобитків нове козацьке військо, доручивши в 1783 році колишнім старшинам запорожським Антону Головатому, Харькові Чепізі та іншим набирати охочих до т. зв. „Чорноморського Коша вірних козаків“. Це військо, якого набралось по-над 16 тисячів, дуже допомогло москалям в новій турецькій війні 1787—1791 р., а як вона скінчилася (Росія прилучила тоді до себе побережжа Чорного моря між нижнім Дністром та Бугом і Кубанський край), то Чорноморським козакам одвели для поселення нові землі над річкою Кубаню, в трьохкутнику між Азовським та Чорним морями, де була колись українська кольонія Тмуторокань. В 1792 році перейшли Чорноморські козаки на Кубань і заложили тут місто Катеринодар. На нових місцях вони довго зберегали свій давній поділ на курені (до 1840 р.) та іменем колишніх запорожських куренів називали свої „станіці“, але почали жити вже не колишнім безсімейним життям, а поженилися й завели кожен своє господарство.

Остаточне скасування автономних порядків на Гетьманщині.

§ 93. Коли російське правительство побачило, що скасування Гетьманства й Січи не викликало ніяких серйозних рухів або протестів, воно заходило до краю касувати останки колишнього автономного ладу на лівобережній Україні. В 1781 році в Гетьманщині було заведено губерніяльну управу таку, як і по всій Росії; її було поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське з загально-російськими губерніяльними установами: замість Малоросійської Колегії тепер в кожній губернії адміністрацію мало відати „губернське правління“, скарбові справи — „казенна палата“; замість Військового суду — палата „уголовна“ й „гражданська“, замість колишніх судів земських та городських — суди повітові („уїздні“) та „нижні земські суди“; міщанськими справами стали завідувати губернські й повітові маїстрати.

В 1783 році скасовано було козацькі полки й козаків повернуто в окремих стан вільного селянства, з якого почали набирати полки „карабінерські“, звичайні регулярні полки російської армії. Старшину увільнено від служби, залишивши їй право вступати на нових основах до карабінерних полків. Того ж самого 1783 року правительство російське видало наказ, щоб селяне не сміли переходити з місця на місце, щоб не було перешкод в стягненню з них казенних податків. Цей указ формально затверджував кріпачину на лівобережній Україні, бо тепер селяне остаточно прикріплялись до своїх панів і віддавались під їх право, догляд, управу. Так його й зрозуміли на Україні. Старшина була цим задоволена й лекше мирилась через те з скасуванням давнього автономного ладу. Скоро вона формально добула собі права російського дворянства, до головного з яких належало право володіти кріпаками (указ того ж таки 1783 року). Дуже небагато з більш освіченої й патріотичної старшини журились з приводу нових порядків, як от Василь Капніст, що написав сумну оду на поневолення українського селянства. Але це були поодинокі голоси. Більшість давно уже почала шукати добробуту й карєри з ласки російського уряду й на його безпосередній службі. Ще з часів цариці Єлисавети українці почали за прикладом братів Розумовських вступати на московську службу. Підчас короткого царювання Петра III (1762—63) багато українців вступило до т. зв. „голштинських“ полків, які формувались для війни з Данією. За Катерини II-ої великої карєри досягли українці Олександр Безбородько (був канцлером), Д. Трошинський й Гр. Завадовський (пізніше були російськими міністрами). Це спонукало й решту старшини дивитись більше на Москву й Петербург ніж на Глухів, і звідти сподіватись собі великих і багатих милостей.

Руйнуючи стародавній автономний устрій Гетьманщини в обсягу військового й цивільного життя, не залишив російський уряд і української церкви. Року 1786 від українських

монастирів і від владик одібрано їхні маєтності й замість того положено їм невелике удержання від уряду. При цьому багато монастирів, які служили колись культурними осередками українськими й були звязані з пам'ятками нашої історії, було зовсім скасовано. На Україні було заведено такі ж церковні порядки як і у Московщині, чужі й незвичні нашому народові. Це повело до упадку великої сили філіантропічних закладів, т. зв. „шпиталів“ і добродійних брацтв, які існували при українських монастирях і церквах. Це відбилось і на повному занепаді народньої освіти, також звязаною з церквою й її вибираним мирянами духовенством.

Правобережна Україна під польським пануванням у XVIII столітті. Розділи Польщі й доля західньо-українських земель.

§ 94. Після заходів Мазепи прилучити правобережну Україну до Гетьманщини, що йому і вдалося було по заняттю Волині українською армією в 1704 році, царь Петро знову розбив це стремління українського народу до злуки усіх своїх частин: в 1711 році він звелів насильно зганяти народ з правого берега Дніпра на лівий, а в 1714 році здав полякам кріпость Білу Церкву й формально зрікся правобережної України. Зараз по тому поляки заходились заводити знову свої порядки й заселяти спустілу країну. Повторилися до певної міри часи після Люблинської унії. Колишні власники українських маєтків, порозшукавши свої давні грамоти й документи на право володіння, та й нові пани, що поскуповували за безцінь права на маєтки від прежніх власників, насувули на Київщину, Брацлавщину, Поділля й почали закликати селян, обіцяючи їм свободу од податків і повинностей на довгі строки. Знов почали виходити наші люде з київського Полісся, з Волині, навіть утікали з лівобережжа, й країна в короткий час вкривалася селами, хуторами, економіями. Заселилися колишні міста, понаїздили туди польські й жидівські купці, ремісники, торговельні агенти й панські фактори. Потяглися й католицькі ксьондзи й ченці, почали ставити по містах свої костьоли й кляштори (монастирі). Але польське правительство, як і колись, не зуміло завести ніякого державного й громадського ладу, навіть військової оборони краю, здавшись на великих панів — магнатів, які від себе організу-

Правобережна
Україна під
Польщею.

вали оружні відділи т. зв. міліції, яка складалась в значній мірі з козацьких відділів і мусіла охороняти спокій в краї; вони ставили своїх адміністраторів („губернаторів“) в осередкових пунктах своїх володіннів. Та головна річ була в тому, що український народ не хтів мовчки хилитися в кріпацьке ярмо, яке знову запанувало в пансько-селянських відносинах, як тільки минали льготні строки. Польське право не знало вільного селянина-хлібороба: воно знало тільки пана й кріпака. Український же народ шукав вільної праці на землі так щедро наповній кровію й засіяної кістками його предків, що полягли в боротьбі за волю. Ще живі були спомини й перекази тієї боротьби. Але вже не було в народі сили до загального протесту, не було вже козаччини, яка б послужила ядром для оружної сили. З лівого берегу, де чим раз більше запановували московські порядки, не можна було сподіватись допомоги. Запорожжа було далеко, а коли в 1734 році вернулось на старі місця, то вже було також звязане московською опікою.

Гайдамацтво.

Та народній протест знайшов собі вихід в формі так званих гайдамацьких рухів. Гайдамаки це були люде, що не могли миритися з кріпацькою неволею, кидали свої оселі, тікали в ліси або на степове пограниччя з Запорожжам, складали цілі ватаги або купи і потім вели партизанську боротьбу з польською адміністрацією в краї, нападали на панські економії, на містечка, а часом і на більші города, грабуючи й убиваючи представників польської адміністрації: поміщиків, арендаторів, жидів, купців, взагалі всіх, кого уважали за представників польського державно-громадського ладу. Польська адміністрація часами організувала цілі походи проти гайдамаків, стараючись знищити й зруйнувати їхні схованки в лісах; гайдамацькі ватаги часто знаходили собі притулок і захист на Запорожській території, не вважаючи на те, що запорожські власти офіційально мусіли ловити й карати гайдамаків. Часом гайдамаки ховались за Дністром, на молдавській

території і звідти робили свої наїзди на Україну. Простий народ і навіть духовенство, не тільки на правобережній Україні, але й в сусідній лівобережній спочував гайдамакам, вважаючи їх за борців за народню волю. Бувало не раз, як побачимо низче, що гайдамацькі рухи виливались в цілі народні повстання, які втихомирити власними силами Польща не мала змоги і зверталась за допомогою до російського уряду. До причин соціального характеру польсько-української ворожнечи на правобережжю домішувалась, як було й колись, ще справа релігійна. Поляки насаджували католицтво й унію і чинили всякі утиски над православ'єм. Тому-то народня ненависть оберталась проти католицького духовенства, особливо проти єзуїтів, та інших католицьких ченців, що позасновували свої монастирі й шкільні інституції на правобережній Україні.

Перше велике народне повстання, яке почалось з гайдамацького руху, піднялось на Україні в 1734 році, коли в Польщі счинився заколот з приводу обібрання нового короля по смерті Августа Саксонського. Польська шляхта поділилась на дві партії: одна стояла за вибір сина покійного короля, саксонського курфюрста Августа III, друга хотіла бачити на престолі Станіслава Лещинського, колишнього спільника шведського короля Карла XII-го. Росія піддержувала Августа III-го й вислала на правобережжя російські й українські полки піддержувати „саксонську“ партію. В народі пішла чутка, що москалі й гетьманці прийшли визволяти народ від панів. В різних місцях прокинулись гайдамацькі рухи, а на Брацлавщині полковник козацької міліції князя Любомирського Верлан підняв ціле повстання. Він захопив з одного боку кріпость Жванець на Дністрі, а з другого Броди на галицько-волинським пограниччю; його відділи розійшлись по всьому Поділлі, перейшли на Волинь й Галичину, але цей рух спинили москалі. Вони вже здобули в 1734 році кріпость Гданськ, де засів Станіслав Лещинський, вигнали його з Польщи, посадовили на престол Августа III-го і тепер

Народні пов-
стання.

пішли втихомирювати народнє повстання проти поляків на Україні. Військо Верлана було роспорошено і його недобитки розбіглися по ріжних сторонах, — на запорожські степи, у Волощину, а потім, як гайдамацькі ватаги, приходили знову громити панські мавтки.

1735 і 1736 року приходили на Україну гайдамацькі ватаги Гриви, Харька, Гната Голого. За цих часів великого розголосу здобула собі справа гайдамацького ватажка Сави Чалого, що бився разом з Верланом, але потім покинув своїх і пішов на панську службу; ставши полковником козацької міліції на службі в панів Сава Чалий громив гайдамацькі ватаги і зруйнував навіть запорожський „гард“ — степове укріплення, де знаходили собі захист гайдамаки. За це Гнат Голий покарав його смертю, як зрадника, напавши на його хутір зимою 1741 року. Подія ця справила велике вражіння на народні маси й знайшла широкий відгук в народній поезії.

Коліївщина.

§ 95. Великі гайдамацькі розрухи траплялись і пізніше, а в 1768 році знову вилились у велике повстання, яке своїм розмахом і озлобленням народу проти гнобителів нагадало часи Хмельнищини. Причиною цього повстання були, так як і в XVII столітті, утиски соціяльні та релігійні. Церковної ієрархії у православних українців на Правобережжю вже не було, і вони підлягали в церковних справах переяславському єпископові на Гетьманщині. Скрізь, на Поділлі, на Волині й навіть на Київщині почала дуже ширитись унія, а уніятські митрополити осілись в Радомишлі на Київщині і звідси вели свою пропаганду унії. Одначе у православних знайшовся талановитий та енергійний проводирь, ігумен Мотронинського монастиря (в південній Київщині), Мелхиседек Значко-Яворський. Він побував у польській тюрмі у кайданах, але втік звідти і серед густих мотронинських лісів, близько від Запорожжа, знайшов собі захист. Взагалі монастирі південної Київщини, заховані в глухій лісовій місцевості, служили не тільки осередками боротьби за православіє, але й захистом

для проводирів народнього руху; тут переховувались часом гайдамацькі ватажки і тут збирались наради, як боротись за волю і віру. Послушником мотронинського монастиря якийсь час перебував запорожець Максим Залізник, що потім став на чолі повстання. Безпосереднім приводом повстання 1768 року послужив прихід на правобережну Україну російських військ, котрі, як і в 1734 році, явились підтримувати прихильників союзу з Росією; проти цього союзу повсталала частина шляхти, заснувавши того ж року в Барі на Поділлію конфедерацію, це б то узброєний союз. Знову розійшлись між народом чутки, ніби москалі прийшли на те, щоб визволити народ з лядської неволі. Говорилося навіть про якусь „Золоту Грамоту“ ніби від цариці Катерини, де народ наче б то закликався до повстання проти панів та жидів. З цих чуток скористувався гурток запорожців, що переховувався по монастирях, і підняв повстання, звісне в історії під назвою „Коліївщини“.

За ватажка обібрано було Залізняка. Він вийшов з Мотронинського монастиря і рушив на південну Київщину, руйнуючи панські оселі, мордуючи поляків та жидів. До його купами приставав народ, і скоро повстання обхопило широкий район. В Умані пристав до повстанців сотник місцевої козацької міліції в маєтностях Потоцьких Іван Гонта. Умань було взято й справлено там криваву різанину жидів та поляків. Повстання перекинулось на Київське Полісся й на Волинь. Переляканий польський уряд і пани прохали росіян помогти приборкати повстання. Російський генерал Кречетніков зрадою захопив у полон проводирів руху і потім розігнав гайдамаків. Багато їх було взято в полон. Москалі видали полонених полякам, і ті люто карали їх в м. Кодні під Житомиром, де сотні людей замордовано лютими муками, а тисячі пущено каліками на пострах українському народові. Особливо тяжко мордували Івана Гонту. Гайдамаків з російських підданих російські власти карали самі — катували й засилали на Сибір. Так закінчився останній великий рух

Максим
Залізник.

народній за волю на правобережній Україні. Цей рух навів страшну паніку на польське громадянство, і воно раз-у-раз сподівалось нових вибухів повстання. Особливо велика тривога счинилась на Волині й на Поділлію в 1789 році, коли багато українських священників і селян невинно покарано, через підозріння в тому, ніби вони підготовлювали нове повстання.

Перший поділ
Польщі.

§ 96. Тимчасом Польща доживала вже свої останні роки. Анархія й безладдя досягли в їй найвищого ступня й зовсім ослабили державу. Шляхта не хотіла ніяких реформ, боячись обмеження своєї „золотої вольности“, вона противилась заведенню скільки-небудь значної постійної армії. Міжнародне значіння Польщі падало; сусідні держави почали дивитись на неї, як на свою майбутню спадщину і через те противились всяким заходам поліпшити її устрій та скріпити державу, вважаючи, що при своєму безладді Польща швидче впаде і стане їхньою здобиччу. По смерті Августа III саксонського (1763) царица Катерина посадила на польський престол свого прихильника Станіслава Понятовського і почала втручатись у внутрішні польські справи; фактичним розпорядчиком у польській державі зробився російський посол. Коли барські конфедерати повстали проти російської опіки і втручання, Росія побила їх і ще більше скріпила свій вплив. Та щоб задовольнити двох других сусідів Польщі — Австрію й Прусію, які боялися, що Росія забере до своїх рук цілу Польщу, царица Катерина згодилась на поділ частини польських провінцій: Австрія взяла собі Галичину польську (західню) і українську (східню), — Прусія частину надбалтійських провінцій, Росія — східню Білорусію (1772).

Прилучення
правобережної
України до
Росії.

Цей тяжкий удар примусив польське громадянство схаменутись. Найбільш освічені з польських патріотів, ті, що були вже знайомі з ліберальними ідеями, поширеними на Заході, особливо у Франції, розуміли, що Польську державу можуть врятувати тільки ґрунтовні зміни, вменшення шляхетського панування, заведення ладу і поліп-

шення життя інших станів. Але більшість шляхти і магнатів противились реформам, уважаючи їх за порушення своєї вольности; вони навіть не згожувались дати релігійні права православним і протестантам. Це давало Росії та Пруссії ще й той привід до втручання в польські справи, ніби то вони обороняли інтереси своїх одновірців. В 1791 році польським поступовцям удалось проголосити нову конституцію в державі, т. зв. „конституцію 3-го мая“: скасувалось славне польське „liberum veto“ на сеймі; *) справи з цього часу мусіли вирішуватись більшістю голосів; королевська влада мала стати спадковою, заводилась збільшена регулярна армія, впорядковувались фінанси, шкільна справа і т. інше. Але партія великих панів-магнатів була противна цим реформам. Вона склала конфедерацію в Торговиці і покликала на поміч Росію; а та тільки й шукала приводу і зараз же вислала армію на правий беріг Дніпра. Нечисленні польські відділи майже без бою очистили всю правобережну Україну і одійшли за Буг. Росія змусила короля й сейм згодитись на відступлення їй усієї Київщини, Поділля й більшої частини Волині, а також і решти Білорусії. Пруссії відступлено при цій нагоді т. зв. західню Пруську область і Польщу зовсім було відтято від моря. У Варшаві та у Вільні поставлено російські залоги. Це сталось в 1793 році.

Поляки спробували визволитись з-під опіки Росії й Пруссії і підняли в кінці 1794 року повстання під проводом хороброго генерала й щирого демократа Костюшки. Він хотів зробити повстання народнім і обіцяв селянам волю. Але його піддержали тільки корінні польські селяне з-під Кракова. Після впертої оборони військо Костюшки було побите росіянами й прусаками, він сам попав у полон, а російський генерал Суворов узяв штурмом Варшаву. Тепер Польща перестала існувати як держава. Король Станіслав

Повстання
Костюшки й
кінець Польщі

*) Словом „nie pozwalam“ оди член сейму мав право зупинити рішення цілого сейму, це право звалось „liberum veto“ (по латині) і вело до того, що майже пікоди сейм не міг внести певної постанови.

мусів зріктись престолу і його вивезено до Петербурга. Польські землі поділено остаточно: Росія узяла собі Литву й решту Волині, Австрія Малу Польщу з Краковом та Люблином, Прусія Велику Польщу з Варшавою (1795).

Становище
українського
населення під
російським
пануванням.

§ 97. Тепер правобережна Україна опинилась під Росією. Її поділено було на три губернії: київську, волинську й подільську. Заведено було російську адміністрацію й установи, але соціяльних прав польських панів не порушено, одже вони зберігли свої маєтки й кріпаків. Навіть більше: кріпацька неволя тепер під російським пануванням ще погіршилась, бо російські власти твердо охороняли панські „права“ і мови не могло вже бути про якісь протести, про якусь гайдамаччину, яка лякала панів і стримувала їхню самоволю. Через те народ зовсім не радів своєму прилученню до Росії. Одиноке, що робив російський уряд ніби в інтересах народу, це те, що став наvertати уніятів на православіє. Заведено було скрізь православну ієрархію, і народ почав цілими десятками й сотнями тисячів записуватись знову в православні. Але цей рух мав чисто формальний характер і не приніс ніякого культурного оживлення для українських мас, задавлених усім тягаром кріпацтва й російської адміністрації, чужої народнім інтересам і надзвичайно підкупної.

Галичина й
Буковина під
Австрією.

Трохи инакше випала доля Галичини, яка з 1773 року одійшла під Австрію. Перш за все вона обєдналась під австрійським пануванням з другими західньо — українськими землями — Буковиною й закарпатською Україною. Буковина, в північній і середній частині, здавна заселена православними українцями, належала до Молдавії і разом з нею входила в склад Турецької держави. За неї колись змагалась Польща з турками. Австрія, здобувши Галичину, рішила заокруглити нові свої гряниці і в 1774 році заняла військом Буковину з її головними містами Сучавою, Серетом і Чернівцями. Це була багата сторона, але населення завдяки лихому молдавсько-турецькому господарюванню було малокультурне, хоч панщина тут була лехша

під молдавськими боярами, ніж під польськими панами. Галичина й Буковина були злучені в одну провінцію. Австрійське правительство, прилучивши Галичину й добре придивившись до її внутрішніх відносин, побачило, що вищі круги населення тут дуже спольщено, а простий народ перебуває в тяжкій кріпацькій неволі у польських панів. Освічений австрійський цісарь Йосиф II перевів кілька ліберальних реформ на користь селянства і взягали українського населення краю. Було обмежено власть поміщиків особливими наказами цісаря (т. зв. „патентами“) і установлено певне число панщизняних днів та взагалі обовязків кріпака що-до поміщика. Було вжито заходів для піднесення просвіти української людности. Ці заходи торкнулись однаково як галицької так і угорської України. З самого початку було поліпшено становище уніятського духовенства, цієї одинокої тоді інтелігентної верстви української в тих краях.

Унія, проти якої так завзято боролись українці в Галичині й на Закарпаттю в XVII столітті, помалу твердо прийнялась серед народу, до неї звикли, і вона зробилася чисто народньою вірою. Служба Бога одправлялась в церкві церковно-славянською мовою з українською вимовою, казання говорились просто по українськи; уніятська церква твердо зберігала всі давні звичаї церковні, яких населення дуже трималося й любило. Духовенство уніятське, особливо ченці василіяне (напр. в Почаві) друкувало книжки й дбало за сяку-таку просвіту народню; воно кріпко держалося свого „восточного“ обряду і не піддавалося латинізації, так що унія чи „греко-католицька віра“, як її офіціально називали, зробилася найбільшою обороною української народности й культури проти польсько-латинських заходів. Коли це виявилось, то польське громадянство почало ставитись до уніятів дуже неприхильно; уніяти почали зазнавати утисків так, як колись православні, а духовенство уніятське, особливо низче, перебувало у великому приниженні й у матеріяльних злид-

нях. Австрійське правительство перш за все поліпшило матеріальне становище уніятського духовенства; воно визволило Мукачівську уніятську єпархію від залежності од католицького єпископа і заснувало в Мукачові лицей для науки й виховання духовенства. Мукачів зробився на якийсь час осередком культурного українського життя і для Угорської Русі й для Галичини. Ще раніше, зараз же по прилученню Галичини, уряд заснував у Відні спеціальну духовну семінарію для українців, т. зване „Barbareum“ (при церкві св. Варвари), а в 1784 році засновано спеціально для української молоді університет у Львові, де частина науки мала викладатись українською мовою (розуміється, не народньою, а тодішньою книжною мовою). Це все дуже підняло дух українського народу в Галичині і підготовило ґрунт для пізнішого національного відродження.

На Буковині здавна існувало дуже багато православних монастирів, щедро обдарованих молдавськими господарями й боярами. Ці монастирі володіли трохи не четвертиною усіх лісів та орних нив на Буковині. Цісарь Йосиф, який взагалі не дуже прихильно ставився до переваги духовенства в громадському житті, звелів закрити більшу частину цих монастирів, поконфіскувати їхні маєтки й утворити з них „релігійний фонд“, який мав іти на шкільні та добродійні цілі. Але австрійський уряд не дуже розрізняв українське й румунське населення краю, а через те не робив якихсь спеціальних заходів, щоб піднести тут українську національність.

— x —

Частина дванадцята.

Культурне життя на Україні на початку і в першій половині XVIII століття.

§ 98. На початку XVIII століття культурне життя Гетьманщини досягло найвищого розцвіту. Гетьман Мазепа був щедрим меценатом української просвіти і культури; з його упадком та з розгромом українського автономізму починає слабшати розмах українського культурно-національного руху, і на Україні все дужчають впливи російські. Осередком української культури був Київ з його Могиллянською Академією, котра постачала професорів, учителів і просто культурних діячів не тільки для України, але й для Московщини і навіть для далекої Сербії, звідки приїздили молоді люде до Києва по науку. За часів Петра I-го трохи не всі єпископи на Московщині були українці родом і вихованці київської Академії, як наприклад, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Теофан Прокопович та інші. Академія була школою доступною для всіх станів починаючи од гетьманича і кінчаючи сином простого козака або посполитого. Число студентів її досягало 1200. Академія, служачи для загальної освіти, зберігала одначе свій старий богословський характер, вона дуже мало йшла на зустріч новим вимогам науки і не давала реального знання. В її методах навчання було багато схолястичного, перестарілого, що стало особливо помічатись в половині XVIII століття, коли в Москві заходились засновувати університет на загальній основі. Пізніше гетьман Розумовський мріяв про

Культура і
просвіта у
Гетьманщині.

заснування університета в Батурині, але гетьманство було скасовано і йому не вдалося здійснити свого пляну. Крім Київської Академії існували ще колеїї в Чернігові, Переяславі, а пізніше і в Харькові на Слобідській Україні. Вся Гетьманщина була вкрита сітю народніх шкіл. Майже в кожному селі існувала школа, яку содержували самі селяне, запрошуючи вчителів. Там де не було школи, по глухих роскиданих хуторах, вчили дітей перехожі вчителі, т. зв. „мандровані дяки“. Це поширення освіти серед народу, яке раз-у-раз з подивом занотовують в своїх записках чужоземні мандрівники і зазначають офіціяльні тогочасні документи, починає падати в кінці століття разом з упадком автономного життя та з закріпощенням народніх мас. Освіта була поширена й на далекому Запорожжі, де існувала на Січі школа, в якій вчилися сотні хлопців — сиріт або родичів січовиків. Окрім звичайної тогочасної науки в цій школі хлопців учено й „військової екзерциції“, — спеціяльно військової науки. На при кінці Гетьманської доби такі військові школи почали заводитись і в деяких полках на Гетьманщині.

Вже з кінця XVII багато молодих людей з України, не задовольняючись домашньою наукою, їздило вчитись за кордон у західно-європейських, переважно німецьких університетах. Цю європейську науку старались добути не тільки діти старшини, але й сини бідних дяків або козаків. Взагалі культурні взаємини української інтелігенції з Заходом були дуже сильні, і європейські звичаї, погляди й поняття зовсім не доводилось у нас прищеплювати насильно, згори, як це було за царя Петра у Московщині: духовні взаємини з Заходом були для українців річчю натуральною, історичною традицією всього їх попереднього життя.

Київська Академія була осередком і літературного життя. Звідси виходили зразки літературних творів, тут працювала і більшість авторів. Письменство українське в XVII столітті під впливом релігійної боротьби з латинством прибрало в значній мірі духовний характер; такий

самий характер зберігало воно й у першій половині XVIII віку, хоча б уже тому, що більша частина самих письменників були люде з духовного стану, перейняті духовними інтересами й поняттями. Більша частина книжок, які друковались в тодішніх українських друкарнях, у Києві, Чернігові й Новгороді-Сіверському, була духовного характеру або змісту. Мовою, яка вживалась у письменстві, була штучна книжна мова, основою котрої служив церковно-словянський язик з відтінком народньої української мови, з домішкою слів чужих, латинських та польських. Ця мова у де-кого з письменників наближалась зовсім до народньої (наприклад в проповідях Дмитра Ростовського або в інтермедіях), але загальний її характер залишався штучний і сухий.

Ще в XVII столітті московські власти, особливо церковні, неприязно ставились до книжної української мови, а в 1720 році вийшов указ, щоб на Україні не друкувалися ніякі книги окрім церковних та й у тих мова мала бути виправлена так, щоб не було ніякої різниці з московськими виданнями. Згодом ці заборони ще кілька разів були повторені. Але й без того через усе більше зближення українського політичного й громадського життя з російським, сама письменна мова українська зближалась до російської, і разом із тим відходила від народньої, ставала їй усе більше чужою. Та й самий зміст цього письменства, віддаляючись від народнього життя, від того, що давало йому живі коріння, робився усе мертвішим й схоластичнішим, поки не завмер зовсім при кінці століття, уступивши своє місце офіційній російській мові й російському письменству. Чимало освічених українців почало брати участь в російській літературі й журналістиці, пориваючи з життям рідного краю й його інтересами. Народня творчість, не знаходячи собі більше ніякого притулку в офіційному письменстві, виявилась в різних поезіях, сатирах, сценках, які ходили по руках і залюбки читалися в різних кругах громадянства, приваблюючи своєю мовою і живим зміс-

Початок
московських
утисків
української
культури.

том. Вони підготували ґрунт для відродження української літератури.

Література.

З українських письменників першої половини XVIII століття визначилися: Теофан Прокопович, автор історичних драм; Митрофан Довгалевський і Юрій Кониський, котрі писали інтермедії — комічні сцени з народного життя. Крім них було ще чимало авторів драматичних творів і ріжних віршів, але майже усе це зоставалось в рукописах і не все навіть збереглося до нашого часу. Певного розвитку досягла історіографія в формі т. зв. козацьких літописей; з них найбільш звісні Літопись Григорія Грабянки, полковника гадяцького (вбито його на війні у 1737 році) і Літопись Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького, писана в першій чверті XVIII в. Дуже цікавою пам'яткою тогочасного життя являються записки: „Діаріуш“ (1722—1753) Миколи Ханенка, хорунжого генерального, і „Дневні Записки“ (1717—1770) Якова Марковича, підскарбія генерального.

Мистецтво.

Значного розвитку досягло на поч. XVIII століття українське мистецтво, особливо архітектура, яка виробила особливий стиль (т. зв. український барокко). Пам'ятками цього стилю являється цілий ряд величних церков і кам'яниць у Києві, Чернігові, Переяславі та по інших містах Гетьманщини. В цьому ж стилі відновлено й головні українські святині в Києві, св. Софію, Михайловський монастир та інші стародавні церкви. Багато церков і громадських будинків збудував своїм коштом гетьман Мазепа. Поруч з архітектурою дуже розвинуто було малярство й ґравюра. З українських ґраверів поч. XVIII ст. заслужену славу здобули Л. Тарасевич, Ів. Митуря і Гр. Щирський, а вже в половині століття вславились великі художники-українці Д. Левицький і В. Боровиковський.

Слобідська Україна жила спільним духовним життям з Гетьманщиною. Осередком освіти був харківський колеґіум. У Харківщині ж головним робом пробував славний український філософ Григорій Сковорода, (1722—1794),

вихованець київської Академії. Його етично-філософські ідеї мали великий культурний вплив на сучасне йому громадянство і залишили глибокий слід в пам'яті народу.

§ 99. Культурне життя правобережної України у XVIII столітті зовсім занепало. Народ, виснажений в політичній і соціальної боротьбі, втратив до останку свої культурні класи. Всяка просвіта впала, не стало своїх шкіл, та й нікому було вже вчитися. Натомість широко розвинулось шкільництво польське, зосереджене виключно в руках латинського духовенства, переважно монашеских орденів, як римо-католицьких, так і уніятських (базиліане). Але ці школи, ведені у фанатично-католицькому дусі, були призначені тільки для дітей шляхти, яка вже майже поголовно була спольщена. Одиноким духовним зв'язком з українцями лівобережжя зоставалась православна віра. Православні підлягали в церковних справах київському митрополиту, який управляв церквою на правобережжі через єпископа перяславського. Ряд православних монастирів на південній Київщині, який зберігся серед загального погрому, служив огнищами не тільки релігійного життя, але й національного руху. (див. § 95.) На Поділлі й на Волині запанувала унія, на Київщині ж вона приймалась дуже туго, і через сусідство з козаччиною і через постійний зв'язок та поміч православію з лівого берега.

Так само занепало культурне життя і на Україні галицькій, де спочатком століття перейшло на унію і скоро зовсім заглохло колишнє огнище культури української — Львівське брацтво. В Галичині неподільно запанувала культура польська. Письменство українське зберегалось лише в формі церковних виданнів. Осередком видавничого руху стала Почаївська Лавра, положена на самій границі з Галичиною на Волині. Тут згодом почали виходити видання пристосовані для народнього вжитку, збірники побожних пісень („Богогласники“), проповідей і т. п., зложені доволі чистою народньою мовою. Іноді ця мова перебуває і

Занепад культурно-національного життя на Західній Україні.

в різних рукописних творах, що так само як і на ліво-бережжю, ходили по руках, але все вужчав круг людей, які пам'ятали свою національну приналежність і шанували народню мову. Відродження почалось у Галичині тільки після того, як її прилучено було до Австрії.

Частина тринадцята.

Доба національного відродження українського народу.

§ 100. Кінець XVIII століття на Україні надніпрянській Живучість національної традиції на Лівобережній Україні. позначився великим занепадом національного життя. Проте становище лівобережної України було все-таки кращим од других частин української землі: не вважаючи на скасування автономного ладу й козаччини, тут іще жива пам'ять про колишню волю козацьку, і навіть серед зросійщеного панства, синів і унуків козацької старшини, не завмирало зовсім почуття своєї національної відрубности од росіян, а іноді прокидався й гарячий український патріотизм. Народ не був іще тут виснажений кріпацькою неволею й поруч селянської маси збереглась окрема верства „малоросійських козаків“, вільна од кріпацтва; в громадському житті колишньої Гетьманщини все ж таки збереглося дещо з старого ладу, не вважаючи на те, що було заведено загально-російські порядки; все це вело до того, що національне відродження, яке на переломі XVIII й XIX віків почалось майже у всіх поневолених або насильно позбавлених самостійного державного життя словянських народів, у нас на Україні виявилось як раз спочатку на Лівобережжю.

Ще тоді як російський уряд скасовував Гетьманщинщину, серед козацької старшини виявився певний рух проти цього; вона боялась, що стратить разом з автономією й своє привилейоване становище в краю. Цей рух виявився найбільше підчас виборів до Катерининської комісії 1767 року (див. § 90). Та російський уряд забезпечив за козацькою старщиною права російського дворянства, серед котрих саме головне було право володіти заселеною землею,

і цим заспокоїв старшину, яка тепер почала себе називати „благородним шляхетством“ або „благородним дворянством“. Але серед цієї самої старшини були й такі, що жалкували за автономією Гетьманщини не тільки з жалю за політичним значінням своєї старшинської верстви, але й з щирого українського патріотизму, з любови до свого рідного краю. Серед освіченнішої частини старшини не угасав живий інтерес до української історії, в якій вона черпала згадки про славу минувшину рідного краю.

Інтерес до історичного минулого рідного краю серед української інтелігенції другої полов. XVIII віку.

В другій половині XVIII віку разом з упадком українського політичного життя на лівобережжю ми бачимо серед тогочасної української інтелігенції зріст інтересу до минувшини рідного краю, З'являється цілий ряд нових історичних компіляцій з літописей, хронік, записок (Г. Лукомський); деякі українці, що почали працювати в російській літературі й журналістиці, друкують матеріали до історії рідного краю в московських виданнях (В. Рубан, Ф. Туманський, Як. Маркович), другі збирають матеріали до опису й історії українського козацтва або Гетьманщини з доручення самого російського уряду, який хотів мати відомости про ново-прилучені краї (А. Ригельман, А. Шафонський); інші знову збирають цілі бібліотеки й архиви, щоб врятувати рідну старовину од загину й забуття (А. Чапа). Серед цих учених українолюбців особливо помітний був своїм патріотизмом Григорій Полетика (1725—1784). Син бунчукового товариша з Роменщини, вихованець київ. Академії, він був депутатом Катерининської комісії 1767 р. і обороняв у ній автономію Гетьманщини, покликаючись на історичні права України, на договори Б. Хмельницького й других гетьманів. Йому ж належить з великим запалом і таланом написана „Історія Русовъ“ (себ-то історія України) в дусі українського автономізму; писана анонімно і може бути оброблена вже сином Григорія Василем Полетикою „Історія Русовъ“ стала звісна в кругах української інтелігенції тільки в 20х рр. XIX століття і здобула собі велику славу й вплив. Не менш завзятим оборонцем українського

автономізму був Василь Капнист (1757—1823), що написав скорбну „Оду на рабство“, з приводу заведення кріпацтва в Гетьманщині. В порозумінню з гуртком українських патріотів цей Капнист їздив у 1791 році в Прусію і звернувся таємно до пруського міністра з скаргами на „тиранію російського правительства“ і з запитанням, чи можуть українці сподіватись допомоги Прусії, коли б вони повстали, щоб „скинути російське ярмо“. З цієї справи не вийшло нічого, бо Прусія не мала тоді ні інтересу, ні приводу до війни з Росією, але вона дуже цікава для нас, бо показує, що українські патріоти кінця XVIII віку не думали обмежуватися самою тільки літературною обороною своїх історичних прав.

Одначе національне відродження на лівобережжю почалося не з цих заходів українського панства, яке в своїм побуті цілком зросійщилося і навіть в літературних творах виключно вживало російської мови, а з спроб утворення нової української літератури на живій народній мові, перейнятої щиро демократичними думками й любовію до занедбаних і поневолених мас українського народу. Розуміється, діяльність таких людей, як Полетики або Капниста, мала також велике значіння для пробудження української національної свідомости.

§ 101. В другій половині XVIII віку в Західній Європі, серед освіченого громадянства, почав виявлятися інтерес до народности, до народньої мови, поезії, до історичної минувшини свого рідного краю. До того часу скрізь в Європі панував державно-династичний принцип, який зовсім не рахувався з народністю, а дивився на державу, як на територію, котра на підставі того або иншого історичного права належить певній династії, певному пануючому домові, який знов же таки своє панування засновував на „божому“ праві. Через те при всяких договорах території ділились між державами, мінялись, або віддавались як посаг за королівнами і князівнами, зовсім не рахуючись ні з національністю ні з волею населення. Англійські, а потім і

Джерела національного відродження європейських народів у XVIII ст.

французькі вчені й філософи почали проповідувати ідеї „суверенности“, себ-то вищого права народу, а потім і „природженого“ права кожної людини на свободу. Ці ідеї лягли в основу всієї т. зв. визвольної філософії XVIII віку, яка по-малу переробила державно-правні поняття європейського громадянства й повела до великих політичних перемін, починаючи з Французької революції 1789 року. Разом із тим почав прокидатись інтерес до життя народніх мас, до їх мови, вірувань, поезії, до всього того, що звичайно лежало до-того часу по-за межами інтересу з боку освіченого громадянства, літератури й мистецтва. Т. зв. псевдо-клясичний напрям у письменстві, з його аристократичними уподобаннями, з строго установленими формами й штучними шаблонами, почав уступати місце т. зв. сентиментальному напрямку, який на першому пляні ставив щире почуття й змалювання життя людей звичайних, міщан і селян; цей напрям в другій половині XVIII століття почав переходити у т. зв. романтизм, який відзначався особливим інтересом до народньої поезії й до середнь-вікового життя, котре уявлялось як панування високих лицарських ідеалів, живого безпосереднього почуття й справжньої народньої поезії. Цей напрям особливо розвинувся у німців, які в голосних подіях середньовіччя бачили велику протилежність своєму тогочасному політичному занепаду, а епічні твори народньої поезії з часів лицарства вважали за безмірно кращі зразки дійсної поезії, ніж холодні, надумані, штучні твори французького клясицизму, котрий до того часу вважався за зразок усіх тогочасних європейських літератур. Учені почали записувати народні пісні, вірування, легенди, а поети наслідувати в своїх творах форму й мотиви народньої поезії. Це заінтересування народньою поезією мало велике значіння для народів поневолених, недержавних, навіть таких, що давно втратили свою державну самостійність. Воно дало почин спочатку до літературного, а потім і до національного відродження словянських народів, спочатку чехів, потім сербів, а за ними й українців. Це відрод-

ження відразу сперлося на демократичний, народолюбний ґрунт, бо мало на увазі перш за все інтереси простого народу, пригнобленого і поневоленого, не тільки з національного, але й з соціального погляду.

§ 102. Першим, хто свідомо почав писати і друкувати свої твори народною українською мовою, був полтавець Іван Котляревський (1769—1838), який видав 1798 р., свою славу „Енеїду“. Котляревський стояв на висоті тогочасних ліберальних і народолюбних ідей і в своїх творах не тільки дав талановиті й блискучі картини народного життя, але змалював їх з глибокою, сердечною любов'ю до народу, з щирим українським патріотизмом. Ще перед Котляревським помічається серед української інтелігенції інтерес до народного життя, до народніх звичаїв, обрядів та пісень. Уже в 1777 році Григорій Калиновський надрукував опис українських весільних обрядів. З початком ХІХ століття появляється цілий ряд збірників українських народніх дум, пісень, приказок, прислів'їв (Цертелева, Максимовича, Лукашевича), а р. 1818 виходить перша граматика української мови Павловського. Осередком молодого літературного руху українського робиться Харків, де р. 1804 заходами місцевого дворянства було відкрито університет. Серед професорів і студентів цього університета визначилось чимало людей, що вже в першій чверті ХІХ в. і пізніше відіграли значну роль в літературно-національному житті українському; такі були: Петро Гулак-Артемівський, талановитий поет-сатирик; батько української прози Григорій Квітка; етнографи Амвросій Метлинський та Ізмаїл Срезневський; славний пізніше історик Микола Костомарів. Тут підготовлялось серйозне вивчення української історії й мови, тут укріплялась думка і ширилась між громадянством про національну самобутність українського народу.

§ 103. В політичному житті лівобережної України виникли надії на повернення давнього автономного ладу

Початки нової української літератури й національного відродження.

Лівобережна Україна в першій половині ХІХ в.

по смерті цариці Катерини, (1796), коли її наступник Павло повернув був назад генеральний суд, поділ на повіти та інше, що було заведено ще за Розумовського. Ходила чутка, що має бути повернуто й Гетьманство, але р. 1801 царя Павла було вбито гуртком російських офіцерів, а його син Олександр I скасував усі розпорядження батька що-до України і заявив, що буде правити в усьому згідно з політикою своєї бабки Катерини II. Р. 1802 лівобережну Україну було поділено на дві губернії Чернігівську й Полтавську, які разом склали Малоросійське генерал-губернаторство з осередком у Полтаві. Перші генерал-губернатори, князь Куракин і князь Репнін зуміли придбати собі популярність у краї своїм гуманним відношенням до народу й увагою до його національного життя; князь Репнін носився з думкою про відновлення українського козацтва. Ця думка виникла ще в 1812 році, коли Росія була у великій небезпеці підчас походу Наполеона на Москву; тоді ще заходились організувати козацькі полки на Україні; ще більше реально поставив цю справу князь Репнін в 1831 році, підчас польського повстання. Але в Петербурзі злякались заходів Репніна, підозрюючи його в тому, ніби він хоче стати українським гетьманом; Репніна скинуто було з посади, а козацькі полки, зібрані з доручення самого ж уряду, було виселено на Кавказ. В 1833 році було скасовано на Україні вживання Литовського Статута й заведено загально-російські закони. Взагалі уряд царя Миколи, що почав царювати з 1825 року, старався знищити всі сліди колишнього минулого в громадському житті України. За його часів вплив російського адміністраційного устрою й культурного життя досяг великих успіхів серед українського громадянства, але тільки серед його вищих кругів: дворянства й чиновництва, бо маси народні жили своїм власним життям і між ними та між освіченими зросійщеними класами залягла глибока прірва, повна духовна та національна відчуженість.

§ 104. Правобережна Україна під російською владою Правобережна Україна і польські заходи коло неї опинилася в особливо тяжкому стані. Не сама лиш кріпацька неволя в польських панів, піддержувана усією потугою й авторитетом російського уряду нависла над українським народом: поруч із тим ішла й культурна польонізація краю, як того не було й за часів Річи-Посполитої. Російський уряд не тільки залишив за польською шляхтою її соціальне панування над українським селянством, він полишив у її руках і політичне та культурне панування в краю. Адміністративні уряди, не виключаючи дуже впливових, заміщались поляками; за царювання Олександра I шкільна справа на правобережній Україні була віддана під догляд попечителя Віленської шкільної округи гр. Адама Чарторийського, а цей мав дуже енергійного й талановитого помічника в особі Тадеуша Чацького, польського поміщика з Київщини. Під умілою рукою Чацького вся правобережна Україна вкрилась сіттю польських середніх та низчих шкіл, дуже добре поставлених як з матеріального, так і з педагогічного (як на ті часи) боку. Крім світських шкіл — гімназій, існували також і школи, якими поряdkували ченці католицьких монаших орденів; ці школи, т. зв. колегії, відзначались особливим польським патріотизмом і католицьким фанатизмом. За-для вищої науки було засновано лицей в Кременці на Волині. Ці заходи мали дуже велике значіння для польонізації краю. Все, що хоч трохи вибивалося вище понад селянську кріпацьку масу, польщилося, переймало польську мову, польські звичаї, польську культуру взагалі. Навіть семі православного українського духовенства балакали здебільшого польською мовою. Правда, серед освіченішої частини місцевої польської інтелігенції прокидався часом певний інтерес до народнього життя, до української минувшини, яка приваблювала своїм героїчним характером; серед польських письменників, які були родом з України, утворився навіть певний літературний напрям, т. зв. „українська школа“ (Гощинський, Мальчевський, Залеський,

Гроза); вони з симпатією малювали українську природу, брали сюжети з української минувшини, а дехто навіть писав українською мовою (Падура), але все це польське українофільство носило неглибокий характер; письменники цього напрямку дивились на Україну як на польське насліддя і не уявляли собі її інакше як під польським пануванням. Кріпацька неволя народу їх не вражала і проти неї вони не виступали.

Коли в 1830 році в Польщі вибухло повстання, то воно знайшло живий відгук серед польської шляхти й духовенства на Україні. Але воно не мало тут ані найменшого успіху, бо народ український і пальцем не думав поворохнути для відбудування Польщі, од якої крім горя та лиха не бачив нічого. Даремні були заходи польських революціонерів підняти наш народ проклямаціями на українській мові, де йому обіцяно було волю й всякі блага під польською державою. Втихомиривши польське повстання в 1831 році, російський уряд заходився ослаблювати польський елемент на Україні. Було зачиненб більшість польських шкіл і лицей у Кременці. Натомість засновано було 1832 р. російський університет у Києві, в якому вчились переважно діти польського панства (та й самий Київ того часу став напів-польським містом). Трохи згодом, у 1839 році, скасовано було офіційально унію в Росії, і недобитки-уніяти на правобережній Україні силоміць були наведені на православіє. Зробив уряд і де-що для селян, видавши т. зв. інвентарі, правила, в якому розмірі селяне мають одбувати панщину. Але взагалі становище кріпаків на правобережній Україні було дуже тяжке, і самоволя польських панів над українськими селянами приймала часом дуже жорстокий характер.

Холмщина.

Ще більш ніж Правобережжа була віддана на поталу польонізації Холмщина, яка весь час залишалась в межах Польщі і по постанові Віденського конгресу 1815 року ввійшла в склад т. зв. Конґресівки, автономної Польщі під російським царем. Вона залишилась в межах Польщі і

після того, як р. 1831 було скасовано польську автономію. Тут панувало польське право (т. зв. Кодекс Наполеона) і польська культура. По скасуванню унії в Росії, вона залишилась одначе в Холмщині і довгий час служила обороною одинокою української народности, а разом з тим і живим звязком з українцями галицькими, з якими холмщаки найбільше були звязані історично й географічно.

§ 105. Українське відродження на наддніпрянській Україні зробило особливо помітні успіхи з початком 40-х років. Появився цілий ряд талановитих українських письменників з різних частин краю: Євген Гребінка, Микола Костомаров (згаданий уже нами вихованець харківського університету), Пантелеймон Куліш; в Харькові, Петербурзі, Москві почали виходити українські літературні збірники, вже почались заходи видання українського журналу; російські часописи охоче містили українські твори, зважаючи на своїх передплатників з України. В 1840 році в Петербурзі появилась книжка поезій „Кобзарь“ молодого поета Т а р а с а Ш е в ч е н к а, учня Академії художеств, недавнього ще кріпака. Він одразу зайняв перше місце серед українських письменників того часу і одкрив нову еру в історії нашої літератури. Почавши з романтичних переспівів народньої поезії та з історичних поем про козаччину, Шевченко дуже скоро перейшов до змалювання народньої неволі, до горячого протесту проти кріпаччини й взагалі проти всякої неволі і зробився національним поетом України, одним з найбільших поетів усього слов'янського світу. Його твори мали надзвичайний вплив на поширення національної свідомости й народолюбних ідей серед українського громадянства; вони викликали велике оживлення в українській літературі.

Новозаснований київський університет, як раніше перед тим харківський, скоро також зробився одним з осередків ідейного українського життя. В половині 40-х років у Києві зібрався гурток української інтелігенції, до якого належали Костомаров, Куліш, Шевченко, Микола Гулак, Опанас

Оживлення українського літературного руху в 40-х роках. Кирило-Методієвське братство.

Маркович, Василь Білозерський та інші — усе або професорі або слухачі університету. Ці люде не обмежувались уже літературою та етнографією, але ставили собі завдання широкої громадської діяльності, яка мала своєю останньою метою визволення і добро народніх мас. Вони склали потайне товариство, назване „Кирило-Мефодіївським брацтвом“, і виробляли план своєї роботи. Знайомі з становищем других поневолених словянських народів і будучи під значним впливом польської революційної літератури, кирило-мефодіївські братчики мріяли про визволення не тільки свого українського народа, але й братніх словянських народів; будучність цих народів вони вбачали у вільній словянській федерації з осередком у Києві. Це були тільки пляни, мрії, але вони надзвичайно велику вагу в діях українського відродження мали: політична думка потомних поколінь українського громадянства розвивалась під безпосереднім впливом ідей Кирило-мефодіївського брацтва. Самі братчики не встигли приступити до ніякої практичної праці, бо їх було заарештовано російським урядом і дуже суворо покарано, особливо Шевченка за його сміливі виступи в поезіях проти царського деспотизму. Розгром Кирило-мефодіївського брацтва, разом з забороною українських писаннів його членів, дуже налякав слабку ще тоді українську інтелігенцію й викликав застій не тільки в громадському, але й літературному житті українському, мало не на десять років, аж до кінця царювання Миколи I (1855)

Початки національного відродження на Україні Австрійській.

§ 106. Вище (див. § 97) було зазначено, що прилучення Галичини й Буковини до Австрії в звязку з реформами Марії-Терезії й Іосифа II мало добродійний вплив на становище українського населення, на його культурний розвиток. Одначе Галичина, одірвана тепер од живого звязку з другими українськими землями, зоставалась позаду наддніпрянської України, коли вже там почалось національне відродження. Одинока українська інтелігенція в Галичині того часу — духовенство старалося вживати в школі і в письменстві штучної книжної мови, якусь дивну

мішанину слів церковно-словянських, польських, російських і українських, свідомо уникаючи вживання мови народньої, бо вважало її за низьку для літератури. Через це школа і письменство галицьке тих часів носили дуже мертвий, схолястичний характер, стояли далеко від життєвих потреб народу і не могли навіть встояти проти впливу польщизни; під австрійським пануванням польська культура робила успіхи в краю, так що й духовенство уніятське послугувалося нею в публичному житті та в домашньому вжитку. Але ідеї національного відродження почали доходити й до Галичини. Вони приходили сюди і від словян австрійської держави і з України. Серед освічених представників галицько-української інтелігенції почало повставати питання: якої мови додержуватись у культурнім вжитку, чи мертвої книжної, чи живої народньої. На цю тему в половині 30-х років виникла була навіть завзята полеміка з приводу проєкта завести для українського письменства польську азбуку. Це питання вирішив практично на користь народньої мови молодий священник Маркіян Шашкевич (1811—1843), який разом з двома своїми товаришами Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким спорудив і видав р. 1837 в Буда-Пешті (бо у Львові не дозволила цензура) збірник „Русалка Дністровая“ — перша книжка на народній українській мові в Галичині. Шашкевич був гарячий український патріот; він був знайомий з діями національного відродження чехів і з творами української літератури на Надніпрянщині. Він мав великий вплив на галицьку молодь, не вважаючи на те, що за видання „Русалки Дністрової“ йому й його товаришам довелося зазнати багато переслідувань з боку властей: в їх стараннях запровадити „мужичу“, „хлопську“ мову, за яку вважано тоді народній українській язик, до літератури, — вважали щось дуже незвичайне й небезпечне. Праця „руської трійці“, як прозвали в Галичині (слово руський, русин, Русь в поняттях народу в Галичині означало те саме, що на Надніпрянщині український, українець, Україна)

Шашкевича, Вагилевича й Головацького, не пішла марно і скоро дала свої наслідки.

§ 107. В 1848 році в Австрії вибухла революція під впливом революції в Парижі. Вона почалась з Відня і перекинулась потім до Словянських країв австрійської держави. Тоді як німці заявили домагання політичної свободи, словянські народи виставили ще й домагання свободи національної. Загальний рух прокинувся й серед українців Галичини. Галицькі поляки просто почали готуватись до повстання, щоб відбудувати історичну Польщу і намовляли до того й українців. Але українці не пішли за ними, бо не сподівались собі ніякого добра від Польщі. Вони zostались вірні австрійській державі, навіть піддержували її в боротьбі з грізними повстаннями мадярів, але поставили й свої вимоги: повної внутрішньої автономії східної, української Галичини, відділеної від західної-польської. В кінці 1848 у Львові зіхалася „Руська Рада“, яка виступила з декларацією національної єдності українського народу на всім просторі заселеної ним землі в Росії й Австро-Угорщині; вона взяла в свої руки політичні справи українського народу в Галичині, почала видавати свій орган, газету „Зоря Галицька“ і заявила правительству про політичні й культурні потреби українського народу. Одночасно Собор руських учених у Львові міркував і робив постанови про справи мови й правопису.

Уступки
австрійського
уряду галиць-
ким українцям.

Австрійське правительство, налякане революцією й цінячи лояльність українців, пішло на зустріч деяким їх бажанням. Воно перш за все поспішилося закінчити скасування панщини, щоб задовольнити українське селянство. Але закон про скасування було переведено так, що в руках поміщиків залишилась більша частина землі і за ними ж залишились деякі права, що по давньому ставили українського селянина в залежність від польського пана. Що-до національно-політичних домагань, то правитель-ство пообіцяло і поділ Галичини, і автономію, і заведення української мови в університеті та по гімназіях. Але все

те лишилось обіцянкою. В 1849 році австрійське правительство приборкало за допомогою Росії мадярське повстання, стало почувати себе сильніше і не думало вже більше сповнювати своїх обіцянок. Воно взяло назад навіть проголошену вже в імені цісаря конституцію. Для українців зроблено було тільки одно: засновано в львівському університеті катедру української мови і письменства, і цю катедру заняв Яків Головацький. Крім того почато уживати української мови в державних виданнях, наприклад, у Збірнику державних законів. З 1850 року в Австрії скрізь запанувала реакція, а разом з нею завмерло на якийсь час і українське життя в Галичині.

Так само без великих практичних наслідків, за виїмком скасування кріпацтва, залишився 1848-й рік і по других українських областях Австро-Угорщини, на Буковині й на Угорській Русі. На Буковині прокинулася була національна свідомість, і українці виступили проти румунських домаганнів, щоб Буковину було відділено від Галичини і прилучено до румунських областей Угорщини. 1850 року Буковину таки було відділено від Галичини, але залишено окремим коронним краєм Австрії. На Угорській Русі почався був дуже жвавий рух, на чолі якого став Адольф Добрянський. Але Добрянський і його прихильники стояли на тому, що не треба дбати про відродження власної народньої мови, свого письменства і культури: вони думали, що можна просто взяти російську мову й культуру й пересадити їх на свій ґрунт; через те всі їх заходи й навіть певні успіхи, як наприклад, заведення рідної мови до урядового вжитку й до шкіл, пішли марно. Коли ж мадяри оправились трохи після погрому 1849 року і вернули собі втрачене було панування на Угорщині, вони скоро знищили всі здобутки угро-руських патріотів.

1848-й рік на
Буковині й на
Угорській Русі.

Великі реформи в Росії та Австрії й українське життя в другій половині ХІХ. в.

Оживлення
громадсько-
національного
життя на
Україні росій-
ській.

§ 108. Т. зв. Кримська війна Росії з Англією, Францією, Туреччиною й Сардинією, коли російське військо було побите й втратило в Криму кріпость Севастополь, показало всю нездібність і згубність реакційного режиму, що панував за царя Миколи I. Сам уряд зрозумів, що без реформ не можна обійтися і коли по смерті Миколи I. (1855) став царем його син Олександр II, вихованець ліберального поета В. Жуковського (того, що поміг Шевченкові викупитись з кріпацької неволі), все освічене громадянство Росії заговорило про потребу широких реформ, а в першій лінії про скасування кріпацтва. Уряд дав певну полегкість літературі й журналістиці, і серед громадянства почалось велике оживлення. Прокинувся тоді й український рух. Було повернуто з заслання Шевченка, Костомарова, Куліша та інших кирило-мефодіївських братчиків; українське письменство дуже оживилось. Осередком національного українського руху зробився на деякий час Петербург, де зібрались головні діячі кирило-мефодіївського брацтва. Тут засновано було видавництво українських книжок, а з початком 1861 року почав виходити український місячник „Основа“. Всі сили й змагання українців були направлені на те, щоб повалити кріпацтво. Поруч поезій Шевченка велику ролю в боротьбі української літератури з кріпацькою відіграли високо-художні повісти Марії Марковички (Марка Вовчка). Українське письменство скріпилось цілим рядом талановитих сил (Руданський, Ол. Стороженко, Л. Глібів, Ол. Кониський, А. Свидницький)

і стало поважною громадською силою. За прикладом Петербурга позасновувались українські громади й по головних містах України: у Києві, Харькові, Полтаві, Чернігові, почали виходити книжки, часописи („Чернігівський Листок“), засновувались народні школи з наукою на українській мові. Що було особливо знаменним, так це те, що національна свідомість і почуття обов'язку перед українським народом прокинулось на Правобережній Україні навіть серед потомків спольщеної шляхти. Знайшлися сміливі благородні люде, які порвали з своїм шляхетським оточенням та його інтересами і визнавши себе українцями, стали в рядах тих, хто боровся за кращу долю українського народу. На чолі цих людей були Володимир Антонович, пізнійше славний історик, Кость Михальчук, видатний лінгвіст, Борис Познанський, Тадеуш Рильський, — усі вони багато прислужились українському національному відродженню.

На початку 1861 року російський уряд скасував кріпацтво. Селяне дістали волю і частину землі за викуп. Реформа далеко не задовольнила ні народніх мас, ні народолюбців з-поміж інтелігенції: селяне дістали мало землі, а деякі категорії й зовсім її не дістали, але все таки це була величезна полехкість в народнім житті. Слідом за цим мали йти інші реформи в державному житті: в 1864 році зреформовано було суд, зроблено його гласним і введено установу присяжних засідателів, які по совісти мали вирішати винність чи невинність підсудніх; заведено кравву самоуправу, т. зв. земське самоврядування (тільки на лівобережній Україні), але це не багато вплинуло на розвиток українства: уряд уже зараз по знесенню кріпацтва почав боротьбу з українським національним рухом. Російські патріоти почали доводити урядові, що український рух веде до сепаратизму, себ-то до відділення України від Росії. Уряд мусів перепинити деякі свої заходи що-до признання прав за українством, наприклад, видання українського перекладу законів про

Реформи російського уряду і початок боротьби з українством.

впорядкування побуту селян після знесення кріпаччини, видання шкільних укр. книжок казенним коштом і т. ин. Потім було зачинено т. зв. недільні школи, де вчено дітей і дорослих українською мовою. Деяких енергійніших українських діячів на провінції було арештовано й вислано з України на далеку північ. Особливо вплинуло на російський уряд в справі боротьби з українським рухом польське повстання 1863 року.

Польське
повстання на
правобережній
Україні.

§ 109. Поляки підняли повстання не тільки в себе на польській землі, але й на Україні та на Білій Русі. Вони мріяли знову про відбудовання історичної Польщі в межах 1772 року і знову, як в 1830 році, повели пропаганду між українськими селянами на правобережжю, щоб вони піддержали повстання. Але селяне наші не тільки не піддержали повстанців, але ловили їх і віддавали російським властям, а в деяких місцях селяне дуже побили повстанські ватаги. Втихомиривши повстання уряд дуже приборкав польський елемент на Правобережній Україні, позакривав тут усі польські школи, католицькі монастирі, поконфіскував багато польських маєтків. Він заходився натомість коло обрусіння краю, штучно насаджуючи тут не тільки російське шкільництво, російську просвіту, але й російське поміщицьке землеволодіння.

Збільшення
репресій проти
українства.

Одночасно з подавленням польського повстання уряд російський збільшив свої репресії і проти українства, боячись, що розвиток українського руху також приведе колись до повстання. Міністр внутрішніх справ Валуєв заборонив друкувати українські книжки для народа, мотивуючи тим, що української мови „не було, нема й буги не може“. Українську мову не допущено ні до якого публичного вжитку. Через те не мали на Україні сподіваної користі й усі ліберальні реформи російські: через заведення чужої московської мови зостався чужим народові і реформований суд і земство, де керування справами штучно віддано в руки помосковленому панству. Не принесло користі й заведення сільських шкіл, де учено

московською мовою: народ зостався байдужний до чужої, казенної освіти, і по українських селах просвіта піднялась дуже небагато, тимчасом як по городах московська школа послужила тільки до денаціоналізації (винародовлення) українського міщанства. Взагалі уряд зробив з школи на Україні — од вищої де низчої школи — знаряддя помосковлення української молоді. Навіть заведення загальної військової повинності (1872 р.) спріяло помосковленню, бо українців навмисне засилали на службу далеко від рідного краю й намагались всіми способами змосковщити їх протягом служби. Догледівшись, що уніятський обряд на Холмщині служить певним захистом української народности й духовним звязком з українською Галичиною, уряд скасував 1875 року унію на Холмщині і жорстокими заходами, силоміць, почав наvertати уніятів на православіє. Одначе багато холмщиків не скорилось і перед репресіями та зосталось при своїм обряді; їх звано „упорствуючими“ й тяжко переслідувано. Українська література, здавлена в своїм нормальнім розвитку в рідному краї, мусіла шукати собі притулку десь в иншому місці і знайшла його в братній Галичині, де на початку 60-х років дуже оживився національний рух.

§ 110. Реакція в Австрії почала слабнути при кінці 50-х років, і українське життя в Галичині знов почало оживати. В 1860 році уряд пообіцяв вернути конституцію, проголошену ще 1848 року, і це також підбадьорило громадянство. На початку 60-х років відгуки українського життя в Росії долетіли до Галичини і вплинули на розбудження й тут національного руху. Особливе вражіння робили твори Шевченка. Під впливом ідей українського письменства в Росії серед галицького громадянства почався живий національний рух у формі т. зв. „народовецького“ напрямку. Народовці стояли на тому, що й галичане й наддніпрянці складають один нероздільний народ, з спільною історією, мовою й письменством. Вони гаряче обстоювали заведення у себе вдома народньої української мови

Галичина-
осередок
національного
руху.

до шкіл, до письменства, взагалі до публічного вжитку. Вони почали видавати журнали („Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Правда“, „Русалка“), в яких стали брати участь і письменники з України російської (Куліш, Кониський та другі), що своїми творами скріпляли вагу й значіння українського письменства в Галичині. Коли в Росії збільшилися цензурні утиски проти українського слова, то багато українських авторів почало друкувати свої твори у Львові, і Галичина ставала осередком українського культурного життя. Але до народовців приставали переважно молодші круги галицького громадянства. Люде старші більше додержувались іншого напрямку: вони не дуже спочували демократичним думкам, які приходили з України, не до вподоби було їм і вживання народньої мови в письменстві; вони воліли додержуватись старої книжної мови та намагались наблизити її до мови московської. Як і Адольф Добрянський (див. § 107) вони гадали, що на галицький ґрунт можна цілком пересадити московську мову і культуру та за їх допомогою врятувати рідний народ од колонізації. Людей цього напрямку звали „староруснами“, а пізніше — за їх прихильність до всього московського — „москвофілами“.

Незгода між народовцями й москвофілами дуже побільшилась і перейшла навіть у ворогування після 1866 року, коли в Австрії наступили великі зміни в політичному житті. Цього року Австрія вступила у війну з Прусією і дуже скоро була зовсім побита під Кеніґрецом у Моравії. Виявилось, що стара державна система, оперта на централізації і бюрократичному правлінні, довела Австрію до такого ж погрому, як перед тим Росію у кримській війні. Тоді було оповіщено про перебудову Австрії на зовсім нових основах, заведено так звану систему дуалізму, себто поділено державу на дві частині: Австрію й Угорщину, кожна дістала свій окремий парламент і окрему внутрішню управу; в межах кожної з цих двох частин окремі „коронні“ краї дістали також автономію, при чому проголошено

було, що всі народности дістають рівні права. Але остання заява австрійського уряду що-до Галичини зосталась порожнім звуком: всю власть і всю силу в Галичині було віддано полякам, на яких уряд тепер більше покладався після подавлення польського повстання в Росії, ніж на українців. В Галичині поляки завдяки спеціально уложеному виборчому закону одержали перевагу в сеймі і в центральному парламентах. В їх руки віддано було в краю всі головні посади, польську мову введено до адміністрації, суду й до школи.

Коли українцям стало ясно, що австрійський уряд віддає їх на поталу полякам, більша частина інтелігенції стала на бік москвофілів, вважаючи, що тільки тісно злившись з московщиною, мовою і взагалі культурою, можна врятувати галицьку Україну від польонізації. Один з видатних тодішніх галицьких діячів Іван Наумович урочисто проголосив у парламентах, що галицькі українці складають вкупі з москвинами один народ і говорять однією спільною мовою. Одначе молодша частина громадянства — народовці — рішучо стала на тому, що тільки широкий культурний розвиток народніх мас на національній українській основі може створити серед народу відпорну силу й допоможе йому завоювати собі всі належні йому політичні права та поліпшити його соціально-економічне становище. З того часу почалось отверте ворогування цих двох напрямів, з яких одному, національному, судилось стати основою всього дальшого відродження й розвитку галицько-українського народу, а другому стати важким гальмом і перешкодою на дорозі до виборення собі кращої долі. Народовців підтримували українці з Росії, а москвофілам давала велику матеріальну й моральну поміч Росія офіційна і півофіційна. Літературно-політичним органом народовців став журнал „Правда“, а осередком культурно-просвітнього руху українського в Галичині — товариство „Просвіта“, засноване у Львові 1868 року.

§ 111. На початку 70-х років на Україні наддніпрянській знову був оживився національний рух. Осередком його

Український
рух в половині
70-х років і
указ 1876 року.

став Київ, де зібрались визначніші українські наукові й літературні сили. Виявились нові літературні таланти, твори яких дуже поширювали межі української літератури (Іван Нечуй-Левіцький, Михайло Старицький, Панас Мирний), київський відділ Російського Географічного товариства зробився справжнім науковим огнищем українським, біля якого скупчились видатніші наукові сили (Павло Житецький, Хведір Вовк, Кость Михальчук, Володимир Антонович, Олександр Русов, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов), які високо поставили дослідження української мови, етнографії, письменства, історії. Київська „Стара Громада“, на чолі якої стояли Антонович і Драгоманов, керувала всім національним рухом і мала постійні зносини з українцями в Галичині. Тоді ж положено було початки й українського національного театру (Марко Кропивницький) і опери (Микола Лисенко).

Цей рух викликав нові репресії з боку російського уряду. В маю 1876 року було видано царський указ, яким абсолютно заборонялось в Росії друкувати що-небудь по українськи або публично вживати українського слова на концертах і в театрі. Цим указом малось на меті зупинити всяку культурну працю українську. І справді, в Росії на якийсь час завмерло українське друковане слово. Але письменники українські перенесли друкування своїх творів до Галичини. Ще на початку 70-х років у Львові заходами і коштами російських українців було заложено „Товариство імени Шевченка“ і при нім друкарню для піддержки українського літературного руху. Цілий ряд галицьких журналів виходив не тільки при літературній, але й при матеріальній допомозі з України. Тепер із збільшенням цензурних репресій в Росії українське літературне життя переноситься до Галичини. Львів робиться всеукраїнським культурним центром. Зараз по 1876 році гурток українських діячів, на чолі яких стояв професор Київського університету Михайло Драгоманов, емігрував

за-кордон, до Швейцарії, і тут заснував вільну українську пресу, в якій почав отверту політичну боротьбу з російським урядом. Видавнича діяльність Драгоманова (видавана ним в Женеві „Громада“) мала велике значіння і для Галичини, де під його впливом зорганізувався гурток студентської молоді, який поставив собі метою освіднення громадянства і широких народніх мас в дусі нових європейських ідей політичної свободи й соціалізму. З цього гуртка вийшли Іван Франко — найвидатніший письменник галицької України й громадський діяч Михайло Павлик. Своєю невпинною роботою вони значно освіжили доволі відстале в своїх політичних поняттях галицьке громадянство, спонукали до живіщої праці народовців і згодом дали почин до заснування „радикальної“ партії, першої дійсно народньої партії української в Галичині. З 80-х років починається в Галичині зріст політичного життя, засновується перша велика політична газета „Діло“ й галицьке селянство починає втягатися в круг політичних інтересів та боротьби за поліпшення своєї долі. Ідейним проводирем усіх живіщих і радикальніших елементів Галичини став Михайло Драгоманов.

§ 112. На Україні наддніпрянській як і по всій Росії з початком 80-х років збільшилась політична реакція після убивства царя Олександра II і вступу на престол його сина Олександра III. Більшість ліберальних законів попереднього царювання було обмежено; дуже зменшено свободу друкованого слова і завзято переслідувано всякий прояв вільнішої думки і змагання до політичної волі: за найменшу причетність до політичних або соціалістичних товариств і груп карано тюрмою й засланням на Сибір; вкорочено права земства, де рішуче віддано перевагу поміщицькому елементу; штучно підтримувано поміщицьке землеволодіння і селян віддано в адміністративну опіку дворян заведенням інституту т. зв. земських начальників. Особливо збільшилась реакція в національному питанні, як на лівобережній так і на правобережній Україні енергійно насаджувано

Російська реакція й обмосковлення на Україні наддніпрянській.

московську школу і просвіту, тимчасом як українське слово в житті і письменстві переслідують з надзвичайною суворістю, навіть православну церкву притягнуто на службу русифікації: архієреями на Україні настановлювано виключно москвинів, які старались і на сільські парафії стягати своїх земляків та вигонили з церковного життя всякі сліди місцевих обрядів і звичаїв. Українську мову енергійно вигонювано з ужитку і заборонювано навіть Євангеліє на українській мові. Великі українські монастирі, що колись відігравали велику культурну роль, тепер в московських руках стали осередками русифікації. Разом з тим роблено всякі заходи, щоб як найтісніше звязати Україну з Москвою з погляду економічного й визискати її природні багатства на користь Московщини; при будові залізниць, фабрик, заводів усе роблено з таким рахунком, щоб Україна більшу частину своїх продуктів відлавала на користь „центра“; на поліпшення економічного стану української людности відпускалося дуже незначну частину тих прибутків, які уряд стягав з України в формі всяких посередніх і безпосередніх податків. На правобережній Україні навмисне не заводжено навіть такої земської управи, яка була на лівому березі і штучно насаджено тут російське поміщицьке землеволодіння. Наслідком цієї урядової системи українські селяне, не маючи змоги придбати собі потрібного обсягу землі для хліборобства, мусіли тисячами йти на еміграцію до далекого Сибіру, тоді як на Україні виростали величезні лятифундії в руках московських, німецьких, польських та інших панів. Експлоатація великих підземних багатств України, яка почалась з розвитком у Росії залізниць і фабричного промислу, опинилась уся в руках чужоземного капіталу.

При таких умовах українське національне життя в Росії могло виявитись тільки в спробах видавання українських книжок та брошур, що іноді удавалось після довгих заходів і клопотів перед цензурою, в організації українського театру, який досяг тоді блискучого розвитку (М. Кро-

півницький, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Саксаганський, М. Старицький, Іван Тобілевич), але якому дозволено було давати вистави тільки по-за межами київського генерал-губернаторства, у веденню наукових дослідів над українознавством (московською мовою); осередком цієї наукової роботи зробився місячник „Кіевская Старина“, що почав виходити з 1882 року. Але політичне українське життя мусіло ховатись в таємні товариства „громади“, які існували майже по всіх значніших містах України і старалися не дати заснути хоча б культурному українському життю. Ці громади піддержували взаємини з українськими емігрантами (Драгомановим) і галицькими земляками. 80-ті роки, особливо кінець їх, були трохи чи не найглухішою добою в розвитку українського життя в Росії в другій половині XIX століття, і чимало людей доходило до зневіри у можливість національного відродження українського народу. В ці часи найбільше прислужилися національній українській справі в Росії талановиті письменники й громадські діячі Олександр Кониський та Борис Грінченко. Серед дуже тяжких обставин політичного гніту й цензурного утиску Кониський організовував громадську й літературну роботу, а Грінченко видав багато книжок для народнього читання. Обидва дуже багато писали в галицьких виданнях.

§ 113. Значно краще стояла справа при кінці 80-х років в Галичині. І народовці, які стояли на формально-національному ґрунті, і радикали, які в свої домагання вкладали зміст широких політичних і соціально-економічних реформ, зуміли доступитись до народньої маси, зворушити її до політичного життя, зорганізувати живіщі її елементи до політичної боротьби. Москвофільство, яке, сильне матеріальною допомогою з Росії, сильно було закорінилось в Галичині, почало тратити ґрунт під собою. При кінці 80-х років партія народовців за ініціативою декого з українців з Росії (Антонович, Кониський) заключила з польськими верховодячими кругами умову, котра як сподівались, мала

Народовці й
радикали в
Галичині.
Угода 1890 року.

почати „нову еру“ життя в Галичині; згідно з цією умовою поляки робили українцям певні уступки на полі культурно-національному (заснування деяких українських кафедр у львівському університеті, закладення українських гімназій та шкіл, допущення української мови до вжитку в урядових установах та в офіційних написах і т. п.); в заміну того українці зобов'язувались зірвати в сеймі і в парламенті союз з москвофілами, не вести опозиційної політики в сеймі і не настоювати на деяких домаганнях соціально-економічного характеру. Ця умова проголошена офіційно в сеймі 1890 році українськими послами Романчуком і Барвінським, (т. зв. „угода“) викликала різку критику з боку радикалів, які не могли миритися з уступками в головних життєвих питаннях політичного й соціального характеру. Полеміка, яка виникла з цього приводу між представниками обох напрямків серед українського громадянства Галичини і яка викликала великий інтерес і на Україні, сприяла значному проясненню національної й політичної свідомости серед широких кругів українського народу в Галичині. Радикальний рух почав з того часу дуже рости в гору і впливати на політичне життя українських народніх мас.

Особливої уваги заслуговує розвиток літературного і взагалі культурного життя галицької України на протязі 90-х років. Шляхом упертої боротьби в сеймі українцям удалось добитись відкриття кількох нових середніх шкіл і кафедр у львівському університеті. Товариство „Просвіта“ поширило по всьому краю свої філії й читальні, котрі скупчували коло себе десятки тисячів членів. Реформоване в 1892 році „Товариство імени Шевченка“ в наукове товариство по типу європейських Академій Наук дуже скоро зробилось головним огнищем культурно-наукового життя не тільки для Галичини, але й для всієї України. Особливо широкий розвиток прийняла наукова робота в „Науковому товаристві імени Шевченка“ з того часу, як на чолі його став молодий професор Михайло Грушевський, який

приїхав в 1894 році з Києва і заняв катедру вкраїнської історії у львівському університеті. Він зорганізував коло товариства цілий ряд визначних наукових сил, молодших і старших (Федір Вовк, Колесса, Студинський, Гнатюк, Томашівський, Іван Франко.) Товариство почало випускати цілий ряд наукових виданнів з ріжних галузів знання і справді утворило вкраїнську науку в очах і поняттях наукового світу. З письменників визначились особливо: Іван Франко, великий і надзвичайно ріжносторонній талант, однаково сильний в письменстві як і в науці; Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Василь Стефаник. Органом літературного життя довгий час був журнал „Зоря“, в которому головну участь брали літературні сили з України наддніпрянської. З 1898 р. її перемінено в місячник „Літературно-Науковий Вістник“. Протягом 80-х і 90-х років на українську мову було перекладено багато клясичних творів всесвітнього письменства. На чолі видавничого руху стала заснована в 1898 році „Українська Видавнича Спілка“, яка за короткий час видала сотні книжок оригінальних і перекладних творів.

Українське життя в маленькій Буковині, одрізаній з 1850 року від Галичини, прокинулось також на початку 60-х років. Воно не прибрало тут широкого розмаху. Православна буковинська інтелігенція піддалася впливу ідей москвофільства, до того ж в краї взяв гору румунський елемент, який держав у своїх руках церкву, найвпливовіший чинник в громадському житті того часу. Проте Буковина дала вже за тих часів українському письменству талановитого поета й повістяра Осипа Федьковича, який виступив на літературне поле з початку 60-х років і на творчість якого мав сильний вплив Шевченко; поруч Федьковича треба згадати ще поета Ісидора Воробкевича, співця буковинської гірської природи. Більше почала оживати з національного погляду Буковина вже у 80-ті роки. Особливо великі заслуги коло національного і політичного відродження Буковини поклав професор Черновецького універси-

тету (заснованого в 1871 році з німецькою викладовою мовою) Стефан Смаль-Стоцький. Його заходами засновано катедри української мови, письменства й історії в університеті, засновано кілька українських середніх шкіл, розбуджено політичний рух серед селянства. При кінці 90-х років національний український напрямок узяв рішуче верх над москвофільством на Буковині. Народні маси вийшли з свого стану несвідомости й інертності; почали видаватись українські часописі, і громадське та культурне життя українців стало дуже успішно розвиватись.

Успіхи українського національного відродження в кінці XIX і на початку XX століттів.

§ 114. Ідейна робота Драгоманова та його прихильників у Галичині та на Україні не проминула безслідно, і вже з половину 90-х років на Україні наддніпрянській помічається знов оживлення національного життя, яке прибірає нові форми як в політичних настроях і домаганнях українства, так і в самій літературі. Драгоманов у своїх писаннях гаряче виступав за тим, щоб українське громадянство не залишилось пасивним супроти урядових утисків, не замикалось у вузькій сфері т. зв. „неполітичної культури“, себ-то виключно інтересів літературних, або наукового дослідження історії й етнографії, до чого було звернулось чимало українських діячів під впливом реакції, він проповідував потребу політичної боротьби за політичну й національну волю, вказував на необхідність іти за прикладом європейських політичних рухів і бути на рівні нових соціяльних ідей, ставлячи на першому пляні інтереси широких трудящих мас. Навіть для літератури вказував він нові завдання й теми. Його різка, талановита критика консерватизма, відсталости, байдужности й інертности української інтелігенції по обох боках кордону робила велике вражіння і дуже прочищувала громадську атмосферу. В значній мірі під впливом Драгоманова з половину 90-х років починається певний зріст українського життя в Росії. Оживає література, добивається певних пільг від цензури; організується перша всеукраїнська спілка „Громад“, яка бере в свої руки провід над політичним і культурним життям українським, появляється цілий

Українське життя в Росії в кінці XIX стол.

ряд нових талановитих письменників і громадських діячів (Самійленко, Коцюбинський, Леся Українка, пізніше Винниченко і Олесь, публіцист та історик письменства Сергій Єфремов). Перемагаючи всякі цензурні утиски організується видавництво книжок для народу (Борис Грінченко в Чернігові, видавничі товариства в Петербурзі, Києві та инш містах). Молодші круги українського громадянства організують „Українську Революційну Партію“, яка ставить своїм ідеалом політичну самостійність України. Ця партія друкує за кордоном в Галичині свої видання і ширить їх на Україні, ведучи соціалістичну пропаганду серед селян і робітників. Відкриття в літку 1903 року пам'ятника батькові нової української літератури Івану Котляревському в Полтаві повернулось в грандіозну маніфестацію українську й показало наочно всім зріст національного руху на Україні.

Українське
життя за часів
Революції
1905—1906
років.

§ 115. Розгром Росії у війні з Японією в 1904 році викликав по всій російській державі широкий визвольний рух, так як колись по Кримській війні. Дуже розвинувся тоді і рух український. Вже кілька років перед тим під напором громадської думки ослабли були цензурні заборони і українські видавництва розвинули дуже значну діяльність, а в пресі і в земствах пішла агітація за допущенням української мови до народніх шкіл. Тепер почався широкий рух за повне скасування цензурного гніту. Вже в осени 1904 року Рада Міністрів в Петербурзі висловила принципіально за обмеження цензурних утисків над українським словом. Академія Наук і університети київський та харківський, запитані офіційно, висловились за скасування спеціальних заборон і обмежень української літератури. Сінод зняв заборону з українського перекладу Святого Письма і сам заходився друкувати Євангеліє українською мовою. Подекуди українська мова почала вживатись і в церковній проповіді.

Революція 1905 року принесла нарешті фактичне скасування закону 1876 року. Повстала українська преса, почали

засновуватись українські „Просвіти“, піднявся широкий український рух серед громадянства і навіть по селах. Одначе українські національні організації були ще занадто слабкі для того, щоб узяти весь революційний рух в свої руки і надати йому національний характер, московські соціалістичні й революційні партії мали більшу силу на Україні і вони то грали першу ролю в Революції 1905—1906 років на українській території. Проте український рух зробив великий поступ. Коли весною 1906 року скликано було в Петербурзі перший російський парламент — Державну Думу, українці вислали туди 40 своїх представників, котрі склали там українську парламентську громаду під проводом Іллі Шрага, посла від Чернігівщини. Українська справа почала виходити на широку арену політичного життя і українськими політичними кругами було отверто поставлено домагання автономії України. Державна Дума скоро була розпущена, але й друга Дума, котра зібралась в 1907 році, також мала свою українську фракцію, до якої належало по-над 40 членів. В той же час велась дуже жвава культурно-національна робота на Україні. Засновано було по всьому краю товариства „Просвіта“, організувався цілий ряд нових видавництв; поставлено було домагання заснувати катедри українознавства в трьох університетах на Україні: київському, харківському й одеському. Це домагання було піддержане не тільки студентами всіх шкіл вищих на Україні, але й широкими кругами громадянства, робітництва і селянства. Стали закладатись українські національні клуби, в Києві засновано було Українське Наукове Товариство. До Києва було перенесено видання „Літературно-Наукового Вістника“, важнішого українського журналу по обох боках кордону. До Києва ж переніс свою наукову й громадську діяльність професор Михайло Грушевський, обраний тут за голову Українського Наукового Товариства; в Києві він продовжував видання своєї монументальної „Історії України-Руси“, розпочате у Львові 1898 року. Головним органом громадської думки на Україні була газета „Рада“, в якій

найважливіше значіння мали писання Сергія Єфремова. Дуже енергійну діяльність на полі народньої просвіти розвинув у цей час Борис Грінченко.

Реакція в Росії
та українське
життя.

§ 116. Після того як літом 1907 року було розігнано другу Державну Думу, в Росії збільшилась політична реакція. Вона знищила була чимало здобутків революції 1905 року. Що-до України було вжито російським урядом особливих заходів, щоб задавити тут національний український рух. Уряд дуже підтримували в цьому московські націоналістичні круги на Україні, до яких прилучились деякі українці-ренеґати. Більша частина „Просвіт“ та інших громадських організацій українських була позакривана. Українська преса та література почали переслідуватись усякими адміністраційними причепками й карами.

На правому березі Дніпра було заведено земство, але в йому віддано рішучу перевагу московському поміщицькому елементу, і земства, які на лівобережжю за останні роки по-декуди прийняли виразний український характер (особливо на Полтавщині), на правому березі Дніпра зробились як раз опорою московського націоналізму. Наслідком зміни виборчого закону до третьої Думи не пройшов майже ніхто з свідомих українців, і вона байдуже або вороже ставилась до українських домаганнів, наприклад, в справі народньої школи. Третя Дума провела закон про відділення української Холмщини від Польщи, але при цьому зовсім не бралось на увагу національних українських інтересів, Холмщину трактовано як „руській край“ і вжито особливих заходів для її помосковлення.

Одначе українське життя, знову стримане і здушене в своїм нормальнім розвитку, не завмерло цим разом, як бувало; позбавлене змоги виявлятись публично, воно пішло в глиб народніх мас і там невпинно відбувався процес зросту національної свідомости, який на зверх виявлявся в незвичайному попиті на українську книжку, в поширенню кооперативного руху, який мав виразний національний характер, в тих домаганнях українізації народньої школи,

що раз-у-раз висловлювались то земствами, то ріжними громадськими й професійними організаціями. Там де місцева адміністрація хоч трохи попускала можливість культурно-просвітної праці, український культурний рух пускав глибокі коріння серед народньої маси (як, наприклад, було на Катеринославщині, де місцева „Просвіта“ заснувала цілий ряд філій по селах).

Збір грошей на пам'ятник Шевченка в Києві, початий в 1911 році, послужив також проявом великого зросту національної свідомости в масах. Політичні українські партії й організації, які сформувалися з початком століття, не могли існувати отверто. Більш частина українських діячів, які раніше належали до т. зв. „громад“, до демократичної й Радикально-Демократичної партій, об'єдналась тепер в один союз „Товариство українських Поступовців“ на платформі конституційно-парляментарного устрою Росії й української автономії. Цей союз керував усім громадсько-національним життям на Україні і на початку 1910-х років вийшов в порозуміння з московськими ліберально-опозиційними партіями та групами для спільної боротьби за політичну і національну свободу в Росії. В такому стані застала Україну війна 1914 року.

§ 117. Особливих успіхів досягла на полі національно-політичному в останнє десятиліття перед Великою всесвітньою війною Галичина. Вже в 1906 році після завзятої боротьби, в якій дуже живу участь брали й галицькі українці, громадянству Австрії удалось добитись закону про загальне виборче право до парламента. На основі нових виборів українці з Галичини й Буковини провели вже в 1907 році коло 40 своїх послів до парламента замість 8—10, як бувало раніше. Складаючи в парламенті одну групу, вони стали поважною силою, яка могла впливати на парламентацьке життя і з якою мусіли вже рахуватись. Українські парламентацькі діячі, такі як Євген Олесницький, Кость Левицький, Євген Петрушевич придбали значіння і вплив в політиці загально-державній.

Зріст українського життя в Галичині.

На українсько-польську боротьбу в Галичині почала звертати увагу європейська громадська думка, особливо в Німеччині. Та найгострішу боротьбу довелось витримати українцям у самій Галичині за реформу виборчого закону для сейма, який вирішав усі справи внутрішнього життя краю. Після довгих і упертих змагань прийшли до згоди вже на початку 1914 року: українці згодилися на те, щоб одержати 27% посольських мандатів у реформованій сеймі. Це зовсім не відповідало бажанням усього українського населення Галичини, але провідники галицької політики пішли на цей компроміс, дивлячись на нього, як на перший ступінь для дальшої боротьби. Далеко важнішими виявились здобутки в справі організації народніх мас, на полі культурно-національному та економічному. Дуже велике поширення в краю знайшли не тільки просвітні організації, як стара „Просвіта“, але й гімнастично-пожарні товариства „Сокіл“, „Січ“, які громадили коло себе десятки тисячів сільської молоді. Окрім 6 державних українських гімназій, які були виборені після довгої упертої боротьби з поляками, відкрито було понад 10 приватних українських гімназій і кілька інших шкіл середнього типу. Домагання заснування самостійного українського університету у Львові, поставлене ще в 1899 році студентами, стало одним з постулатів галицької політики і привело нарешті до обіцянки з боку цісаря Франца Йосифа I. відкрити такий університет в близькій будучині. Та найбільших успіхів досягло галицько-українське громадянство на полі економічної організації і самопомочи. Банки, кредитові і кооперативні товариства, молочарські спілки вкрили цілою сіттю край; в руках українського громадянства почали наростати певні капітали, які давали змогу ширшій праці на полі чисто культурному.

Частина шістнадцята.

Велика світова війна і відродження української державности.

§ 118. 1914 року успіхи українського руху в Галичині, яка вже з 60-х років XIX століття почала відогравати роль українського Піємонту,*) дуже тривожили російський уряд. Коли меквофільство в Галичині стало рішуче падати і вона все більше ставала захистом для політичного руху на Україні наддніпрянській, завоювання Галичини й знищення в ній „мазепинства“, як в останні роки почали називати москвини український рух, зробилось одним із завданнів російської зовнішньої політики. Одже коли в липні 1914 року вибухла велика світова війна межі Австрією і Германією з одного боку, і Францією, Росією і Англією з другого, то вся маса російських військ була кинута в Галичину і разом із тим московські політики проголошували, що тепер має прийти кінець українству як в Австрії так і в Росії. За кілька місяців Галичина була завойована і в ній почалось немилосердне нищення українського життя. Всі українські інституції і школи було розгромлено. Зачинено було всі українські періодичні видання і заборонено продавати українські книжки. Українську мову вигнано зовсім з публичного ужитку і всіх, хто визнавав себе за українця, оповіщено ворогом російської держави й війська. Почато гонення і на уніятську церкву. Митрополита Андрея

Велика всесвітня війна і розгром українства.

*) В історії політичного відродження і об'єднання Італії велику роль відіграло королівство Піємонтське, яке довгий час зоставалось одиноким шматком італійської землі, де могло вільно відбуватись громадське і національне життя італійців, тоді як решта Італії перебувала в неволі у чужинців або у власних деспотичних володарів.

Шептицького було арештовано і вивезено до Росії, де замкнуто в в'язниці. За ним почались арешти й висилки до Сибіру сотень українських священників уніятів, які не хотіли зрікатись батьківської віри. Натомість до Галичини наслано православних священників, які під керівництвом холмського єпископа Євлогія почали силоміць навертати на православ'я українське населення. Тисячі і десятки тисячів свідомої інтелігенції української та селянства арештовано й вивезено до Сибіру в невимовно тяжких умовах тюремних етапів. Одночасно з вибухом війни почато репресії і проти українства в Росії, де позакривано всі українські часописи, абсолютно заборонювано українське друковане слово і поарештовано ряд українських діячів, починаючи з професора М. Грушевського, якого після кількох місяців тюрми вислано в Казань. Правительственні російські круги не крились з тим, що тепер, мовляв настав найзручніший момент, щоб зовсім знищити український національний рух. Так заявив російський міністр закордонних справ Сазонов.

Тоді як з боку російського уряду почався страшний розгром українського життя, і в самій Австрії за намовою та доносами поляків почато страшні переслідування українців за їх ніби-то русофільство. Тисячі українських селян та інтелігентів гинули невинно на шибеницях і в казематах австрійських тюрем. Десятки тисячів українців інтерновано з австрійських концентраційних таборах, де вони масами гинули від неможливих умов існування і варварського поводження польсько-німецьких властей.

Відступ російських військ і велика руїна західньо-українських земель.

§ 119. Весною 1915 року австро-німецькі армії проломили фронт російського війська в Карпатах і примусили росіян очистити майже всю Галичину за виїмком невеликої смуги вдовж гряниці Поділля. Разом із тим німці вигнали росіян з Холмщини, з Польщі, Литви і значної частини Білорусі. Одступаючи, російське військо нищило все на своїй дорозі і насильно зганяло населення, примушуючи його тікати в глиб Росії. Це повело до невимовних страждань

і загину сотень тисячів української і білоруської людности, вигнано з рідного краю мільйони людей і розкидано їх по всій Росії, віддавши на голод та нужду. Так само насильно або обіцянками великих благ видалено було з Галичини багато десятків тисячів наших людей, які також стали жертвою голоду, хвороб і всякої нужди. Страшний розгром російської армії в 1915 році і відкриття різних зловживаннів в армії, починаючи з високих осіб, таких як, наприклад, військовий міністр, викликали в Росії, як то там звичайно бувало по військових невдачах, громадський рух і значно ослабили войовничо-шовіністичний настрій московського громадянства. Разом і з тим послабили і репресію проти українства. Система переслідування українського життя в Галичині і страшні злочинства та надужиття, які чинила там російська адміністрація, викликали різкий осуд в Думської трибуни. Коли літом 1916 року російському війську під проводом генерала Брусілова удалось знову завоювати частину східньої Галичини і Буковину, то вже не було тих страшних утисків, яких зазнало населення підчас окупації 1914—15 років. Не заборонювано подекуди навіть відкривати українські гімназії, хоч взагалі до українства ставились по прежнему дуже підозріло і ворожо.

Лояльність українського населення в Галичині що-до австрійської держави, всі ті жертви і нещастя які перенесла українська людність підчас російської окупації, не спинили австрійський уряд перед тим, щоб віддати повну перевагу в краї полякам: в осени 1916 року було оповіщено імператорський рескрипт, яким обіцялася Галичині як найширша автономія, без поділу її на українську і польську частини, як того домагались українці. Це означало, що весь край віддається в розпорядження поляків. Цим Австрія хотіла купити собі прихильність поляків після того як Німеччина заявила, що справу збудування польської держави з областей, одвойованих од Росії, вона бере в свої руки. Хоча старий імператор скоро потому помер, але новий імператор Карл, заявив, що додержить обіцянку

Нове видання
Австрією Гали-
чини в польські
руки.

Франца-Йосифа що-до автономії Галичини. Це було відчуте українцями і в Галичині, і на наддніпрянській Україні, як тяжкий, болючий удар надіям, що принаймні під Австрією складеться значна українська область (з прилученням до Галичини одвойованих від Росії Холмщини й частини Волині), в якій національне українське життя розвиватиметься вільно.

Революція в
Росії і
відродження
української
державності.

§ 120. Та ця справа галицької автономії як і багато інших відступили на другий плян перед тими змінами, які викликала в житті українського народу Велика Російська Революція, що вибухла весною 1917 року. Вона, як тільки упали всі пута старого режиму, привела до надзвичайно скорого й широкого національно-політичного відродження України, в якому взяли найблизчу участь широкі маси народні. Вже в літку 1917 року політична власть на Україні опинилась в руках Центральної Ради, революційного українського парламента, зложеного з представників соціалістичних партій, які тоді мали за собою співчуття широких народніх мас, і від ріжних національностей, що в меншості населюють Україну (жиди, поляки, москвини). На чолі Центральної Ради від самого її початку стояв проф. М. Грушевський. В кінці літа Тимчасове Правительство російське примушене було згодитись на автономний уряд для України в межах Київщини, Волині, Поділля, Чернігівщини й Полтавщини, в формі т. зв. Генерального Секретаріята.

Одночасно з тим Українці, що служили в російській армії, почали виділяти в окремі українські військові частини, і в осени 1917 року Генеральний Секретаріят та Центральна Рада могли вже опіратись на значну військову силу. Коли в кінці жовтня власть у Петербурзі захопили в свої руки крайні соціалістичні елементи, т. зв. большевики, коли по всій Росії запанувала анархія, то Центральна Рада проголосила 7 падолиста 1917 року Незалежну Українську Народню Республіку. Але ця республіка не мала ні часу, ні змоги як слід зорганізуватись і скріпитись.

Та сама анархія, яка охопила була Московщину і погубила її, стала ширитись і на Україні. Коли московські більшовики оповістили Україні війну, військо українське не могло дати їм належного відпору, не вважаючи на геройські зусилля окремих свідоміших частин. Москвини в половині січня 1918 року підійшли до Київа, тимчасом як там вибухло повстання большевицьких елементів, переважно з москвинів та жидів. Після восьмиденної завзятої оборони під страшним вогнем з великих гармат, українці, жаліючи місто, виступили з Київа і одійшли на Волинь.

Вже раніш, з того часу як Україна проголосила себе самостійною республікою, зникла всяка рація продовження війни з центральними державами, — Австрією і Німеччиною, тим більше, що намагання продовжувати війну всупереч народній волі привело вже до загину російської державу. Одже тепер, перед погрозою, що большевицька анархія залле весь край, Центральна Рада мусіла почати переговори з німцями і саме в той час, як українське військо виступало з Київа, в Бересті Литовським делегати Центральної Ради підписали мир з Німеччиною, Австрією, Болгарією і Туреччиною. Україна була визнана самостійною державою в етнографічних межах разом з Холмщиною, а Австрія зобов'язалась окремим таємним договором дати автономію українській частині Галичини. Мир в Бересті дав Україні також і військову німецьку поміч. За короткий час українсько-німецькі війська очистили всю Україну од большевиків аж по Кубань.

Одначе українське правительство, на чолі якого з часу большевицького повстання в Київі в січні місяці 1918 р. стояли представники партії соціалістів-революціонерів, не змогло ї не зуміло створити сильної влади, організувати державний апарат і внести заспокоєння в схвильовану революцією країну. Такі соціальні реформи, як скасування приватної власности на землю та її соціалізація, прийняті як закон Центральною Радою, не могли задовольнити широких кругів українського селянства, котре

Берестейський
Мир.

Гетьман Павло
Скоропадський

історично виробило в себе поняття про приватну власність на землю. З другого боку правительство українське не вміло ладнати з вищим командуванням німецьких військ, що прийшли на Україну, і між ним та німцями раз-у-раз виникали непорозуміння. На ґрунті незадоволення селянами-хліборобами з соціально-економічної політики правительства Центральної Ради виник переворот 29. квітня 1918 р., піддержаний німцями. Центральну Раду розігнали німці збройною силою, а на чолі держави став генерал Павло Скоропадський, потомок старого українського роду; зїзд хліборобів у Києві проголосив його гетьманом усієї України.

Гетьман Скоропадський оголосив грамоту про новий устрій української держави, скасував земельні закони Центральної Ради і привернув право власности на землю. Поміщики почали вертатись до своїх маєтків і за допомогою німців та на-спіх організованих з усяких пройди-світів „карних відділів“ стягати з селян контрибуцію за захоплене ними майно і за всякі заподіяні селянами під час попередніх розрухів шкоди.

Це викликало велике обурення серед селян, а подекуди й узброєні повстання. Не зумів гетьманський уряд, зложений по часті з людей, що стояли осторонь від українського національного руху і тягли до Росії, прийти до порозуміння також і з українською інтелігенцією. Тим то зробивсь цей уряд з самого початку дуже непопулярним і на нівець звелись його зусилля організувати державний лад і укріпити Україну як самостійну державу. Коли на початку падолиста 1918 р. вибухла революція в Німеччині і сила німецького війська ослабла, українські національні партії, об'єднані в один союз, підняли повстання проти гетьмана, що проголосив був федерацію з майбутньою відновленою Росією. Повстанці в половині грудня здобули Київ. Гетьман мусів утікати до Німеччини, а на Україні знову проголошено „Народню Республіку“ на чолі котрої стала „Директорія“ з пяти осіб. Головою Директорії був Володимир Винниченко.

За короткий час свого гетьманування — усього сім місяців — Скоропадський встиг зробити чимало для української просвіти і культури: було засновано українську Академію Наук у Києві, два українські університети — в Києві і в Кам'янці Подільському, та історико-філологічний факультет у Полтаві; засновано Державний драматичний театр Український у Києві і цілий ряд культурних національних закладів. Уся Україна вкрилась сіттю українських шкіл; самих гімназій засновано понад сотню.

Одночасно з тим, як Директорія вступала в Київ, Нова боротьба з московськими більшовиками. московські більшовики, з якими гетьманський уряд ціле літо вів безуспішні переговори про мир, повели свій наступ на Україну, і користуючись з безладдя, що наступило по упадку гетьманського правління, за короткий час захопили в свої руки ціле Лівобережжя і значну частину правобережної України. Почалась нова жорстока боротьба з москвинами, на чолі котрої став член Директорії Симон Петлюра, як Головний отаман військ Української Народньої Республіки. Народні маси не піддержали уряду Директорії, а сама вона, зруйнувавши державний апарат, сяк-так уже налажений за гетьманщини, не зуміла нічого створити на його місце. Вже в початку лютого 1919 року Директорія мусіла покинути Київ, а скликаний нею Трудовий Конгрес розійшовся, не докінчивши своєї роботи. Український уряд переїхав аж у Кам'янець Подільський, а звідти до Галичини. В літку 1919 року галицько-українська армія піддержана повстанцями почала витіснити більшовиків з правобережної України і взяла була Київ, але проти українців виступив генерал Денікін, начальник проти-більшовицької московської армії, що в той час зайняла була весь лівий берег Дніпра. Українці знов мусіли одступити до Кам'янця Подільського, а в падолисті 1919 року під напором Деникінських військ здали Кам'янець полякам. Вкінці 1919 року більшовики розгромили армію Денікіна і знов опанували цілою Україною. Вони проголосили її „Радянською соціалістичною Республікою“ у феде-

ративнім звязку з такою же республікою московською. Але це було чистісінькою фікцією, а в дійсности Україна опинилась під новою московською окупацією. Весною 1920 року Петлюра розпочав нову війну з большевиками вже за допомогою поляків. Він знову був захопив на якийсь час Київ, але скоро був вибитий звідти. Поляки замирились в осени з большевиками, виговоривши собі західню половину Волині, а українські військові частини, під напором большевиків одступили за польський кордон, де їх було роззброєно ти інтерновано в польських таборах. Усі ці безконечні війни, протягом яких розвинулись страшні пошесні хвороби й голод, зруйнували всю Україну, сплундрували міста і села, знищили матеріальну і духовну культуру, викинули за кордон на еміграцію велику частину української інтелігенції.

Завоювання
Галичини
Поляками.

Ще в осени 1918 року, коли распалась Австрія під впливом програної кампанії у світовій війні, галицькі українці захопили власть у свої руки, а трохи згодом проголосили прилучення Галичини до Великої України. Але поляки оружною силою домагались, що б Галичина ввійшла в склад ново-відбудованої Польщи. Почалась завзята кривава боротьба, що тяглась більш пів року, поки поляки, маючи величезну військову перевагу і поміч Франції, Англії і Америки за собою, не перемогли українців і силоміць прилучили Галичину до Польщи. Завойовуючи знесилену Галичину, поляки з страшенною жорстокістю мордували українське населення і нищили його добро. Не вважаючи на протести української дипломатичної місії і в супереч проголошеному державами „Антанти“ *) принципу вільного самоозначення народів, Мирово Конференція в Парижі, яка по розгромі Німеччини вирішала долю Європи, постановила, що Галичина має залишитись під Польщею,

*) Антанта-французьке Entente, це спілка, союз Англії, Франції, Італії й Америки, до котрого належала спочатку також і Росія до революції, і котрий провадив Велику Війну 1914—1918 років з Центральними державами — Німеччиною та Австро-Угорщиною.

хоч формально і не прилучена до польської держави. Галицька українська армія в числі коло 100.000 людей, разом з своїм урядом, на чолі котрого стояв диктатор Є. Петрушевич, одступила літом 1919 року за річку Збруч і стала помагати уряду Української Народньої Республіки в його боротьбі з большевиками. Більша частина її полягла в боях і од тяжких пошесних хвороб. Тільки невеликим відділам удалось пробитись на Чехо-Словаччину, частина ж опинилась в польському або московському полоні.

Румунія ще в початку 1918 року заняла своїм військом Бесарабію і оповістила про її прилучення, не вважаючи на протести населення. Користуючись з тяжкого становища Великої України і Галичини на початку 1919 р. Румунія захопила також і Буковину та заходилась насильно румунізувати її українське населення. Всього опинилось під Румунією коло 700.000 української людности Бесарабії та Буковини. Мiroва конференція в Парижі доручила молодій Чехо-Словацькій Республіці заняти угорську Україну, і та весною 1919 року заняла її своїм військом. В межах Чехо-Словацької Республіки угорська Україна мала дістати автономію як окрема область, названа „Карпатською Русю“.

Так, поки що з Великої Світової Війни і з Революції вийшла Україна зруйнованою, ослабленою, та ще й поділеною між кількома державами. Одиноким придбанням з цієї доби є досі те, що в огні страшного лихоліття і боротьби вивується національна свідомість широких народніх мас, почуття єдності на всій заселеній українським народом землі, і загартується воля до виборення рідному краю вільного і незалежного життя.

Бесарабія і
Буковина
Угорська
Україна.

Кінець.